

9(укр)
3-14

НІНА
ЗАГРЕБЕЛЬНА

ІГОР
КОЛЯДА

**ВЕЛИКА ВІЙНА:
УКРАЇНСТВО І БЛАГОДІЙНІСТЬ
(1914 – 1917 рр.)**

КИЇВ – 2006

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

НІНА ЗАГРЕБЕЛЬНА

ІГОР КОЛЯДА

**ВЕЛИКА ВІЙНА:
УКРАЇНСТВО І БЛАГОДІЙНІСТЬ
(1914 – 1917 рр.)**

КИЇВ – 2006

Автори:

Загребельна Ніна Іванівна, канд. істор. наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно – політичних дисциплін НПУ імені М.П. Драгоманова

Коляда Ігор Анатолійович, канд. істор. наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно – політичних дисциплін НПУ імені М.П. Драгоманова

Рецензенти:

Павко Анатолій Іванович, д. істор.н., професор кафедри політології Академії муніципального управління в м. Києві

Осташко Тетяна Сергіївна, канд. істор. н., старший науковий співробітник відділу історії Української революції (1917 – 1921 рр.)

Відповідальний редактор:

Ресніт Олександр Петрович, д. істор. наук, професор, член –кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України

“Велика війна: Українство і благодійність (1914 – 1917 рр.)” – монографія присвячена висвітленню діяльності громадських благодійних організацій у роки Першої світової війни в Україні.

Для науковців, викладачів та студентів.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО. (<i>О.П. Реснт</i>).....	4
<i>Розділ перший</i>	
ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ ВОЇНАМ І ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ.....	19
<i>Розділ другий</i>	
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ У СПРАВІ ОПІКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	73
<i>Розділ третій</i>	
ВНЕСОК ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У СПРАВУ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛОМУ ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ В УКРАЇНІ.....	128
ПІСЛЯСЛОВО. (<i>О.П. Реснт</i>).....	188

ВСТУПНЕ СЛОВО

Звернення сучасних дослідників до проблематики Першої світової війни набуває нині особливої актуальності. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період насичений різноманітними подіями і явищами у військовому, політичному, соціально-економічному, суспільному і духовно-культурному житті України. На основі суспільного досвіду останнього десятиріччя минулого століття та перших років третього тисячоліття переосмислюються традиційні теми історичних досліджень, які вимагають більш ґрунтовного вивчення, науково виважених підходів та об'єктивних оцінок, і досліджуються нові, обійдені увагою радянської історіографії. Серед них, зокрема, тема, що стосується ролі громадських структур у їх самоорганізації в екстремальних умовах.

Перша світова війна стала одним з найбільш трагічних і переломних періодів в історії українського народу. Наслідки її суттєво вплинули на подальшу його долю та багато в чому визначили суперечливий поступ України у ХХ ст. Адже багатомільйонна найбільш працездатна частина населення України була вилучена з матеріального виробництва і кинута у вир війни, значні її території виявилися окупованими австро-німецькими військами та перебували у прифронтовій зоні, промисловість і сільське господарство катастрофічно занепали, а цивільне населення, сотні тисяч якого були зірвані з постійного місця проживання, страждало від усіх негараздів воєнного лихоліття. Проте суспільство не залишилося глухим до проблем воїнів, їхніх родин, біженців, дітей-сиріт та інших категорій постраждалого населення, надавало їм різноманітну допомогу і підтримку.

Період Першої світової війни відзначався ще більшою, ніж у попередні десятиліття мирного часу, активізацією громадянської благодійності у країні, розгалуженістю урядових, церковних та громадських організацій і товариств у справі допомоги як військовослужбовцям, так і цивільному

населенню країни від наслідків широкомасштабних воєнних дій.

У роки війни з усією очевидністю проявилася економічна та політична слабкість самодержавного уряду, який не був здатний швидко і належним чином організуватися для успішного її ведення. Реакцією на його неповороткість, нездатність до сучасної організації військового господарства, в першу чергу в медично-санітарній сфері, стало формування та активізація громадських сил і рухів, їх здатність до самоврядування, участі у благодійній діяльності. Вже в перші дні війни представниками ліберально - демократичних кіл, тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування, були створені загальноросійські організації гуманітарного спрямування – Земський і Міський союзи допомоги хворим і пораненим воїнам, які у своїй діяльності спиралися на широку мережу місцевих комітетів, зокрема, в усіх українських губерніях. Поряд з цим, під впливом патріотичних почуттів, прояву милосердя і співчуття до ближнього та усвідомлення значною частиною суспільства права кожного співвітчизника, який виявився в тяжкому становищі, на певний соціальний захист, представники багатьох соціальних груп українського суспільства – підприємці, поміщики, чиновники, викладачі, лікарі, студенти, домовласники та інші – з початком воєнних дій засновують у кожному українському губернському і повітовому центрі благодійні організації, товариства, комітети, попечительства та інші структури, покликані допомагати жертвам війни.

Величезна кількість жертв війни змусила уряд і суспільство вже на її початку змінити своє ставлення до поняття “соціальна допомога”. Саме під час Першої світової війни почала утверджуватися думка, що соціальна допомога громадянам, які залишилися без засобів до існування, – не милість і не благодіяння, а обов'язок держави і суспільства. Це особливо усвідомлювали освічені люди. Вони вважали, що кожний громадянин, який опинився в тяжкому становищі, до того ж спричиненого війною, має право на соціальний захист. Таким чином, можна стверджувати, що означена проблема переходила із площини благодійності в площину права.

Дослідження діяльності громадських гуманітарних організацій в

Україні у роки Першої світової війни, насамперед таких як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст допомоги хворим і пораненим, Тетянинський комітет, має важливе наукове значення. Воно дає можливість простежити зміни в ставленні суспільства до вирішення нагальних соціальних проблем різних верств населення. Ці організації відчутно потіснили позиції держави у сфері опіки постраждалих фронтників і цивільного населення, особливо у медично-санітарній галузі та у справі допомоги біженцям, що, зрештою, відчутно посилювало громадські впливи у галузі соціальної опіки. Незважаючи на широку джерельну базу, історіографія досліджуваної проблеми досить обмежена. Слід зазначити, що будь-яких ґрунтовних розробок обраної теми в радянській та сучасній вітчизняній історичній науці немає. Перші праці в цьому напрямку, нариси й огляди, зокрема стосовно діяльності Земського і Міського союзів та Тетянинського комітету з'явилися ще в роки Першої світової війни [1]. Проте вони мали описовий характер, в них давалися загальні принципи організаційних засад і деякі заходи досліджуваних об'єднань у справі допомоги постраждалим воїнам та цивільному населенню, не вдаючись до ґрунтового аналізу їх діяльності. Тому ці публікації не можуть претендувати на роль всеохоплюючих праць. Ні хронологічні межі, ні обсяг, та зрештою, ті завдання, які ставили перед собою їх автори, не можуть цього дозволити. Часто в них використовували матеріали, опубліковані в офіційних звітах про діяльність вищезазначених організацій, відповідним чином скорочуючи обсяг і переробляючи їх офіційний стиль.

У радянській історичній науці традиції благодійності і гуманітарної допомоги в роки Першої світової війни досліджувалися досить поверхово, в основному вивчалась діяльність Російського Товариства Червоного Хреста [2]. Публікація Є. І. Лотової також була присвячена заходам Міського і Земського союзів у боротьбі з епідеміями, проте останні розглядалися лише на рівні їх організації головними комітетами [3]. Тому на сучасному етапі гуманітарна діяльність громадських організацій у роки війни залишається ще недостатньо вивченою. Адже після 1917 р. благодійність було визнано соціальним явищем класового (перш за все

буржуазного) суспільства. Втім, радянські дослідники значну увагу приділяли діяльності таких організацій як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст в іншому аспекті, акцентуючи на їх значенні як органів політичної консолідації буржуазії і ліберальних поміщиків з метою захоплення влади у лютому-березні 1917 р., у формуванні Тимчасового уряду та в підготовці встановлення військової диктатури напередодні більшовицького перевороту [4]. Зокрема, український історик М. Ф. Юрій зазначив, що “одним з головних підходів до влади і було створення буржуазних воєнно-громадських організацій – ВЗС, ВСМ, Земгору і Центрального воєнно-промислового комітету. Саме з таких методологічних позицій слід оцінювати їх значення. Створення цих організацій формально постає як реакція на нездатність царизму забезпечити армію військовим спорядженням, у дійсності ж вони були в першу чергу органами політичної консолідації буржуазії під виглядом роботи на війну” [5].

З таким твердженням можна погодитися тільки частково, бо спочатку Земський і Міський союзи бачили своє завдання в наданні допомоги десяткам тисяч хворих і поранених фронтовиків та в забезпеченні їх найнеобхіднішим, для чого були створені дієздатні організації з розгалуженою мережею місцевих комітетів. А вже згодом, особливо після поразок російської армії влітку 1915, упевнившись в нездатності самодержавного уряду самостійно подолати військово-політичну кризу, разом з іншими політичними силами почали домагатися влади. Поряд з цим, окремих сторін діяльності Земського і Міського союзів дослідники торкалися в працях, присвячених кризі самодержавної влади в Росії, історії воєнної економіки в роки Першої світової війни [6].

Тільки в 90-х рр. ХХ ст., після розпаду СРСР, коли було знято ідеологічні шори радянської історіографії, серед науковців відроджується інтерес до проблеми громадської опіки постраждалих військовослужбовців і цивільного населення в умовах війни [7]. Так, історії діяльності Російського Товариства Червоного Хреста в роки Першої світової війни, в тому числі й на українських землях, були присвячені дисертаційні дослідження українських науковців В. О. Ореховського і С. П. Кармалюка

[8]. Перший у своїй праці проаналізував структуру цієї організації, її основні заходи, спрямовані на медично-санітарну допомогу фронтовиків. Другий приділив увагу діяльності Червоного Хреста в галузі надання допомоги пораненим воїнам, реабілітації воїнів-інвалідів та підтримки військовополонених.

Окремі факти щодо діяльності органів місцевого самоврядування в роки війни в галузі громадської опіки були наведені в дисертаційному дослідженні О. М. Головка та статті І. Г. Сулиги [9]. Перший, зокрема, розглянув заходи Харківської міської думи, а другий – заходи земських комітетів Правобережної України (на той час мала офіційну назву – Південно-Західний край), спрямовані на допомогу воїнам і цивільному населенню. Поряд з цим слід назвати статтю О. М. Доніка, в якій висвітлюються окремі епізоди діяльності на українських землях, особливо в найбільших міських центрах, різноманітних громадських благодійних організацій і товариств у роки Першої світової війни. Зокрема автор подав короткий огляд організаційної структури та заходів з опіки хворих і поранених воїнів, їх родин, біженців і населення прифронтових територій таких організацій як ВЗС, ВСМ, Тетянинський комітет, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам, Російське Товариство Червоного Хреста й інші, наголосивши на важливій ролі громадських сил у вирішенні багатьох проблем, викликаних екстремальними умовами воєнного часу [10]. Коротко проаналізував мережу благодійних організацій і товариств у Російській імперії, які опікувалися жертвами військових конфліктів протягом останньої чверті XIX – на початку XX ст., особливо під час Першої світової війни, у своїх працях київський дослідник Ф. Я. Ступак [11].

Певну увагу фахівцями-істориками було приділено й такому трагічному явищу як біженство у роки Першої світової війни та заходам громадськості у його подоланні. Ця тема до недавнього часу зовсім не досліджувалася через вищезазначені причини. У червні 1998 р. в Санкт-Петербурзі учасники міжнародного наукового колоквиуму “Росія у Першій світовій війні” наголосили на актуальності проблеми біженства в роки тієї війни і в наші дні, коли трагічні події в “гарячих” регіонах

планети породили мільйони біженців, продовжуючи залишатися досить небезпечним суспільно-політичним явищем, не усвідомленим до кінця, на жаль, ні урядами, ні народами [12]. Зокрема, у доповіді американського дослідника П. Холквіста було проаналізовано масові депортації людей різних національностей, у тому числі з прифронтових районів українських земель, як результат політики царського уряду, спрямованої на досягнення етнічної однорідності населення імперії [13]. А. Н. Курцев не тільки проаналізував масштаби біженства в роки Першої світової війни, а й відзначив зусилля громадських організацій у його подоланні, насамперед відділень Тетянинського комітету та місцевих благодійних товариств і попечительств, навівши деякі факти їх діяльності в Україні [14].

Певний доробок у розробку біженської проблематики внесли сучасні українські науковці. Зокрема в статті М. Горного було розглянуто хід депортації українського населення за наказом вищої російської влади з Холмщини та Підляшшя, його поневіряння та втрати на території Великоросії [15]. Масштаби біженського руху на Волині висвітлив у дисертаційному дослідженні Б. В. Бернадський [16]. В останні роки з'явилися й перші спеціальні ґрунтовні дослідження даної проблеми на матеріалах України, в яких приділено певну увагу й участі громадськості в справі опіки біженців і виселенців. Зокрема в розвідці О. В. Сердюка "Біженство в Україні під час Першої світової війни" це явище розглянуто як один з найдраматичніших проявів у житті українського та інших народів, яке набуло значних розмірів і супроводжувалося стражданнями та скаліченням долі безлічі людей. Проте, як зазначив автор, при всіх суперечностях, які загострилися у роки війни, досить потужно проявила себе громадськість у справі надання допомоги жертвам останнього, що підтверджується чималою кількістю наведених ним фактів активних заходів, насамперед працівниками Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст і українських відділень Тетянинського комітету [17].

Деякою мірою вищезазначена проблема та політика уряду щодо німців-виселенців на українських землях у роки Першої світової війни

були проаналізовані в праці Т. І. Лазанської [18]. Також основні напрямки благодійницької діяльності православної церкви в Україні в роки війни розглянула Г. В. Степаненко [19].

Підсумовуючи огляд історіографії, слід зробити висновок, що на сьогодні у вітчизняній історичній науці відсутня спеціальна узагальнююча праця, присвячена історії діяльності громадських гуманітарних організацій у справі опіки воїнів і цивільного населення в Україні у роки Першої світової війни. Остання досліджувалася фрагментарно, тільки в деяких її аспектах та напрямках, тому ґрунтовна наукова розробка цієї проблеми продовжує залишатися одним із завдань української історичної науки.

Джерельну базу праці складає комплекс різноманітних як архівних, так і опублікованих документів, насамперед статистичні звіти, списки різноманітних закладів, преса досліджуваного періоду, мемуари та ін.

У зв'язку з цим значний інтерес викликають документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІА України в м. Києві), які знаходяться у фондах “Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту” (ф. 715) і “Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту” (ф. 721). Тут містяться звіти, огляди, хроніки, доповіді, акти обстеження, відомості і статистичні дані про діяльність зазначених комітетів і їх чисельних закладів, лікувальних установ, підприємств, управлінь і відділів. Зокрема, завдяки журналам нарад уповноважених Комітету ВЗС ПЗФ, які велися з січня 1915 р., що містяться у ф. 715, можна прослідкувати організаційний розвиток і зміни в діяльності цього Комітету з дня його виникнення і до ліквідації навесні 1918 р. По мірі виникнення відділів на нарадах обговорювалися лише найбільш важливі справи, а питання, що стосувалися повсякденної роботи закладів, вирішувалися окремими уповноваженими, які звітувалися про діяльність відділів за певний період. Вищезазначені фонди містять десятки тисяч одиниць документів, а саме накази, постанови і циркуляри військового командування, головних комітетів Земського і Міського союзів; журнали і виписки з них комітетів ВЗС і ВСМ

Південно-Західного фронту, протоколи нарад лікарів, губернських санітарно-виконавчих комісій; переписку про забезпечення і медично-санітарне обслуговування армії, про організацію різних закладів; матеріали про боротьбу з інфекційними та іншими захворюваннями, про рух і надання різнобічної допомоги біженцям і місцевому населенню; підшивки і вирізки з газет, спеціалізованих видань про діяльність Земського і Міського союзів та інших громадських організацій у прифронтових районах, тощо. Матеріали цих фондів, які становлять цінне джерело для дослідження різних аспектів історії України періоду Першої світової війни, дають змогу досить повно висвітлити різні сторони діяльності комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту у справі допомоги воїнам і цивільному населенню, насамперед їх роботу у медично-санітарній галузі та щодо підтримки біженців, якими зазначені комітети опікувалися під час їх руху до місць тимчасового проживання.

У монографії також використані матеріали інших фондів ЦДІА України в м. Києві, таких як “Київський губернський комітет Всеросійського земського союзу” (ф. 1069) і “Волинський губернський комітет Всеросійського земського союзу” (ф. 930). Зокрема, протоколи засідань київського комітету, відомості про витрати на утримання госпіталів для хворих і поранених воїнів, які йому підпорядковувалися, їх списки, переписка з Головним комітетом ВЗС дають змогу більш повно висвітлити його роботу та інших київських громадських установ по влаштуванню й обслуговуванню лікувальних закладів для фронтовиків. Переписка Волинського губернського комітету ВЗС з іншими земськими комітетами, військовим командуванням, його журнали засідань, відомості про діяльність окремих закладів, карти із зазначенням місцезнаходження лікувальних і харчувальних пунктів, санітарно-епідемічних загонів повітових і губернського органів самоврядування Волинської губернії дозволяють показати важливу роль земських комітетів у справі всебічної опіки біженців і місцевого населення.

Важливі дані, що містяться у фонді “Управління головноуповноваженого Російського Товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту...” (ф. 719), зокрема журнали і протоколи засідань Го-

ловного управління Російського Товариства Червоного Хреста, управління головноуповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту, списки лікувальних закладів цієї та інших громадських організацій, які знаходилися в Києві й перебували під прапором Червоного Хреста, доповнюють наші знання про внесок київської громадськості в організацію медично-санітарної допомоги постраждалим військовослужбовцям. Документи фонду “Уповноважений Центрального обивательського комітету Царства Польського по округу 4-х губерній: Волинській, Подільській, Херсонській і Бессарабській” (ф. 917) допомагають розкрити структурну побудову польської благодійної організації, місцеві підрозділи якої активно діяли на території України – “Товариства допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, і бідному польському населенню, постраждалому від воєнних дій” та її заходи з опіки біженців цієї національності.

Для висвітлення даної проблеми авторами були залучені матеріали з таких державних обласних архівів України, як Харківський (ДАХО), Житомирський (ДАЖО), Донецький (ДАДО) і Миколаївський (ДАМО), а також Російського державного воєнно-історичного архіву, м. Москва (РДВІА). Особливий інтерес становлять документи фонду “Харківська міська управа” і “Харківське губернське відділення Тетянинського комітету” (відповідно ф. 45 і ф. 317, ДАХО), які дозволяють належним чином висвітлити заходи міського органу самоврядування, відділення Тетянинського комітету та деяких інших благодійних товариств і комітетів цього великого промислового центру України у справі всебічної підтримки родин фронтовиків, забезпечення медично-санітарним доглядом, житлом, роботою та іншим біженців, які тут тимчасово проживали, організації для таких дітей різних національностей навчальних закладів, якісного харчування та іншої допомоги.

Матеріали фондів “Житомирська міська управа” і “Волинський губернський розпорядчий комітет” (відповідно ф. 62 і ф. 119, ДАЖО) містять перелік благодійних комітетів і попечительств, які були створені на початку війни в Житомирі місцевою громадськістю, органом міського самоврядування і різними установами та висвітлюють їх заходи по

допомозі хворим і пораненим воїнам, їхнім родинам. Документи ще одного фонду – “Житомирський комітет Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам (ф. 283) відтворюють картину діяльності місцевого комітету ВСМ за активної підтримки багатьох житомирян в облаштуванні й утримуванні госпіталів для постраждалих фронтників.

Внесок Миколаївського товариства “Просвіта” у справу опіки хворих і поранених воїнів та родин мобілізованих до війська висвітлюють протоколи зібрань і переписка з різними установами цієї української просвітницької організації, які містяться у фонді “Українське товариство “Просвіта” (ф. 206, ДАМО). Усього ж у дисертаційному дослідженні використано матеріали 78 справ з 27 фондів, які знаходяться в 7 державних архівах.

Серед джерел важливе місце займають друковані статистичні матеріали, особливо це стосується звітів про діяльність за певний період в українських губерніях комітетів Земського і Міського союзів, відділень Тетянинського комітету, місцевих благодійних товариств і попечителств, які опікувалися фронтниками, їх родинами, й особливо дітьми, біженцями[20]. Вони містять достовірну інформацію щодо їх заснування й функціонування, конкретного їх внеску у справу опіки постраждалих співвітчизників.

Списки чисельних установ комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту, їх особового складу, лікувальних закладів у внутрішніх районах українських губерніях містять дані про кількість медичних і господарських закладів, які підпорядковувалися конкретному комітетові Земського чи Міського союзів, назву кожного з них, район їх розташування, а також кількість утримуваних ними лікарняних ліжок, прізвища осіб, котрі завідували відділами і закладами фронтних комітетів та ін.[21].

Надзвичайно важливою групою джерел для поглибленого аналізу діяльності громадських гуманітарних організацій у роки Першої світової війни є дореволюційні періодичні видання. Преса містить багатий матеріал, який розширює уявлення дослідників про становище в містах

і повітах, участь їхніх мешканців у розв'язанні гострих проблем, які постали у зв'язку з війною. Аналіз газетних матеріалів дозволяє, з одного боку, ознайомитися з громадсько-політичною і соціально-економічною обстановкою в українських містах, а з іншого – прослідкувати роль преси у формуванні громадської думки стосовно війни і мобілізації населення на допомогу фронту. Разом з іншим джерелами преса дозволяє повніше відтворити історію окремих регіонів України періоду Першої світової війни і, зокрема, діяльності благодійних організацій і товариств, прослідкувати розвиток подій у хронологічному порядку, а також відтворити психологічне їх сприйняття сучасниками. З цієї групи джерел серед офіційних видань найбільших українських міських центрів – Києва і Харкова, в яких набула великого розвитку громадська благодійність, – у дисертаційному дослідженні були використані матеріали періодичних видань таких як “Киевлянин”, “Киевская мысль”, “Киев”, “Харьковские губернские ведомости” та ін. У цих газетах у рубриці “Місцева хроніка” регулярно друкувалися повідомлення про заснування різноманітних місцевих благодійних товариств, комітетів, попечительств і закладів, відкриття губернських відділень загальноросійських організацій, звіти про їх діяльність, суми пожертвувань громадян за певний час на користь потерпілих воїнів і цивільного населення тощо. Також були використані матеріали, присвячені діяльності українського “Товариства допомоги постраждалому населенню Півдня Росії”, які систематично друкувалися в газеті “Украинская жизнь”, що виходила в Москві.

Вагомими друкowanими джерелами з досліджуваної теми є “Бюлетень Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза” і “Вестник Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского союза городов”. Видавничий відділ першого розпочав видавати свій друкований орган з середини вересня 1915 р. два рази на місяць, а другого – з вересня 1916 р. один раз на місяць, випуск яких продовжувався до середини 1917 р. За цензурними умовами “Бюлетень” і “Вестник” видавався на правах рукопису. Вони деякою мірою є енциклопедією діяльності ВЗС і ВСМ на театрі воєнних дій та в районах, наближених до Південно-Західного фронту. Часописи розповсюджувалися між їх співробітниками,

іншими комітетами Земського і Міського союзів, деякими громадськими організаціями, а також військовими частинами. В них публікувалися звіти відділів, відомості про поточну роботу закладів, повідомлення про рішення, прийняті на засіданнях комітетів, хроніка та ін. Вищезазначені видавничі відділи також друкували окремі огляди діяльності комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту, книги, збірники і брошури з питань, пов'язаних з роботою останніх, в тому числі брошури і плакати про допомогу хворим і пораненим воїнам. Поряд з цим важливим джерелом інформації з історії діяльності Земського і Міського союзів є "Известия Главных комитетов" цих організацій, які видавалися два рази на місяць. У цих журналах друкувалося все, що мало відношення до функціонування союзів і їх місцевих комітетів: накази уряду і військового міністерства, розпорядження головних комітетів і звіти про роботу їх відділів, багатосторінкові доповіді (або вилучення з них) про діяльність ВЗС і ВСМ у внутрішніх районах країни і на фронті, з організаційних питань, рішення з'їздів уповноважених, замітки з медично-санітарних питань, з проблем улаштування біженців, військовополонених, вирішення продовольчого питання, оголошення про нагородження, хроніка тощо. Всі ці матеріали дозволяють об'єктивно відтворити багатогранну картину діяльності комітетів Земського і Міського союзів на українських землях

Ще однією групою друківаних джерел є епістолярна спадщина, в якій події Першої світової війни описані безпосередніми її учасниками. Хоча це їх суб'єктивні враження, але вони тим цікаві, що в них описані реалії війни, виходячи з власного їх розуміння людьми під час побаченого. Для цього дисертаційного дослідження є надзвичайно цінними спогади відомого політичного діяча, історика й уповноваженого Комітету Всеросійського союзу міст ПЗФ Д.І. Дорошенка, головнокомандуючого Південно-Західним фронтом О.О. Брусилова, голови Державної думи Росії М.В. Родзянко та ін. [22]. Критично оцінюючи події, вони доповнюють і уточнюють наші знання про всі негаразди, які воєнне лихоліття несло воїнам і, особливо, цивільному населенню прифронтових районів, влучно характеризують та показують внесок організацій та

окремих діячів, насамперед Земського і Міського союзів, у справу громадської опіки постраждалих співвітчизників.

У монографії також досліджено також законодавчі акти, розпорядження, які регламентували діяльність громадських благодійних організацій, стосувалися їх участі в державних органах періоду Першої світової війни, зокрема в справі допомоги біженцям, довідкові книжки з опіки поранених і скалічених воїнів та їх родин, календарі й пам'ятні книжки тогочасних видавництв.

[1] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – Пг, 1915. – 29 с.; *Казимиров Н.Я.* Земство и Всероссийский Земский союз. – М., 1914. – 39 с.; *Колесников А.Н.* Очерк системы учреждений Всероссийского Союза городов // *Юридический вестник*. – М., 1917. – № 17. – С. 107–108; Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. – Т. 1. – Пг, 1916. – 509 с.; *Кишкин Н.* Фронтальная работа Союза городов летом 1916 года. – М., 1916. – 31 с.; Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. – М., Б. г. – 52 с.; Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914–1917 роки. – Ч. III.: По задоволенню потреб, що виникли у зв'язку з війною. – К., 1918. – 33 с.; Очерк деятельности Всероссийского Союза Городов. 1914–1915 г. – М., 1916. – 239 с.; Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Величества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г. – Пг, 1915. – 27 с.; Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. – К., 1916. – 27 с.; Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. – Чернигов, 1916. – 18 с.; та ін.

[2] *100 лет Красного Креста в нашей стране*. – М., 1967. – 297 с.; *Страшун И. Д.* Русская общественная медицина между двумя революциями. 1907–1917 г. – М., 1964. – 206 с.

[3] *Лотова Е. И.* Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914–1918) // *Очерки истории русской общественной медицины*: Сб. ст. / Под. ред. П.И. Калью. – М., 1965. – С. 111–148.

[4] *Алексеева И. В.* Агония сердечного согласия: Царизм, буржуазия и их союзники

по Антанте 1914–1917. – Л., 1990. – 318 с.; *Волобуев П. В.* Монополистическая буржуазия и Временное правительство // Монополии и иностранные капиталы в России: Сб. ст. / М. П. Вяткин (отв. ред.). – М.–Л., 1962. – 434 с.; *Думова Н. Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988. – 245 с.; *Юрий М. Ф.* Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914–1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). – М., 1990. – 358 с.; *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1983. – 352 с.; та ін.

[5] *Юрий М. Ф.* К методологии изучения буржуазии и буржуазных военно-общественных организаций // Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? – М., 1992. – С. 242.

[6] *Дякин В. С.* Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917 гг.). – Л., 1967. – 364 с.; *Акимова Г. С.* Российская буржуазия в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 10. – С. 67 – 80; *Маевский И. В.* Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны – М., 1957. – 391 с.; *Шигалян Г. И.* Военная экономика в первую мировую войну (1914 – 1918 гг.). – М., 1956. – 332 с.; та ін.

[7] *Иванова Ю. Н.* Женщины в истории русской армии // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 3. – С. 36 – 39; *Кальянов А. Ю.* Уникальный опыт благотворительности // Военно-исторический журнал. – М., 1999. – № 2. – С. 85 – 90; *Форсова В. В.* Общественное призрение военных и их семей в дооктябрьской России // Вестник РАН. – 1996. – Т. 66. – № 8. – С. 750 – 758; *Кукурудзяк М. Г.* Місіонери добродійності і милосердя. – К.-Подільський, 1994. – 82 с.; та ін.

[8] *Ореховський В. О.* Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.): Дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – 247 с.; *Кармалюк С. П.* Діяльність організацій Червоного хреста в Україні в 1867 – 1920 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 с.

[9] *Сулига І. Г.* Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. III. – К., 2001. – С. 234 – 239; *Головко О. М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Дис... канд. іст. наук. – Х., 1997. – 248 с.

[10] *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155 – 182.

[11] *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – 208 с.; *його ж.* Благодійна діяльність на початку XX ст. // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. – Чернівці, 22 – 24 вересня 1998 р. – Чернівці, 2000. – С. 148 – 154.

[12] *Россия и первая мировая война: Материалы международного научного*

коллективума / Н. Н. Смирнов и др. (отв. ред.); Санкт-Петербургский филиал Ин-та российской истории РАН. – СПб: Дмитрий Буланин, 1999. – 563 с.

[13] *Холквист Питер*. Тотальная мобилизация и политика населения: Российская катастрофа (1914 – 1921) в европейском контексте // Там само. – С. 83 – 101.

[14] *Курцев А. Н.* Беженство // Там само. – С. 129 – 146.

[15] *Горний М.* Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції. – С. 148 – 154.

[16] *Бернадський Б. В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.

[17] *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 111 – 132.

[18] *Лазанська Т. І.* Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Там само. – С. 84 – 110.

[19] *Степаненко А. В.* Благотворительность Православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Там само. – С. 133 – 154.

[20] *Отчет* Волинского губернского комитета Всероссийского земского союза по отделению оказания помощи больным и раненым воинам за период с 7 октября 1914 по 1 января 1916 г. – Житомир, 1916. – 285 с.; Всероссийские Земский и Городской союзы. Отдел по устройству беженцев: Отчеты и материалы – Т. 1: Трудовое посредничество. – М., 1917. – 141, 225 с.; Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1915 г. – К., Б. г. – 98 с.; Отчет о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных. (За время с 1 января по 1 мая 1915 года). – К., 1915. – XXXX, 605 с.; Отчет Общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания с 28 ноября 1914 г. по 24 марта 1916 г. – К., 1916. – 32 с.; та ін.

[21] *Список* лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста и других учреждений и ведомств. К 1-му января 1915 года. – Пг., 1915. – 364 с.; Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза на 1-е сентября 1916 г. – К., 1916. – 114 с.; Учреждения Всероссийского Земского союза. Октябрь 1916 г. – М., 1916. – 65 с.; та ін.

[22] *Дорошенко Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1954. – 437 с.; *його ж.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – Ч. 1: Галицька Руїна 1914 – 1917 років. – Львів, 1923. – 131 с.; *Брусилов А. А.* Мои воспоминания. – М., 1983. – 256 с.; Родзянко М. В. Крушение империи. – Х., 1990. – 263 с.; *Курлов П. Г.* Гибель императорской России. – М., 1992 – 255 с.; Переписка В. А. Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем // Красный архив. – 1922. – Т. 2. – С. 130 – 175; 1923. – Т. 3. – С. 29 – 74; *Войтоловский Л. Н.* Выход кровавый Марс: По следам войны. – М., 1998. – 428 с.; та ін.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ ВОЇНАМ І ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ

Уряд і війна

Уже з перших тижнів після оголошення 19 липня 1914 р. Німеччиною війни Росії масштаби воєнних операцій на її фронтах набули таких розмірів, які набагато перевершили всі попередні збройні конфлікти. Російська армія, сформована у Північно-Західний (проти Німеччини) і Південно-Західний (проти Австро-Угорщини) фронти, вперше в світовій історії вела бойові дії на території, котра пролягала від Балтики до Чорного моря довжиною 1934 км. Південно-Західний фронт проходив по території України довжиною більше 400 км, який захищали чотири армії та ще декілька спеціальних військових частин[1]. Хоча всі учасники збройного протистояння покладали надії на швидку й блискавичну війну, вона відразу почала розгортатися за тільки їй властивою логікою, вступивши у фазу виснажливого затяжного змагання матеріально-технічних, політичних, морально-психологічних і людських резервів великих держав світу. Щоб підтримати величезні армії, що воювали на фронті, цілі суспільства з їхніми економіками впрягалися в колісницю війни. Зростаючі втрати призводили до страшного напруження сил на фронтах і в тилу, оголювали й поглиблювали фатальні політичні й соціально-економічні вади старих імперських порядків Європи. В результаті для Німеччини, Австро-Угорської, Турецької і Російської імперій війна зрештою стала змаганням на самознищення[2].

Росія вже на початковому етапі війни зіткнулася зі значними труднощами, які невдовзі переросли в затяжну кризу, котру безсилий був побороти її самодержавний устрій. У першу чергу потребували термінової допомоги сотні тисяч поранених, хворих та скалічених військовослужбовців, їхні родини й біженці. Урядові структури були змушені

визнати, що без широкої підтримки громадськості в справі вирішення цієї проблеми їм не обійтися. Втім, у політиці правлячої верхівки з даного питання була відсутня послідовність. З одного боку, уряд ніби захоплював діяльність громадських організацій добродійного спрямування. Адже з перших днів після початку воєнних дій створюються різноманітні місцеві товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовослужбовцям та цивільному населенню. Міськими й земськими органами самоврядування, громадами і приватними особами заснуються лазарети, притулки, патронати, виділяються значні громадські кошти з метою всебічної опіки співвітчизників. Цим демонструвалися своєрідне єднання та солідарність народу з владою. Бо в житті суспільства війна стала надзвичайною подією, яка спершу викликала загальне патріотичне піднесення у переважної його частини. “Тисячі людей безкорисно віддавали свою працю і свої кошти на благородну справу. Лазарети і санітарні поїзди облаштовувалися на кошти членів імператорської родини, різними громадськими організаціями та приватними особами” – писав у своїх спогадах генерал-губернатор прибалтійських губерній П.Г. Курлов[3].

З боку урядових кіл мали місце навіть спроби проголосити цю війну другою вітчизняною в імперській історії, для чого останніми вживалися різні заходи. Один із сучасників в перші тижні війни так писав про агітаційні заходи влади: “На фронті мордобій; найменший протест, заперечення – воєнно-польовий суд, розстріл. Хтось в уряді зміркував, що однією суворістю не обійдешся, – пішли в дію заходи агітаційного змісту. В казармах стали розповсюджуватися патріотичні брошури, влаштовувати кіносеанси, що показувало ненависного ворога та хоробрість російського війська. Тут же елеїні образи “батьків-командирів”, найближчих офіцерів, слухняних солдатів, здатних грудьми захищати і вмерти за престол. Батьки робітників і селян посилали в кінофільмах синів на фронт, благословляючи на державну справу. Безкоштовно дарували солдатам портрети Миколи II, його родини в складі численних жінок і єдиного персонажа чоловічої статі – наслідника Олексія. У госпіталях улаштовувалися концерти і вистави для видужуючих.

Артисти ніколи не відмовлялися від виступів, часто не брали нагороду, запропоновану дамами-розпорядницями”[4].

Проте наступні події на фронті принесли багато розчарувань для простих громадян, і ці спроби не знайшли належного відгуку серед населення. Натомість дещо більшого поширення набула теза щодо єднання тилу й армії, розрахована на природні почуття людей, яких не залишала тривога за долю рідних і близьких на фронті. До того ж представники влади постійно мусували цю ідею в пресі та у Державній думі. Так, наприклад, міністр землеробства О.М. Наумов наголосив з трибуни останньої на тому, що під час війни “відбувається боротьба не армій, а народів”[5].

З іншого боку, правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися благодійністю, а тим більше в таких, що мали етнічні відтінки, намагаючись утримувати в останніх ініціативу й контроль у своїх руках. Тогочасна преса небезпідставно констатувала, що громадські організації не дуже заохочуються владою для допомоги військовослужбовцям і цивільному населенню. Причина була в тому, що самодержавна влада вбачала для себе загрозу у всякій громадській ініціативі[6].

Однак, незважаючи на наявність досить широкої системи державних органів, які виконували військово-господарські функції, з перших же днів війни широкомасштабні воєнні дії, невинно зростаючі потреби армії, чималі жертви серед військових змушували офіційну владу перейти на позиції більш тісної співпраці насамперед з міськими і земськими органами самоврядування. Реакцією на неповороткість уряду, його нездатність до належної в тодішніх складних умовах організації військового господарства, у тому числі й медично-санітарного, стало зростання ролі підприємницького класу не тільки на місцевому, а і державному рівні, який разом з іншими громадськими силами організувався в загальноросійські об’єднання. Навіть допуск буржуазії до участі у військово-санітарній справі свідчив про зростання політичної активності буржуазії. Дозволивши створити нові буржуазно-громадські організації, уряд, зрозуміло, не намагався широко популяризувати їх появу, вже з перших днів намагався всіляко обмежити їхні права.

Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам

Земства давно домагалися об'єднання, але тільки під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. 14-ма губернськими земськими управами з центром в Москві вдалося створити загальноземський союз для допомоги пораненим і хворим військовослужбовцям, яку очолив голова тульської управи, поміщик, князь Г.Є. Львов. Далека від всякої політики, ця організація займалася виключно практичною справою. Загальноземський союз зібрав понад 1,2 млн. крб. приватних пожертвувань. Його санітарні загони належним чином проявили себе на полях далекої Маньчжурії, а діяльність земських діячів у цій справі користувалася широкою популярністю у ліберальних колах. Після закінчення російсько-японської війни загальноземський союз продовжував функціонувати, зосередивши свою увагу на благодійній діяльності. В 1905–1907 рр., отримавши значні кошти від Російського товариства Червоного Хреста, він активно допомагав постраждалим від голоду. В 1908 р. брав участь у організації переселенського руху до Сибіру. Втім, наступного року, після того як П. Столипін оголосив загальноземський союз нелегальним, йому довелося згорнути свою діяльність[7]. Проте нова війна, що спалахнула з незвичайною силою влітку 1914 р., створила сприятливі умови для відновлення його діяльності у набагато більших розмірах.

Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (далі – ВЗС) був створений досить швидко за ініціативи представників земських органів Московської губернії. 25 липня 1914 р. Московська земська управа на екстреному зібранні запропонувала створити загальноземську організацію допомоги пораненим, а також звернутися до земств з пропозицією асигнувати 500 тис. крб. на вказані цілі та повідомити про своє ставлення до нової колективної земської справи. Вже через декілька днів телеграми надійшли майже з усіх регіонів країни[8].

30 липня 1914 р. відбувся з'їзд уповноважених земств, який проголосив створення Земського союзу й обрав його Головний комітет та головнууповноваженого – Г.Є. Львова, котрий перебував на цій посаді

протягом 1914–1918 рр.[9]. Вищим розпорядчим органом ВЗС було оголошено зібрання уповноважених від губернських земств. До його складу входили по три уповноважених від кожного губернського земства: два обиралися губернським земським зібранням, а ще один – губернською земською управою зі складу самої управи. В зібраннях уповноважених, які проходили в Москві, брали участь з правом ухвального голосу також головноуповноважений, його заступники і члени Головного комітету та Ревізійної комісії. На свої засідання вони запрошувати з правом дорадчого голосу відповідальних посадових осіб, не обраних до складу зібрання. Зібранню уповноважених належало загальне спрямування діяльності Земського союзу, визначення складу його виконавчих органів і предмету їх діяльності та прав, розгляд і затвердження кошторису союзу та ревізії діяльності усіх виконавчих його органів[10].

Вищим виконавчим органом Земського союзу був Головний комітет, який завідував справами союзу між з'їздами. До його складу входили голова Комітету – головноуповноважений, два його заступники і 16 членів (“уповноважені”). Також на правах його членів до Комітету входили два представника Союзу міст, які обиралися Головним комітетом останнього. Втім, до складу Комітету обиралися особи не тільки із середовища земських уповноважених, а й фахівці, які займалися виконанням різних адміністративних дій[11].

Функції Головного комітету передбачали розробку організаційних питань, взагалі завідування всіма справами загального характеру Земського союзу (евакуація поранених, перевезення їх до внутрішніх губерній, організація госпіталів, улаштування центральних складів та ін.) і його коштами; нагляд за діяльністю закладів союзу; розподіл між окремими земствами доручень, а також розподіл між ними коштів для виконання цих доручень; створення виконавчих органів і обрання уповноважених для їх завідування та для виконання особливих доручень; представництво в урядових, громадських і судових установах, а також в усіх громадянських і торгових угодах з приватними особами[12]. Лозунг “священного єднання влади і громадськості обумовив на першій порі “співчуття” царя новій організації, діяльність якої була легалізована

12 серпня 1914 р., а її підрозділи мали працювати під прапором Російського Товариства Червоного Хреста[13].

Земський союз став загальноросійським органом буржуазно-поміщицьких кіл, який прийшов на допомогу армії в питаннях організації тилу (допомога пораненим і хворим військовослужбовцям, біженцям, створення різних ремонтних майстерень, влаштування госпіталів, складів, розподільчих пунктів, спорядження евакуаційних поїздів, забезпечення хірургічними матеріалами і перев'язувальними засобами, підбір медичного персоналу і керівництво ним та ін. Будучи переважно організацією ліберальних поміщиків, ВЗС відіграв значну політичну роль як одна з опор так званого “Прогресивного блоку”, створеного в серпні 1915 р. як міжпартійна організація Державної думи. Зокрема, до нього входили кадети, прогресисти, земці-октябристи, фракція “Союз 17 жовтня”, група центру, “прогресивні націоналісти”. Керували ВЗС в основному октябристсько-прогресистські діячі[14].

Земському союзу доводилося оперувати величезними коштами, які склалися з чотирьох джерел: приватних пожертвувань (вони склали найменшу частку), спеціальних відрахувань від земств, зборів і, насамперед, державної допомоги. Уже на час створення ВЗС земства в межах усієї країни асигнували в його розпорядження близько 6 млн. крб.[15]. Втім, визнавши діяльність Земського союзу лише його правом, а не обов'язком, уряд змушений був асигнувати багатомільйонні суми у вигляді безповоротної допомоги (за умов особливого контролю). Вже до квітня 1915 р. з державної скарбниці було надано Земському союзу близько 54 млн. крб. На 1 липня 1915 р. до каси Головного комітету ВЗС надійшли такі кошти: від уряду – 71 350 050 крб., від Військового міністерства – 6 743 604 крб., з фонду загальноземської організації – 641 702 крб., від місцевих самоврядувань – 4 742 036 крб., від продажу матеріалів і готових речей – 1 287 998 крб., у вигляді різних пожертвувань – 658 978 крб., з інших джерел – 391 735 крб. У підсумку, сума надходжень коштів складала 85 711 104 крб.[16]. Через три з половиною місяців тільки асигнування з державної скарбниці на користь Земського союзу досягли 90 947 553 крб. Поряд з цим остання надала величезні суми й іншим

громадським організаціям, зокрема найбільші з них отримав Міський союз – 34 947 048 крб., Червоний Хрест – 32 767 571, м. Москва – 18 656 000, а м. Петроград – 11 559 000[17].

З перших же днів при Головному комітеті Земського союзу виник ряд відділів – з лікувальної справи, евакуації, трудового посередництва та інші, котрі з часом розросталися, розділялися на нові відділи, на чолі яких знаходилися члени Головного комітету або його уповноважені. Зокрема, наприкінці 1916 р. Головному комітету ВЗС підпорядковувалися такі провідні відділи: 1) медична рада і медико-санітарне бюро, 2) відділ евакуації, 3) відділ по збору пожертвувань, 4) відділ забезпечення, 5) відділ санітарних поїздів; 6) відділ допомоги скаліченим воїнам; 7) відділ допомоги біженцям та ін. Зокрема, Медична рада виробляла загальний план медичної і санітарної роботи союзу і керувала його виконанням в тилу і на фронті. Використання місцевих лікувальних закладів, догляд за пораненими не належали до завдань діяльності центрального органу, а входили до компетенції місцевих комітетів. Медико-санітарне бюро як виконавчий орган ради безпосередньо завідував забезпеченням лікувальних закладів ВЗС перев'язувальними матеріалами медикаментами, хірургічними інструментами, предметами догляду за хворими і пораненими та іншим, запрошенням медичного персоналу і організацією медичної допомоги службовцям Земського Союзу. Так, до 1 жовтня 1916 р. на службу до Союзу було запрошено 1451 лікарів, фельдшерів – 1707, сестер і братів милосердя – 2430, хіміків і провізорів – 64, санітарів – 1186, на інші посади – 1139. Всього 7977 чол. У той же час було закуплено медикаментів в середині країни і за кордоном на 16 млн. 500 тис. крб. та видано з аптекарського складу товару на 8 млн. крб., у тому числі губернським і повітовим земствам на 2 млн. 700 тис. крб.[18].

Відділ евакуації займався справами, які стосувалися плану розгортання і обліку госпітальних ліжок Земського Союзу, контролював розміщення поранених у внутрішніх районах імперії, справу реєстрації поранених у всіх лікувальних закладах ВЗС, здійснював статистичну обробку даних стосовно роботи госпітальних ліжок, готував необхідні довідки про рівень заповнення ліжок для фінансування

місцевих комітетів. Відділ зі збору пожертвувань завідував збором і розподілом грошей і речей, що жертвувалися Земському Союзу на справу допомоги хворим і пораненим воїнам, на потреби діючої армії і на користь постраждалому від війни населенню. Зокрема, з 1 серпня 1914 р. по 15 жовтня 1916 р. у відділ надійшло пожертвувань тільки грошима на 1 млн 900 тис. крб.[19].

Місцевими органами ВЗС були губернські і повітові комітети, які докладали зусилля в організації медико-санітарної та іншої допомоги армії, перш за все по влаштуванню стаціонарних госпіталів та керівництві їх роботою, а також і цивільному населенню. Губернські комітети, в першу чергу, виконували координаційні функції в межах губернії з розміщення поранених і хворих по повітах та фінансували такі лікувальні заклади. Порядок організації комітетів ВЗС визначався постановами земський зібрань[20]. До Земського союзу відразу приєдналася 41 земська губернія (виняток складали Курське губернське земство, яке вирішило діяти самостійно, і область Війська Донського (за спеціальним розпорядженням військового міністра)[21].

Губернський земський комітет складався з гласних, які обиралися земським зібранням, членів управи у повному складі, представників повітових комітетів (по одному від повіту), одного з членів санітарного бюро губернського земства і представника губернської санітарної ради. За такої схеми організації губернських комітетів, вперше запропонованої Московським губернським земством, в Україні були створені, зокрема, Херсонський і Волинський губернські комітети[22]. В інших комітетах їхній склад був розширений за рахунок залучення представників від міського самоврядування, громадських установ, а іноді й національних організацій. Наприклад, Київський губернський комітет ВЗС, який завідував госпітальними закладами, організувався 8 серпня 1914 р. На 1 січня 1916 р. він мав у своєму складі: 12 гласних, обраних губернським земським зібранням, 22 земських працівники і 57 запрошених членів (14 уповноважених, 25 попечительниць, 17 головних лікарів госпіталів, завідуючого медичною частиною госпіталів і секретаря комітету). Для розгляду поточних справ, пов'язаних з фінансовою і розпорядчою

частинами, зі складу Комітету було виділено Малий комітет у складі всіх земських працівників без 57 запрошених членів, а для об'єднання діяльності госпіталів було введено посаду особливоуповноваженого. На чолі госпіталів стояли головні лікарі[23]. Баланс коштів Київського губерньського комітету ВЗС, які надійшли на його рахунок з серпня 1914 р. по липень 1917 р., був наступним: асигновано Київським губерньським земським зібранням – 200 000 крб., отримано від Головного комітету – 6 661 152 крб., надійшло пожертвувань – 38 068 крб., кредит від губерньського земства – 1 227 811 крб. Всього 8 127 031 крб.[24].

Таким чином, з цього прикладу видно, що основна частина коштів для функціонування комітетів ВЗС надходила безпосередньо від Головного комітету, тому ті мали звітуватися перед ним. Повітові комітети склалися з гласних, які обиралися повітовими земськими зібраннями, та усіх членів управи. Вони засновувалися за ініціативи земських діячів, погоджуючи свою діяльність з місцевими умовами. Втім, у деяких повітах робота в цих комітетах зосереджувалася в руках представників інтелігенції (наприклад, земських статистів і особливо лікарів)[25].

Безпосереднім осередком була земська лікувальна дільниця, яка була територією для організації місцевої громадської ініціативи у справі допомоги пораненим і хворим. При лікувальному закладі часто виникали комітети, котрі організовували збір пожертвувань, займалися пошуком приміщень для опікування поранених, забезпечували їх одягом. Присутність представників таких комітетів, які здійснювали організаційну роботу на місцях, була необхідною в повітових комітетах для більш повної обізнаності про всі деталі місцевої роботи. З цією ж метою відбувалися періодичні наради представників місцевих благодійних комітетів при повітових управах. Повітові комітети ВЗС користувалися широкою підтримкою серед місцевого населення, до складу яких часто входили представники різних соціальних груп і національностей. Наприклад, у Скадовську, невеликому курортному містечку на чорноморського побережжю, комітет ВЗС очолювала дружина місцевого землевласника. Його членами були лікар з дружиною, яка закінчила вищі жіночі курси, 17 селян і 5 євреїв-купців[26]. Таким чином, повітові

комітети спрямовували і регулювали діяльність місцевих благодійних комітетів при лікувальних закладах, залучали до справи допомоги пораненим кооперативи, попечительства та окремих осіб.

Ще один, Південно-Західний обласний земський комітет допомоги хворим і пораненим воїнам, діяльність якого розповсюджувалася в першу чергу на територію Правобережної України, був заснований на початку серпня 1914 р. за ініціативи Подільського та при підтримці Волинського і Київського губернських земств. Комітет складався з шести представників губернських земств краю (по два від кожної губернії), а також з представника від уряду[27]. Головноуповноваженим Комітету був обраний член Державної думи від Подільської губернії – П.М. Балашова. До весни 1915 р. Південно-Західний обласний комітет формально вважався складовою частиною ВЗС, як такий, що був заснований згідно з положеннями, виробленими 3'їздом уповноважених в Москві 30 липня 1914 р. Після того, як Обласний комітет не погодився з вимогою Головного комітету передати всі свої капітали до загальної каси ВЗС, він вирішив легалізувати свою діяльність як земська організація, незалежна від ВЗС[28]. Зокрема, 29 травня 1915 р. Міністром внутрішніх справ було затверджено “Положення про Південно-Західний обласний земський комітет”. Згідно з останнім, члени Комітету обиралися не губернськими комітетами ВЗС, а губернськими земськими зібраннями Київської, Волинської і Подільської губерній[29].

Кошти на його потреби надходили з державного бюджету через військові каси, а також від земств та міст, які разом лише до листопада 1915 р. надали 10 млн. 825 тис. крб. Зокрема, органи місцевого самоврядування Правобережної України виділили на потреби цього обласного Комітету 338 тис. крб., Київське окружне військово-санітарне управління – 642 тис. крб., Особлива нарада з розгляду клопотань про допомогу організації опіки хворих і поранених військових – 845 тис. крб., Міністерство внутрішніх справ – 1 млн. крб. та Міністерство фінансів – 8 млн. крб.[30].

Для завідування закладами Земського союзу на фронті, а також у місцевостях, наближених до нього, створювалися особливі фронтові

комітети в складі уповноважених Головного комітету і представників місцевих громадських організацій та установ. У 1915 р. розпочали офіційно свою діяльність чотири фронтові комітети ВЗС, три з яких знаходилися на європейському фронті – Північний, Західний (утворилися у вересні 1915 р. після ліквідації Північно-Західного комітету ВЗС) та Південно-Західний. Зокрема, свою діяльність Земський союз на Південно-Західному фронті розпочав ще з осені 1914 р., коли ще існувала заборона уряду працювати Земському і Міському союзам західніше лінії Москва – Харків. Після поїздки в Галичину у жовтні членів Головного Комітету Ф.І. Гаяріна і С.П. Шлікевича ВЗС почав активно розгортати свою роботу, насамперед у медично-санітарній сфері, на цьому фронті, в район дії якого увійшли Галичина, а згодом Волинь, Поділля, Буковина, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Бессарабія та деякою мірою суміжні з ними інші регіони України, а також Росії і Білорусії[31].

Протягом усього періоду війни Галичина, а з літа 1915 р. й Волинь та Буковина були ареною найбільших і найкровопролитніших побойщ на Східному фронті. Населення цих регіонів зазнавало страшних збитків і руйнувань та спустошень, спричинених воєнними діями, а також брутальністю як російських, так і австрійських військ. Тому вже протягом двох наступних місяців діяльність ВЗС в Галичині стала настільки складною і багатогранною, що виникла потреба у заснуванні спеціального фронтового органу союзу, який міг би спрямовувати роботу всіх його закладів в цьому краї, та самостійно вирішувати ті питання, котрі виникали в процесі роботи. Одночасно владою було визнано право за союзами працювати в районі фронту. 9 січня 1915 р. у Львові відбулося зібрання всіх уповноважених ВЗС за участі члена Головного комітету В.В. Вирубова. На цьому зібранні були вироблені основні положення про діяльність Галицького комітету та обрано керівництво на чолі з головою С.П. Шлікевичем та його заступником Ф.І. Гаяріним[32]. Через тиждень, 16 січня 1915 р., було затверджено положення про Галицький комітет[33], який влітку отримав нову назву – Комітет ВЗС Південно-Західного фронту (далі – Комітет ВЗС ПЗФ). До цього часу закладами Земського союзу на Південно-Західному фронті завідували окремі уповноважені.

По мірі зростання діяльності Земського союзу на Південно-Західному фронті Комітету доводилося все важче керувати роботою його закладів. Тому було вирішено розподілити між його уповноваженими обов'язки по керівництву діяльності ВЗС в Галичині та створити при Комітеті відділи, котрі повинні були завідувати справами різних його закладів. На засіданні 14 лютого 1915 р. Комітет зробив новий розподіл обов'язків між уповноваженими. Так, медична частина і евакуаційні пункти були передані у відання Ф.І. Гаяріна. Відносини з вищою військовою і цивільною владами, як і раніше, мав здійснювати граф О.П. Толстой, котрий також взявся за роботу по організації передових загонів. Завідування етапними пунктами було покладено на Б.В. Ралля та його помічника В.Л. Гловацького. Влаштування кип'ятильників, нагляд за лікувально-харчувальними пунктами, банями і пральнями взяв на себе Є.А. Єлачич. Справу організації заготівлі шкір було доручено М.А. Єлачичу[34].

З цього часу крива діяльності Комітету швидко почала підніматися вгору і, нарешті, вже в 1916 р. його робота по окремим галузям відбивається в дуже великих цифрах, про які не могли мріяти на початку роботи навіть найбільші оптимісти. Як на початку своєї роботи, так і з часом, не дивлячись на визнання користі роботи Комітету ВЗС ПЗФ воєнною владою, велику кількість енергії співробітників витрачалося на переборювання різних перепон.

Ще до того, як Головний комітет затвердив положення про Галицький комітет, наради уповноважених стали відбуватися постійно і вже з січня 1915 р. велися журнали їх засідань. На них обговорювалися з одного боку питання, які виникали в зв'язку з діяльністю тих чи інших уже існуючих закладів союзу, припущення відносно значних закупівель, розміру жалування персоналу, запрошення окремих осіб на службу, з іншого боку – питання організаційного характеру: розподілу роботи між членами Комітету, розширення діяльності Союзу і створення з цією метою нових відділів.

По мірі того, як виникали нові відділи, на засіданнях Комітету обговорювалися лише найбільш важливі справи, а питання, що стосувалися

повсякденної роботи закладів Галицького Комітету, вирішувалися окремими уповноваженими. Тому, повне уявлення про діяльність Комітету ВЗС ПЗФ можна скласти тільки за звітами відділів, а огляд діяльності Комітету допомагає з'ясувати лише загальний хід його роботи[35].

У травні 1915 р. у зв'язку з наступом противника робота Комітету ВЗС ПЗФ в Галичині була тимчасово розладнана та деякою мірою перервана. Тому було порушено питання про перебазування Комітету зі Львова та перенесення більшої частини його закладів углиб країни. На початку червня управління Комітету переїхало у Радзівіллів. Проте, вже через декілька днів було прийнято нове рішення про його переміщення до Києва.

Під час наступу ворожої армії довелося евакуювати майже всі заклади Комітету ВЗС ПЗФ і влаштувати їх на новому місці. Завдяки чималим зусиллям його співробітників, за короткий час функціонування його закладів було поновлено, і невдовзі робота Комітету набула таких величезних розмірів, на які не доводилося розраховувати його працівникам в галицький період діяльності. При цьому Комітет, враховуючи потреби армії і цивільного населення у новій ситуації розвитку подій на фронті, змінював роботу вже діючих закладів та створював нові[36].

В 1916 р., крім управління Комітету ВЗС Південно-Західного фронту у Києві, яке розміщувалося по вул. Володимирській, 19, також діяло управління Комітету на фронті, до складу якого належало управління уповноваженого при штабі головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту на чолі з уповноваженим Г.П. Белянкіним. Відповідно існували управління уповноваженого Комітету при кожній з шести армій Південно-Західного фронту. Зокрема восени 1916 р. обов'язки уповноважених виконували О.І. Угрімов, М.М. Родзянко, П.П. Добросельський, С.Ф. Вінк, Г.П. Белянкін та В.Л. Жуковський[37].

Найбільш повні статистичні дані щодо кількості закладів Комітету ВЗС ПЗФ ми маємо за 1916 р., коли його діяльність уже набула сталих рис, а зміни в кількості закладів були незначними. Наприклад, на 1 вересня 1916 р. при ньому існувало 22 відділи, в яких нараховувалося 1571 заклад, з них на фронті знаходилося 1297, а в тилу – 274[38]. Якщо

порівнювати з кількістю відділів Комітету та закладів при них, які функціонували на півроку раніше, на 1 квітня, – відповідно 19 відділів і 1486 закладів, то ці зміни, як видно, були незначними. Зокрема, на цей час заклади Комітету ВЗС ПЗФ обслуговувало понад 6000 чол. працівників (без нижчого персоналу)[39].

На значний розмах та розмаїття напрямків діяльності цього Комітету вказує насамперед те, що його співробітники вже до 1 січня 1916 р. облаштували і утримували у вказаному районі 1239 лікувальних, медично-санітарних, епідемічних, харчувальних та інших закладів з метою опіки як військових, так і цивільного населення. Зокрема, функціонували: загони – 6 передових санітарно-харчових у складі 9 літочок, 35 епідемічних, 21 прищеплювального, 4 дезинфекційних, 37 харчових; 21 госпіталь і лазарет, 12 лабораторій, 33 амбулаторії, 30 стоматологічних кабінетів, 110 лікувальних пунктів, 516 харчувальних пунктів, 123 бані, 48 пральних і дезинфекційних камер, 26 перукарень, 7 заводів, 28 майстерень, 92 склади, а також 87 чайних, пекарень, транспортів, притулків, ясел, гуртожитків, бараків, конюшень, гаражів та інших закладів[40].

В цілому, характерною рисою в роботі фронткових комітетів було намагання стати як можна менш залежними в плані забезпечення від центральних закладів союзу. До їх заснування, наприклад, лікувально-харчувальні загони, відправляючись на фронт, везли з собою великі запаси продуктів, одягу, фуражу та різного обладнання, розраховуючи на те, що на місці отримати нічого не вдасться, а подальше забезпечення повністю буде залежати від центру. Зі зростанням кількості закладів, Комітет ВЗС Південно-Західного фронту, зважаючи на труднощі забезпечення з центру, організував у найближчому тилу власні промислові підприємства, майстерні та інші виробничі об'єкти, які виготовляли різні предмети, необхідні в повсякденній роботі фронткових закладів.

До Всеросійського земського союзу приєдналися також інші організації, що існували раніше або виникли під час війни. Так, своєрідну допомогу ВЗС надавала Південноросійська обласна переселенська організація, яка за своєю організацією була пристосованою до умов переміщення великої кількості людей. Загальні принципи її діяльності були

вироблені на організаційному з'їзді в Полтаві (9–11 липня 1908 р.). Пізніше піднімалося питання про легалізацію цієї організації в законодавчому порядку[41]. З початком війни вона спеціалізувалася на влаштуванні постійних і пересувних перев'язочно-харчувальних пунктів на залізничних станціях Наддніпрянської України, а з початком біженського руху й притулків для дітей.

Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим

Майже одночасно з Всеросійським земським союзом розпочав свою діяльність Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим (далі – ВСМ) – впливова організація міської буржуазії для надання допомоги уряду у веденні війни. ВСМ виконував ті ж функції, що й ВЗС, у тісному контакті з котрим він діяв та був широко представлений в урядових органах воєнного часу. Зокрема, ініціатива створення цієї організації належала кадетам, які відігравали у ній провідну роль від початку заснування. 1 серпня 1914 р. на спільному засіданні Московської міської управи і Комісії по заходам у зв'язку з війною один з лідерів московського комітету кадетської партії і Московської міської думи М.І. Астров вніс пропозицію про скликання в Москві Всеросійського з'їзду представників міст по наданню допомоги пораненим. Була обрана спеціальна комісія з підготовки з'їзду, куди ввійшли три кадети: М.І. Астров, М.М. Щепкін, А.Д. Алфьоров, а також тимчасово виконуючий обов'язки московського міського голови В.Д. Брянський, М.І. Гучков (брат лідера “Союзу 17 жовтня”), Г.Є. Львов і Д.Д. Дувакін[42].

Всеросійський з'їзд міст, запрошення на який було розіслано в усі міста Європейської Росії, відбувся 8–9 серпня 1914 р. в Москві. Його програма була розділена на три частини: 1) громадська організація міст для допомоги пораненим і родинам мобілізованих; 2) завдання і межі загальноміської організації: збір пожертвувань, допомога родинам військовослужбовцям, пошив білизни, допомога пораненим, заснування госпіталів, пошук коштів, організація евакуації; 3) питання про кошти у розпорядженні загальноміської організації. На з'їзді був створений Всеросійський союз міст допомоги хворим і пораненим воїнам, який був

затверджений імператорським указом 16 серпня. Він складався з делегатів останнього від органів міського самоврядування, а його виконавчим органом був Головний комітет, до складу якого ввійшли 10 уповноважених і міські голови Петрограда, Нижнього Новгорода, Рязані, Твері, Володимира, Ярославля, Києва, Тули й Курська. Головноуповноваженим цього союзу спочатку було обрано В.Д. Брянського, а його товаришами (заступниками) – М.І. Гучкова та М.І. Терещенка. Згодом, на 1-у з'їзді ВСМ, який відбувся 14 вересня 1914 р., головноуповноваженим став міський голова Москви, великий підприємець М.В. Челноков, а його заступником – московський лівий кадет, лікар за фахом М.М. Кішкін[43]. На відміну від Земського союзу, загальноміська організація з'явилася в Російській імперії вперше.

Від з'їзду до з'їзду кількість членів Головного комітету постійно зростала. Зокрема на 3-у з'їзді ВСМ, що відбувся 7–9 вересня 1915 р., до його складу було кооптовано представників двох обласних комітетів з України – Харківського й Катеринославського. Таким чином, членами Головного комітету були: від Київського міського комітету, який одночасно виконував і функції обласного, його міський голова І.М. Дьяков та гласний думи М.С. Ярошевський; від Харківського обласного комітету – гласний міської думи С.М. Кузнецов із заступниками М.І. Ігнатіщевим, О.М. Коритіним і Б.П. Куликовим; від Катеринославського – голова останнього С.І. Гальперін та його заступник В.Г. Воронін[44].

На 1 березня 1916 р. загальна кількість членів Головного комітету Всеросійського союзу міст становила 73 чол., а разом із заступниками – 82 чол.[45]. Як і Земський союз, Міський союз став потужною організацією, що була досить міцно пов'язаною з містами завдяки іногороднім членам, які входили до її складу. Цей зв'язок ще більш посилювався завдяки скликанню розширених (за участю міських голів) засідань Головного комітету, на яких вирішувалися найбільш важливі питання у житті союзу. Стосовно ролі членів комітету, котру вони відігравали в Міському союзі та в інших громадських організаціях, була така статистика: 31 відповідальний керівник його відділів (у тому числі 3 особливоуповноважених союзу на фронті), 20 голів і заступників голови

місцевих комітетів ВСМ, 5 членів Головного комітету, уповноважених і співробітників Земського союзу, 2 члени Сибірського товариства і 2 члени Центрального військово-промислового комітету. Про чималий громадсько-державний досвід членів Комітету свідчило те, що 18 з них були колишніми або дійсними членами Державної думи, три – колишніми міністрами і заступниками міністра, один – член Ради Міністрів торгівлі і промисловості, ще один – членом Головного управління Російського Товариства Червоного Хреста[46].

Головний комітет вирішував лише найбільш важливі, основні і принципові питання. Вся поточна робота ВСМ зосереджувалася у виконавчому бюро при Головному комітеті. На першій порі склад бюро був невеликим (в серпні–вересні 1914 р. всього 8 чол.). Однак, поступово, разом з ускладненням роботи союзу, його склад у 1916 р. досягнув 74 чол.[47].

По мірі виділення і відокремлення різних галузей діяльності Міського союзу, виникли при Головному комітеті й особливі відділи. Зокрема, на час 2-го з'їзду представників ВСМ, при Головному комітеті були такі відділи: 1) секретарський; 2) рахунковий; 3) контрольний; 4) відділ евакуації; 5) санітарних поїздів, 6) харчувальних пунктів; 7) лікувально-санітарне бюро з трьома підвідділами: госпітальним, санітарним і особового складу; 8) формування загонів; 9) санітарно-технічний; 10) по заготівлі матеріалів і білизни; 11) по заготівлі медикаментів і перев'язочних засобів; 12) хірургії і бактеріології; 13) господарський; 14) пожертвувань з підвідділами – зі збору пожертвувань і по влаштуванню лекцій, концертів та ін.; 15) довідковий; 16) редакції “Известий” і 17) зв'язків з пресою. Протягом 1915 р. виникло декілька нових відділів, змінилися функції старих та виділилися нові підвідділи[48].

На місцях створювалися обласні, міські й фронтові комітети ВСМ. На фронті заклади цієї організації підпорядковувалися трьом спеціальним комітетам – Північному, Західному та Південно-Західному, керівні органи яких перебували в містах, що розташовувалися поблизу театру воєнних дій. Зокрема керівництво останнього, як і Комітету Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту, спочатку знаходилося у Львові, а з літа 1915 р. – в Києві. Його заклади зосереджувалися

у прифронтових містах українських губерніях. На чолі Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту (далі – Комітет ВСМ ПЗФ) стояв обраний Головним комітетом головноуповноважений. Його діяльність регулювалася спеціальними інструкціями та положеннями, затвердженими останнім, і об'єднувалася з функціонуванням тилової організації Всеросійського союзу міст при посередництві відділу фронту. А головноуповноважений уже сам підбирав собі помічників – уповноважених, яких Головний комітет мав лише затвердити[49]. Всі фронтові комітети були мілітаризовані, їх співробітники носили військову уніформу та зброю. В своїй діяльності на фронті, крім загальних директив уповноважених, вони підлягали військовій владі.

До осені 1915 р. на чолі Комітету ВСМ ПЗФ стояв кн. С.Д. Урусов – колишній бессарабський губернатор і заступник міністра внутрішніх справ, людина ліберальних поглядів[50]. Потім його місце зайняв відомий український діяч барон Ф.Р. Штейнгель, котрий за своїми політичними поглядами стояв на ґрунті вимог автономії для України у федерації народів Росії, мріяв про “вільну Україну у вільній Росії”. Він належав до партії кадетів, де своїм авторитетом суттєво підтримував українські інтереси. З його приходом “почалася зовсім інша ера в житті Комітету Союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві й у провінції”[51].

Управління роботою Комітету ВСМ ПЗФ було досить централізованим. Так, управління кожною галуззю його діяльності зосереджувалося у відповідному відділі на чолі з уповноваженим, котрий безпосередньо або через своїх агентів організовував інституції союзу та керував ними на фронті і в тилу. Завдяки цьому створювалося таке становище, що різні заклади комітету, які працювали в одному і тому ж районі, не тільки не контактували, але часто навіть не знали про існування один одного. До кінця 1916 р. певну об'єднуючу роль на фронті відігравали лише передові лікувально-харчувальні загони. Інститут же уповноважених Комітету ВСМ при арміях ПЗФ навіть влітку цього року знаходився ще в стадії організації[52].

З літа 1915 р. Комітет більше дбав не стільки про допомогу армії,

скільки про підтримку населення зруйнованих війною українських земель, та виробляв плани відбудови прифронтових територій. Сам Ф. Р. Штейнгель дивився на завдання Комітету досить широко. Він намагався залучати до участі в ньому місцеві громадські сили, вважаючи, що нікому так близько не припадають до серця завдання Міського союзу у справі допомоги зруйнованим війною українським землям, як самим їх жителям. Тому в склад Комітету ВСМ ПЗФ, на посади його членів й уповноважених він запросив українських громадських діячів та провів їх затвердження через Москву[53].

З часом Комітет виразно набув українського характеру. Зокрема одним з його уповноважених, керівником відділу харчування й допомоги потерпілому від війни населення став Д. І. Дорошенко (викладач історії, згодом відомий історик і політичний діяч), постачання – А. В. Ніковський (редактор “Ради”, у майбутньому міністр УНР), уповноваженим Комітету при штабі 8-ї армії – А. Г. В’язлов (політичний діяч, колишній член І Державної думи, в майбутньому міністр юстиції Української Держави), керівником аптекарського підвідділу медично-санітарного відділу – Г. А. Литвак, санітарно-технічного відділу – Б. Л. Шингарьов[54]. Членами Комітету також стали у різний час: М. Ф. Біляшівський, Ф. П. Матушевський, В. М. Леонтович, І. І. Красковський, В. В. Уляницький та інші відомі українські діячі[55]. Члени Комітету, які були російського походження, опинившись у меншості, невдовзі перейшли працювати на інші фронти.

Діяльність Комітету ВСМ ПЗФ дуже скоро розвинулася. Вже наприкінці 1915 р. він мав декілька великих лазаретів, санітарних поїздів, сотні медичних, харчових, санітарно-епідемічних, шляхових та інших пунктів, великі обози, склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи як на фронті, так і в тилу аж до самого Києва. Наприкінці наступного року він, зокрема, мав 36 госпіталів і лікарень, 33 амбулаторії, 13 перев’язочних пунктів, 3 військово-санітарних поїзди, 23 стоматологічні кабінети, 19 епідемічних загонів, 29 дезинфекційних пунктів, 77 харчувальних, 21 дитячий притулок, 16 майстерень та більше двох сотень інших закладів на фронті і в тилу (всього Комітету підпорядковувалося 592 заклади)[56].

У міру розвитку діяльності Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту масовий доступ на службу в його закладах здобували українська інтелігенція й студентська молодь, які проходили справжню школу громадської роботи у важких умовах воєнного часу. Багато українців, починаючи від членів Комітету, проходили на службі у союзі практику організаційної та адміністративної роботи в широкому масштабі, що згодилося під час революції. Лише в 1916 р. бюджет Комітету складав 42 млн. крб.[57]. Комітет Південно-Західного фронту впливав на Головний комітет ВСМ у справі ставлення до українського питання. Останній приймав різні постанови в прихильному до українства дусі, підтримував заходи у справі шкільництва. “Український курс” Комітету ВСМ ПЗФ відчутно впливав і на Комітет ВЗС ПЗФ, які діяли в межах однієї і тієї ж території. Особливо вони працювали у тісному контакті в справах українського шкільництва[58].

Сполучним ланцюгом між Головним комітетом та місцевими комітетами ВСМ у губернських і повітових центрах були обласні комітети. Їхнім головним завданням було об’єднання діяльності міст, які входили до складу евакуаційної області, у справі евакуації, розміщення й перевезення поранених, у зосередженні точних відомостей про розміри і види допомоги, котру могло надати кожне з них, про кількість обладнаних у них ліжок, вільних місць та ін. Всього в імперії було створено 11 обласних комітетів ВСМ, з них в Україні, як уже було раніше зазначено, функціонувало три. Зокрема, Харківський обласний комітет був затверджений постановою обласного з’їзду 17 жовтня 1914 р. До його складу входили в 1916 р. 53 особи. У Катеринославі спочатку діяв губернський комітет союзу. 3 грудня 1914 р. він почав функціонувати як обласний, хоча планомірна діяльність його почалася трохи пізніше, в березні 1915 р. До складу останнього входили 12 осіб. Функції Київського обласного комітету виконував Київський міський комітет, штат якого налічував 31 особу [59].

Організаційними одиницями Всеросійського союзу міст у тилу були губернські й повітові міські комітети. Ці організації виникли у більшості випадків з місцевих комітетів або виконавчих комісій, які

самовільно зародилися на самому початку війни при міських самоуправліннях з метою надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Проте коло осіб, котрі допускалися діючим міським положенням до участі в цих виконавчих комітетах, був обмежений, а сама їх діяльність була обставлена рядом формальностей, що значно затрудняло їхню роботу в умовах воєнного часу. У вересні 1914 р. міські самоуправління отримали від головноуповноваженого ВСМ циркуляр, згідно з яким пропонувалося засновувати місцеві комітети союзу у складі міських гласних, виборців, узагалі осіб, які не володіли певним майновим цензом. Також особовий склад комітетів та постанови останніх не підлягали затвердженню місцевою адміністрацією. Все це дозволило комітетам ВСМ поповнювати свій склад нецензовим елементом та забезпечувати належну оперативність і свободу діяльності[60]. Якщо у вересні 1914 р. до ВСМ входило 140 міст, то на початку 1916 р. він уже об'єднував 503, тобто близько половини всіх міст Російської імперії, які мали повне або спрощене міське самоврядування. Все-таки ядро Міського союзу становили міста, які утримували лазарети. Для їх функціонування вони одержували кошти від Головного комітету, створивши в себе місцеві комітети.

До березня 1916 р. усього в Російській імперії в губернських та повітових містах було засновано 273 комітети ВСМ. В українських губерніях разом з обласними комітетами функціонувало 58 комітетів Міського союзу, а кількість центрів, що приєдналися до нього, становила 83 – дев'ять губернських і 74 повітових[61]. Таким чином, комітети ВСМ в українських губерніях були засновані приблизно в двох третинах від вказаної кількості міст, які приєдналися до останнього. Як правило, вони не створювалися у містах, що знаходилися неподалік від лінії фронту. На першому місці серед українських губерній, у повітових центрах яких було організовано найбільше комітетів Міського союзу – а саме дев'ять, знаходилася Херсонська.

За кількістю членів останні суттєво відрізнялися один від одного. Наприклад, такі комітети, як Вінницький, Кременецький, Новомиргородський, склалися всього з трьох чоловік. У той же час Миколаївський та Новогеоргіївський комітети Херсонської губернії нараховували

відповідно 55 і 46 членів, Керченський Таврійської губернії й Звенигородський Київської губернії – 27, а в такому невеликому містечку, як Васильків тієї ж Київської губернії, комітет ВСМ нараховував 70 чол. Також досить нерівномірною була участь жінок у діяльності комітетів Міського союзу. До складу багатьох з них вони зовсім не входили. Зате у Ізюмському комітеті Харківської губернії з 21 члена нараховувалося 13 жінок, в уже згаданих Новогеоргіївському та Васильківському - відповідно 9 та 31 [62].

У середньому в українських губерніях серед членів міських комітетів близько двох третин становили особи, які працювали в місцевих органах самоврядування: гласними дум, членами управ та їхніми головами. Інша частина членів у комітетах складалася з представників медичного персоналу та різних урядових, особливо громадських, установ, діяльність яких тією чи іншою мірою торкалася завдань, що вирішувалися ВСМ. Як правило, до складу комітетів ВЗС входили начальники евакуаційних пунктів, медичні інспектори, лікарі та попечителі лазаретів, представники дамських комітетів, організацій допомоги біженцям, Товариства Російського Червоного Хреста, Тетянинського комітету і Всеросійського земського союзу, голови земських управ і земські гласні, міські службовці (бухгалтери і секретарі міських управ) та ін. Наприклад, Миколаївський комітет спочатку складався виключно з думських гласних, але після того, як його було перейменовано в комітет ВСМ, він два рази поповнювався представниками різних місцевих громадських і станових організацій. На другий рік війни до його складу входили члени попечительської ради і головний лікар міської лікарні, голова духовного комітету, представники польської і єврейської общин, Російського Товариства Червоного Хреста, заводууправління Російського суднобудівного товариства, місцевих відділень Російського товариства народного здоров'я, Ліги боротьби з туберкульозом, Товариства лікарів, Імператорського російського технічного товариства, навіть представники від робітничих організацій суднобудівного заводу і підприємств Товариства Миколаївських заводів та ін. [63].

У переважній більшості комітети (на дві третини від загальної їх

кількості) очолювали міські голови, в іншому разі – члени міської управи або гласні. Хоча були випадки, коли головами комітетів обиралися особи, які не належали до гласних міських дум. Наприклад, головою Новомиргородського комітету був старший лікар лазарету при міській лікарні, а Староконстантинівського Волинської губернії – мировий суддя[64]. Ці та інші особливості в організації і функціонуванні комітетів ВСМ обумовлювалися різними місцевими умовами, завданнями, які вони вирішували, та деякою мірою – недовготривалістю існування комітетів, і головне те, що вони, як громадські організації, не були затиснуті у жорсткі адміністративні рамки.

Стосовно професійного складу членів комітетів Міського союзу, згідно з неповними даними анкетування (відповіді надійшли від 101 комітету), яке було проведене Головним комітетом 1916 р., то перші місця займали лікарі (24 %), купці й інші представники торгово-промислового класу (19,1 %), бухгалтери і статисти (19 %), духовенство (12,9 %), юристи (9,3 %), інженери (5,4 %) та вчителі (4,9 %). Представники інших професій становили лише 5 % від загальної кількості членів міських комітетів ВСМ у межах всієї країни[65]. Отже, в комітетах ВСМ переважали представники міської інтелігенції, загальна кількість яких складала приблизно 2/3 від усіх їх членів.

Стосовно фінансових джерел діяльності Всеросійського союзу міст, то вони були такими: 1) відрахування міст, які ввійшли до складу союзу, із сум, асигнованих думами останніх на потреби, пов'язані з війною; 2) внески міст, які не брали безпосередньої участі в наданні допомоги хворим і пораненим воїнам; 3) урядова допомога; 4) спеціальні пожертвування й збори[66]. Зокрема на 1 серпня 1915 р. до каси Головного комітету ВСМ надійшли такі кошти: від уряду – 32 099 000 крб., з фонду ВСМ – 1 282 543, у вигляді різних пожертвувань (загальні, до спеціального фонду, на допомогу біженцям, від міських громадських закладів тощо) – 2 610 344, від міських самоврядувань на спільну заготівлю медикаментів – 65 668. У підсумку надходження становили 35 293 832 крб. [67].

Отже, розгалужена діяльність комітетів Земського і Міського

союзів всередині країни й на фронті, яка набула загальнодержавного характеру, вимагала величезних коштів. Фінансування в повному обсязі могло здійснюватися тільки за рахунок держави, адже земства і міста мали досить обмежені власні фінансові можливості. Уряд змушений був спрямовувати на безперебійне функціонування закладів провідних громадських організацій багатомільйонні суми. У підсумку, лише за рік війни, з 3 вересня 1914 р. до 3 вересня 1915 р., останні отримали близько 200 млн. крб. державних коштів на підтримку і розвиток своєї діяльності [68].

В цілому структура та характер діяльності Земського і Міського союзів були схожими між собою. Тому відразу після створення вони почали погоджувати дії один з одним. Уже 22 серпня на нараді Головного комітету ВСМ з представниками ВЗС обговорювалося питання “Про врегулювання й погодження діяльності земської та міської організацій”. Нарада постановила створити на місцях з цією метою “особливі погоджувальні комісії”[69]. З часом були створені декілька погоджувальних комісій, які діяли при головних комітетах союзів: лікувально-санітарна рада, комісії з питань допомоги скаліченим воїнам, психіатрична, санаторно-курортна та ін.[70]. До роботи обох союзів уже з перших днів їх існування активно залучалася земська і міська інтелігенція. Так, до складу Головного комітету ВСМ влітку 1915 р. входили 8 лікарів, 6 інженерів і 12 спеціалістів інших професій. В одному з поліцейських донесень підкреслювалося, що саме спеціалістам належить головна роль у Міському союзі при вирішенні найважливіших питань – від складання статистичних даних про кількість біженців, розподілу їх по містах і організації їхнього побуту, до боротьби з інфекційними захворюваннями та ін.[71].

У червні 1915 р. було створено об’єднаний Головний комітет Всеросійських земського й міського союзів по забезпеченню армії – Земгор. До складу останнього ввійшли головноуповноважені обох союзів і по чотири члени від головного комітету кожного з них. Йому підпорядковувалися губернські, повітові й міські комітети при земських і міських управах та уповноважені на фронтах[72]. Фактично Земгор, який

об'єднав переважно дрібну промисловість місцевого значення, став важливою додатковою організацією у виконанні замовлень для армії на предмети інтендантського забезпечення. Склавшись у завершеному вигляді до осені 1915 р., він разом з військово-промисловими комітетами (ВПК), які були організовані буржуазією також влітку того року, почав виконувати функції по мобілізації промисловості й організації виконання державних замовлень[73].

У серпні 1915 р. з початком інтенсивного руху біженців Земський і Міський союзи заснували ще одну організацію – Об'єднаний комітет з влаштування біженців. Зокрема кошторис його лише на медико-санітарну допомогу біженцям по містах Імперії визначався сумою у 3 521 375 крб. для початкових витрат та 946 390 крб. - для щомісячних [74].

Російське Товариство Червоного Хреста

Ще однією потужною загальноросійською організацією з надання допомоги військовослужбовцям, насамперед медично-санітарної, в роки Першої світової війни було Російське Товариство Червоного Хреста (далі – РТЧХ), засноване ще в 1867 р. Маючи статус напівгромадської організації, це Товариство, згідно зі статутом, мало сприяти військовій адміністрації в догляді за пораненими і хворими воїнами під час війни, надавати їм медичну та іншу допомогу в мирний час. Втім остання стосувалася не тільки хворих і поранених військовослужбовців російської чи союзної армій, а й ворожої, які перебували в межах дій РТЧХ. Поряд з цим, воно мало також надавати допомогу цивільному населенню, яке постраждало під час стихійних лих або від нещасних випадків[75].

У роки Першої світової війни товариства Червоного Хреста всіх воюючих країн докладали максимум зусиль, щоб виконати місію полегшення долі багатьох мільйонів її жертв. Величезні завдання були поставлені ходою історії перед РТЧХ – найбільшою на той час військово-благодійною організацією в Європі. Перед війною у його віданні знаходилося 80 лікарень на 2600 ліжок, 9 пологових притулків, 120 амбулаторій, 10 аптек, ряд інвалідних будинків, притулків для невиліковних

хворих, поранених воїнів і дітей-сиріт, будинок удів, 4 притулки для “відставних” сестер милосердя, колонія для хворих на кавказьких Мінеральних Водах, загальні та дитячі санаторії, станції швидкої допомоги. Крім окружних, губернських управлінь та повітових комітетів, складовою частиною цього Товариства були 109 общин сестер милосердя[76].

З початком бойових дій при штабах фронтів та окремих армій почали функціонувати управління відповідно головноуповноважених і особливоуповноважених РТЧХ, покликані сприяти військовій адміністрації у справі допомоги пораненим і хворим. Зокрема було створено управління РТЧХ при Південно-Західному фронті. Його керівником став член Головного управління РТЧХ сенатор Б. І. Іваницький[77]. Одnocześnie в тилу була розгорнута система територіальних органів, які взялися за організацію лікувальних закладів для військовослужбовців, збір коштів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним. В українських губернських центрах комітетам Червоного Хреста підпорядковувалися місцеві общини сестер милосердя, які мали власні лікувальні установи.

Уже протягом першого місяця війни РТЧХ направило до діючої армії 38 госпіталів, 30 етапних лазаретів, 20 рухомих лазаретів і 7 передових загонів, розгортання яких здійснювалося планомірно й організовано згідно з мобілізаційним планом[78]. Широкомасштабні військові дії, що призвели до величезних людських жертв, зобов’язували підрозділи Червоного Хреста постійно збільшувати кількість власних лікувальних закладів на фронті. В той же час потреби війни вимагали від РТЧХ формування закладів, що не передбачалися мобілізаційним планом: перев’язочно-харчувальних і санітарно-дезинфекційних пунктів, автомобільних і рентгенівських загонів та ін. Наступного 1915 р. у відомстві Російського Товариства Червоного Хреста вже знаходилися 71 крупний госпіталь, 118 пересувних і етапних лазаретів, 58 передових загонів, 11 санітарних поїздів, 185 харчувальних пунктів, які функціонували у прифронтових зонах, 22 дезинфекційних і 5 хірургічних загонів, 34 санітарних транспортних засоби та інші установи[79].

Тільки за два роки війни (з серпня 1914 р. до червня 1916 р.) ним було витрачено 126 864 304 крб. за наступними основними статтями: переведено головноуповноваженим на утримання польових закладів Червоного Хреста – 75 489 552 крб., сплачено рахунків по Головному складу на придбання господарчих і медичних предметів для забезпечення закладів Товариства – 33 934 526 крб., видано місцевим установам на формування польових закладів, забезпечення діяльності сестер милосердя та виконання інших доручень Головного управління (ГУ) – 6 652 126 крб., витрачено безпосередньо останнім – 10 815 100 крб.[80].

За цей же час бюджет ГУ РТЧХ поповнювався за рахунок таких коштів: від застави процентних паперів, які належали Товариству – 10 192 109 крб., від телеграфного збору – 5 729 488 крб., допомога від уряду – 74 038 950 крб., плата за лікарняні дні, проведені пораненими і хворими воїнами у закладах Товариства – 19 770 260 крб.; від обігових надходжень та інших – 2 722 654 крб. Таким чином, підсумкова цифра доходів, як і витрат, склала гігантську суму – 127 605 844 крб.[81].

У результаті відчутної державної фінансової підтримки провідні громадські організації вже після першого року війни настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими структурами у деяких сферах допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню, а в організації медично-санітарної допомоги фронтовикам вони навіть зайняли у країні провідне становище. Крім коштів для забезпечення повноцінного функціонування підрозділів громадських добровільних організацій і чіткої роботи утримуваних ними численних закладів та установ, вимагалася величезна кількість працівників. Зокрема на 1 квітня 1917 р. лише на Південно-Західному фронті їх особовий склад становив: у Комітеті ВЗС – 49 тис. чол., у Комітеті ВСМ – 14 тис. чол., а в РТЧХ – 38 тис. чол.[82].

Таким чином, Земський та Міський союзи стали ніби державою у державі. Особливо після літніх поразок російської армії в 1915 р. вони здобули такий вплив і силу у суспільстві, що вже тоді їх розглядали як зародок нового уряду, який мав прийти на зміну старому режиму. Не дивно, що основне ядро, кістяк провінційних відділень союзів станови-

ли найбільш енергійні місцеві громадські діячі, працівники земського й міського самоврядування. Займаючись практичною роботою, об'єднана у цих інтелігенціях разом з тим прилучалася до громадської діяльності, набувала навичок плідного співробітництва з різними політичними силами, яке нівелювало партійні відмінності. В підсумку все це вело до зростання українського впливу у громадському житті. Зокрема широкий розвиток національного руху з початком революції деякою мірою пояснюється і тим, що в керівних органах громадських організацій добродійного спрямування, які діяли на території України, працювали чимало майбутніх відомих діячів української революції. Керівний склад Комітету ВСМ ПЗФ відзначався особливо широким представництвом від політичних та громадських організацій регіону, насамперед від Товариства українських поступовців (ТУП). Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту відіграв чималу роль в об'єднанні й концентрації свідомих українських елементів у Києві та на фронті. З падінням монархії в лютому 1917 р. чимало представників останнього зайняли ключові посади у багатьох місцевих органах управління за Тимчасового уряду. Так, Ф. Р. Штейнгель був обраний головою Київського виконавчого комітету, до якого навесні перейшла вся влада в Києві. А. Г. В'язлов став волинським губернським комісаром Тимчасового уряду, а Д. І. Дорошенко – заступником київського губернського комісара[83].

Ставлення самодержавного уряду до Земського і Міського союзів було двоїстим. Намагаючись використовувати їхні можливості для потреб фронту, він у той же час продовжував з настороженістю ставитися до будь-якої громадської самодіяльності, в тому числі й з боку лояльної та патріотично орієнтованої буржуазії. Побойуючись у першу чергу політичного зростання ролі підприємницького класу в країні, представники якої контролювали ці організації, владні структури на початку війни вважали, що ВЗС і ВСМ мали займатися лише медично-санітарною справою, та й то як помічники Військового медично-санітарного управління та Російського Товариства Червоного Хреста. В той час як у західних країнах участь широких верств населення у політичній організації

національного захисту виявилася в залученні до складу урядів представників ліберально-демократичних та соціалістичних партій, у Росії така співпраця була неможливою.

Намагаючись тримати союзи під постійним контролем, ще влітку 1914 р. ключова фігура в уряді – міністр внутрішніх справ М. О. Маклаков – подав до Ради Міністрів записку, в якій засуджував Земський і Міський союзи за “політичну діяльність”. Він пропонував підтвердити, що їх робота не повинна виходити за межі допомоги хворим і пораненим воїнам, і надавати право губернаторам відсторонювати службовців – виборних і запрошених працівників союзів – від посади при наявності очевидних відомостей про їх неблагонадійність. Крім того, міністр наполягав на збереженні контролю влади над витратами союзів, а також на визначенні терміну їх скасування протягом півроку з часу припинення діяльності їх медично-санітарних закладів. 25 листопада 1914 р. Рада Міністрів затвердила ці ініціативи[84].

Невипадково головноуповноважений ВЗС Г. Є. Львов на зібранні уповноважених губернських земств у Москві в червні 1915 р. заявив відверто: “Ми повинні сказати: велика війна ведеться не як національна справа, суспільні народні сили не залучені до неї сповна. Війну веде державна влада. Єднання влади і громадських сил ще не відбулося, воно ще не досягнуте... Ми повинні визнати, що велика народна справа ведеться не на тій основі, котра забезпечує їй успіх, і повинні всіма силами намагатися встановити і закріпити ту основу, в яку вірять, як у єдиний залог успіху, вся країна – повне єднання всіх наявних сил країни і обопільна довіра влади й суспільства[85].

Щоб вилучити з відання Земського та Міського союзів військово-санітарну справу, у вересні 1916 р. було створено центральне відомство – Головне управління санітарною справою, яке, однак, не встигло сформувати свій апарат до Лютневої революції. Продовжуючи реакційний курс, уряд у той же час заборонив земські й міські з’їзди, а коли вони збиралися, то здійснювалися за його розпорядженням арешти деяких діячів органів місцевого самоврядування[86].

Після падіння самодержавства Земський і Міський союзи стали

опорою Тимчасового уряду в державному керівництві, яким були надані широкі повноваження й права. Загалом відбувалося “одержавлення” громадських структур буржуазії, цілком закономірне в нових умовах. З приходом до влади в Росії більшовиків діяльність цих організацій почала згортатися. Згідно з декретами Ради Народних Комісарів (РНК) від 23 грудня 1917 р. і 4 січня 1918 р. майно й капітали ВЗС, ВСМ і РТЧХ були оголошені власністю Російської Республіки, а самі організації підлягали реорганізації[87]. Втім невдовзі, 24 липня 1918 р., було затверджено новий декрет про ліквідацію Земського та Міського союзів, власність яких передавалася Вищій Раді народного господарства та її місцевим органам[88].

Благодійницькі організації під патронатом членів царської родини.

Тетянинський комітет

Повертаючись до початку війни, слід зазначити, що широкомасштабні воєнні дії на фронті та їхні важкі наслідки для військовослужбовців і цивільного населення змушували самодержавний уряд на чолі з імператором Миколою II, членів царської родини, представників найвищих державних структур сприяти створенню нових добродійних організацій за активної підтримки широких кіл громадськості й розширенню діяльності тих старих, що існували ще до війни. Вони мали густу мережу місцевих відділень у губернських і повітових містах, а кошти на їх утримання надходили від державної скарбниці, громадських об'єднань та приватних осіб.

Зокрема у вересні 1914 р. було засновано “Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій” (він отримав скорочену назву – Тетянинський комітет). Останній мав надавати “тимчасову допомогу особам, які опинилися в злиднях через нещастя, спричинені війною, у межах їх постійного місця проживання або тимчасового перебування, при цьому допомога поширювалася як на тих, хто залишився на місці свого проживання, так і на тих, хто був змушений залишити його за

вимогою влади або з інших пов'язаних з війною причин"[89]. Сфера діяльності Тетянинського комітету стосувалася наступного: а) надання одноразової матеріальної допомоги; б) сприяння поверненню на батьківщину чи місце постійного проживання; в) пошук заробітку для працездатних; г) сприяння влаштуванню до богаділень, притулків та інших добродійних закладів для непрацездатних; д) створення (залежно від наявних коштів) власних закладів з метою опіки останніх; е) сприяння отриманню допомоги і винагороди за завдані воєнними діями збитки; ж) прийом пожертвувань та ін.[90].

Комітет створив мережу своїх відділень у губернських, повітових і навіть волосних центрах. Спершу переважна частина коштів на їх утримання складалася з пожертвувань, бо урядові асигнування були незначними. Надходженню їх сприяла особиста участь у цій справі почесної голови Комітету, доньки імператора – Тетяни Миколаївни. За надання йому значних пожертвувань, за влаштування зборів, підписок, виставок, концертів, лекцій, лотерей та інших заходів від її імені жалувалися рескрипти, дипломи й жетони. Головою цієї добродійної організації був А. Б. Нейдгарт. До середини 1915 р. Тетянинський комітет, будучи за своїм складом і характером діяльності забюрократизованою організацією, допомогу потерпілим від воєнних дій надавав вибірково. Діяльність його відділень у різних регіонах була нерівномірною, залежала від ініціативи їхніх керівників – губернаторів або їхніх дружин, інших представників вищої місцевої влади, які очолювали ці комітети, та представників станових, громадських і етнічних організацій[91].

3 – 7 травня 1915 р. в Петрограді відбулося Об'єднане зібрання членів цього Комітету з місцевими представниками, на якому постало першочерговим питання про опіку тих осіб серед цивільного населення, які залишилися через обставини, пов'язані з війною, без засобів до існування, виявилися непрацездатними чи втратили єдиного годувальника, а також сиріт, батьки яких загинули на війні. Зібрання дійшло висновку, що їх опіка має здійснюватися за рахунок держави у відповідності до прийнятого законодавства, як це було у випадку з військовослужбовцями і їхніми родинами. Сам же Тетянинський комітет, як провідна

організація з надання допомоги постраждалим від війни, повинен був продовжувати свою діяльність до повної ліквідації наслідків війни, на що “буде потрібно не менше десятка років”. Для успішного виконання цієї важливої задачі його представники визнали за необхідне, щоб Комітету було надано характер державної установи постійного типу, яка б наближалася за своєю побудовою до Головного управління Російського Товариства Червоного Хреста[92].

Уже влітку 1915 р., коли в зв'язку з воєнними подіями на фронті розпочався суцільний потік біженців, справу надання їм допомоги було перенесено з площини доброчинності в сферу опіки державою своїх знедолених громадян. Зрозумівши, що це явище стало першочерговим питанням державної важливості, уряд підготував відповідний законопроект, який був затверджений імператором Миколою II 30 серпня 1915 р. як “Закон про забезпечення потреб біженців”. Цей документ визначав політику державної опіки останніх аж до жовтня 1917 р. Згідно із законом, допомога їм оголошувалася обов'язком держави, яка залучала до цієї справи громадські сили. Тим самим біженці почали опікуватися не тільки громадськими доброчинними організаціями, а й державними структурами. Головне керівництво всіма справами по забезпеченню їх потреб, а також розпорядження відповідними фінансами покладалося на Міністерство внутрішніх справ. Відповідно у його структурі було створено відділ з влаштування біженців. Законом, що забезпечував потреби останніх, з державної скарбниці в розпорядження МВС дозволено було у 1915 р. виділити 25 млн. крб. “на беззастережне задоволення необхідних потреб біженців та найшвидше влаштування справ по забезпеченню їх становища”. Цим же законом визначався статус біженців, згідно з яким “біженцями вважаються особи, які залишили місцевості під загрозою окупації чи вже окуповані противником, або виселені за розпорядженням військових чи цивільних властей з району воєнних дій, а також вихідці з ворожих Росії держав (за винятком іноземних підданих німецької і угорської національності)... Особи, вислані під нагляд поліції з району воєнних дій біженцями не вважаються”[93].

На основі Закону від 30 серпня з 10 вересня розпочала роботу при

МВС “Особлива нарада з влаштування біженців” з метою контролю і загального керівництва в справах останніх. До її складу ввійшло по 7 членів від Держради і Держдуми, по представникові від міністерств – військового, іноземних та внутрішніх справ, фінансів, народної освіти, шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, землеробства, також по представникові від управління намісника царя на Кавказі, від Тетянинського комітету, Російського Товариства Червоного Хреста, головні уповноважені по влаштуванню біженців, представник управління Верховного начальника санітарної і евакуаційної частини і по одному члену від ВЗС і ВСМ. До Особливої наради ввійшли також представники національних організацій – від Центрального обивательського комітету Царства Польського, Польського центрального комітету допомоги жертвам війни, Вірменського центрального комітету, Центрального єврейського комітету, Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиського комітету, Центрального комітету литовського товариства, головного управління грузинського товариства в м. Тифлісі тощо. Таким чином, Особлива нарада по влаштуванню біженців за своїм складом була доволі солідною інституцією, до якої ввійшли представники державних органів, громадських та національних організацій[94].

У її функції входили розподіл державних кредитів, опіка в справі транспортування й розміщення біженців у нових місцях поселення, їх реєстрація. У разі реєвакуації їм надавалася допомога на проїзд і відновлення господарства, провадилася оцінка нерухомого та рухомого майна, залишеного під час евакуації. Особлива нарада повинна була забезпечити відшкодування населенню збитків, завданих війною та в ході ревізійних робіт, здійснюваних воєнними властями, надавати кредити. В програмі дій Наради передбачалися також заходи, що забезпечували духовні потреби біженців, зокрема влаштування шкіл, різних курсів, полегшували встановлення втрачених зв'язків між членами їх родин тощо[95].

Особливе місце займала система двох державних головноуповноважених з улаштування біженців на європейському театрі воєнних дій, у межах фронтів армії. Зокрема влітку 1915 р. було введено посаду

головноуповноваженого з влаштування біженців Південно-Західного фронту, яку зайняв князь М. П. Урусов. При ньому було створено і спеціальну установу “Югобеженец” у м. Бердичеві Київської губернії. Вони організували евакуацію населення на схід, опікувалися тими біженцями, які залишилися в прифронтових районах. Навесні 1917 р. Тимчасовий уряд ліквідував посади фронтових та тилових головноуповноважених з улаштування біженців, оскільки їх діяльність зводилася переважно до посередництва і дублювала прямі контакти місцевих органів з центральними біженськими закладами, а майно фронтових управлінь перейшло до Земгору[96].

Восени ж 1915 р., коли більшість біженців було розселено у внутрішніх регіонах імперії, відкрилися губернські й обласні наради з влаштування останніх під особистим керівництвом губернаторів (після Лютневої революції – губернських комісарів Тимчасового уряду). Їх засідання проходили за участю представників адміністрації, органів самоврядування та громадських організацій, у тому числі від національних біженських комітетів[97].

Таким чином, опікування біженцями покладалося під керівництвом МВД на головноуповноважених з улаштування їх у межах фронту, губернаторів, земські установи й органи міського самоврядування з наданням їм права залучати до цієї справи осіб (як чоловіків, так і жінок) з місцевих діячів та біженців, а також створювати особливі комітети у тих місцевостях, де органи самоврядування визнають це за потрібне. До участі в роботі з опіки біженців запрошувалися громадські організації й приватні особи.

З метою об’єднання діяльності місцевої влади, урядових і громадських організацій, а також різних закладів і осіб, які завідували справою облаштування та опіки біженців, Особлива нарада розподілила губернії імперії на 12 окремих районів на чолі з головноуповноваженими. Зокрема Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії входили до IX району, який очолював М. О. Толмачов[98]. У губерніях, де не було введено положення про земства, догляд за біженцями покладалася на губернські, повітові та міські комітети, які створювалися з представників

від національних комітетів, авторитетних місцевих діячів і біженців.

Провідна роль у цій справі відводилася Тетянинському комітету, який мав надавати тимчасову допомогу біженцям на основі особливого про цей останній положення. Знаходячись під особистою опікою царської родини і користуючись урядовою підтримкою та широкими державними субсидіями, Тетянинський комітет з літа 1915 р. перетворився в найбільшу громадську організацію в Російській імперії з надання допомоги біженцям. Якщо навесні 1915 р. в країні функціонувало 22 губерньські відділення Комітету, то на 1 січня 1916 р. – вже 54 губерньські й декілька сотень повітових і волосних[99]. Він продовжував надавати різнобічну допомогу не тільки біженцям, а й тим постраждалим співвітчизникам, які опинилися в скрутному становищі у внутрішніх губернях, прифронтовій зоні та навіть на території, зайнятій противником.

У діяльності відділень Тетянинського комітету, як і в цілому всіх організацій, що займалися справою опіки біженців, можна умовно виділити три періоди: перший – до середини липня 1915 р., коли майже всі західні губернії Російської імперії, за винятком Царства Польського та деяких прибалтійських регіонів, були під контролем російських військ, а населення знаходилося переважно на своїх місцях постійного проживання; другий – з середини липня і до середини жовтня 1915 р., коли мільйони підданих Миколи II у результаті відступу російської армії під натиском австро-німецьких військ змушені були втікати у внутрішні регіони країни; третій – з другої половини жовтня 1915 р., коли біженський рух у результаті стабілізації фронту припинився і громадські організації взялися за організацію проживання, працевлаштування, навчання та реабілітації осілих у внутрішніх регіонах країни біженців різних категорій і віку [100].

З розширенням діяльності Тетянинського комітету почали збільшуватися і його витрати. Якщо в перший період війни кошторис його витрат коливався в межах 500–800 тис. крб. на місяць, то з серпня 1915 р. збільшився в багато разів. Наприклад, уже цього місяця він склав 2 677 307 крб., у вересні – відповідно 5 779 687, у жовтні – 4 021 807, у листопаді – 3 292 720, а в грудні – 3 471 158[101]. На

початку діяльності Тетянинського комітету основним джерелом його бюджету (не враховуючи 3 млн. крб. від лотереї 1914 р., ініціатива розіграшу котрої належала Комітету), як уже зазначалося, були пожертвування засновників, різних установ і приватних осіб. Зокрема до 25 грудня 1915 р. вони надали у розпорядження цієї добровільної організації 3 930 488 крб. В умовах розвитку руху біженців відділення Тетянинського комітету розгорнули свою різнобічну діяльність завдяки вже значним асигнуванням із державної скарбниці, які до зазначеного вище часу склали 15 400 000 крб. Всього ж на рахунок Головного управління останнього надійшло 22 759 105 крб., з них 8 123 537 було переведено у розпорядження місцевих відділень Комітету, а 10 471 592 – комітетам, товариствам, попечительствам та іншим громадським об'єднанням і національним організаціям, які опікувалися біженцями[102].

Таким чином, Тетянинський комітет і його відділення виконували важливі координаційні функції в центрі й на місцях, залучаючи до цієї справи представників широких кіл громадськості та різні об'єднання, які займалися проблемами біженців. Вони щомісячно асигнували кошти десяткам російських, польських, вірменських, латиських, литовських, єврейських та інших національних організацій на утримання ними притулків, шкіл, гуртожитків, їдалень, лікарень, майстерень, бюро праці. Зокрема ще до травня 1915 р. Тетянинський комітет спрямовував більше половини власних коштів на фінансування інших організацій, які допомагали біженцям[103]. З осені 1915 р. його місцеві відділення були переорієнтовані на забезпечення сотень тисяч дітей останніх навчанням, необхідним лікуванням, на виховання безпритульних та ін.

З розгортанням Тетянинським комітетом діяльності в справі допомоги постраждалому від війни цивільному населенню в його складі почали організовуватися різні комісії. Крім Народи членів, на яких відбувалося попереднє обговорення всіх питань, були створені наступні підрозділи: ревізійна комісія, в роботі якої брали участь представники Міністерства фінансів і Державного контролю, особливий відділ з реєстрації біженців, комісії з розгляду різних пропозицій щодо збільшення

його коштів, з перевірки звітів відділень Комітету і субсидованих ним організацій, з видачі допомоги особам, які постраждали від воєнних дій, з обслідування становища біженців, що мала диференційовано виявляти потреби різних категорій останніх, по заготівлі одягу і взуття, з розподілу палива та ін.[104].

Серед організованих підрозділів особливе місце посідав особливий відділ з реєстрації біженців. Об'єднане зібрання Комітету з місцевими представниками ще в травні 1915 р. вказало на необхідність заснування на місцях особливих бюро, в яких записувалися б усі відомості про біженців, котрі прибували в дану місцевість. Нагальна потреба в таких бюро виникла влітку 1915 р., коли рух біженців набув величезних масштабів. Утомлені незгодами пересування, жінки, діти і люди похилого віку часто не могли далі слідувати за своїми партіями, відстаючи від них. Десятки тисяч біженців опинилися таким чином в чужому їм середовищі. Одночасно до урядових закладів і громадських установ надходили тисячі клопотань громадян про розшук рідних. Зважаючи на це, при Комітеті було створено відділ, у якому мали зосереджуватися відомості про біженців, а також вживатися заходи по організації розшуку тих, хто загубився. Відділ розпочав свою діяльність у тісному співробітництві з громадськими і національними організаціями, представники яких брали активну участь у його роботі. Як виконавчий орган при відділі було засновано "Центральне довідкове бюро по реєстрації і розшуку біженців". Для отримання необхідних відомостей по всій країні були розповсюджені плакати із закликом про звернення в разі необхідності до бюро з запитом про місце перебування загублених рідних. Крім розшуку біженців, останнє здійснювало планомірну реєстрацію тих з них, хто осів на новому місці, а також періодичну (два рази на місяць) реєстрацію новоприбулих. По мірі накопичення необхідної інформації постійно збільшувалася й кількість розшуканих[105]. Тільки з літа 1915 р. до весни 1917 р. через Бюро по реєстрації і розшуку біженців Тетянинського комітету було знайдено понад 500 тис. біженців, у тому числі понад 20 тис. дітей, з яких 4 тис. знали тільки своє ім'я[106].

Тетянинський комітет: відділення в Україні

Найактивнішим в українських губерніях було київське відділення Тетянинського комітету, засноване 15 січня 1915 р. Формально його очолювали керівники місцевої військової й цивільної влади – головний начальник київського військового округу генерал В. І. Троцький (почесний голова) і київський губернатор граф О. М. Ігнат'єв (голова). Втім, повсякденне керівництво ним здійснював А. К. Ржепецький (управляючий справами), директор банку до 1917 р. Згодом, за доби гетьманату Павла Скоропадського, він став міністром фінансів. Активними учасниками у діяльності київського відділення Тетянинського комітету були відомі в Україні громадські діячі, вчені, літератори – Ф. Р. Штейнгель, С. О. Єфремов, М. П. Василенко й ін. Серед активних членів комітету поряд з чоловіками були також жінки – В. М. Булгакова, Н. І. Довнар-Запольська та ін.[107].

Наприкінці 1915 р. до складу київського відділення Тетянинського комітету входило разом з керівництвом 62 члени. Він складався з 16 виконавчих і однієї ревізійної комісії, в яких працювало 218 чол. Серед них виділялися медична, господарська, будівельна, речова комісії, комісії “Допомога дітям”, “По обстеженню біженців, які потребували допомоги” та ін. Зокрема остання з’ясовувала потреби біженців, які мешкали в м. Києві, його передмісті та навколишніх поселеннях; надавала грошову допомогу тим з них, які прямували через Київ далі і потребували її; сприяла біженцям у їх пошуку роботи, тощо. В усіх закладах київського відділення нараховувалося ще 453 платні службовці, санітари та робітники[108].

Інше відділення Тетянинського комітету – чернігівське – було засноване 7 лютого 1915 р. під патронатом місцевого губернатора М. Лавриновського. До його складу входили такі офіційні особи, як заступник голови, віце-губернатор Д. Н. Матвеев, дружини губернатора і віце-губернатора М. С. Лавриновська й О. А. Матвеева, єпископ чернігівський та ніжинський Василій, губерньський предводитель дворянства А. К. Рачинський і чернігівський повітовий предводитель дворянства І.І. Товстолес. Через чотири дні голова чернігівського відділення Тетянинського

комітету звернувся до повітових предводителів дворянства відкрити у містах губернії під їх головуванням також відповідні комісії останнього. В одних повітах вони були створені заново, в інших – їх функції взяли на себе існуючі на той час місцеві організації з допомоги постраждалому населенню[109].

Проте за розмахом діяльності київське й чернігівське відділення Тетянинського комітету суттєво відрізнялися один від одного. Якщо на рахунки першого з 1 жовтня 1914 р. по 1 січня 1916 р. надійшло 1 328 269 крб.[110], то другого – 84 122 крб., з яких 70 000 крб. були асигновані центральним органом Тетянинського комітету, а решта – земствами, містами і приватними особами[111]. Лише збір пожертвувань від киян для підтримки дітей біженців, організований на користь київського відділення 17 лютого 1916 р., становив 67 469 крб.[112]. Однак допомога громадськості благодійним організаціям вимірювалася не тільки грошовими внесками, а й одягом, взуттям, медикаментами та продовольством.

Після лютого 1917 р. царська донька Тетяна Миколаївна була відсторонена від почесного головування в комітеті її імені. Організацію було перейменовано у “Всеросійський комітет допомоги постраждалим на війні”, головою якого став А. Б. Нейдгардт. З того часу фінансування останнього різко скоротилося, було закрито чимало місцевих відділень, що знизило ефективність його роботи[113].

Благодійні організації патроновані іншими членами царської родини

Ще одна централізована благодійна організація, Комітет великої княгині Марії Федорівни, що знаходився під опікою її сина імператора Миколи II, була створена для допомоги бідним родинам осіб, які були мобілізовані до армії. Добročинне об’єднання заснувало притулки, ясла, дешеві і безплатні квартири, влаштувало на роботу, видавало одяг, паливо та інші предмети першої необхідності, і лише у виняткових випадках призначало грошову допомогу [114]. Сама ж Марія Федорівна Романова, уроджена датська принцеса Дагмар, була протягом

попередніх трьох десятиліть активним і авторитетним керівником потужних загальноросійських організацій, відомих як Відділ закладів імператриці Марії Федорівни та Російського Товариства Червоного Хреста[115]. Зокрема, лише у Відомстві дитячих притулків закладів імператриці Марії Федорівни перебувало 450 притулків, виховних будинків, жіночих навчальних закладів, а в провінції знаходилося близько 350 рад, попечительств та благодійних товариств, які з початком війни почали надавали всіляку підтримку членам родин фронтовиків, особливо дітям[116].

Під опікою царя також функціонували також Романовський комітет і Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам. Комітет, створений на пам'ять про 300-ліття правління дому Романових (введений у дію з 1 липня 1914 р., якраз напередодні війни), передбачав допомогу в опіці сільських сиріт без національної, майнової, станової та релігійної різниці, а також об'єднання урядової, громадської й приватної діяльності у цій сфері. Комітет опікувався дітьми віком від 2 до 17 років, які утримувалися в сирітських притулках та їх відділеннях, у гуртожитках при початкових школах усіх відомств, навчальних майстернях, сільськогосподарських училищах та інших державних, громадських та приватних навчальних закладах. При цьому перевага надавалася тим з останніх, які розташовувалися в сільській місцевості[117]. Втім, Комітет не надавав безпосередньо грошової допомоги ні самим сиротам, ні їхнім родичам, а здійснював свою діяльність шляхом надання допомоги земським установам, сільським громадам, церковно-парафіяльним попечительствам, монастирям, благодійним закладам і товариствам, окремим благодійникам на утримання існуючих та заснування нових закладів з опіки сиріт і дітей нижніх чинів. З початком біженського руху влітку 1915 р. Романовський комітет почав надавати допомогу й закладам з опіки сиріт біженців[118].

Місцеві відділення останнього створювалися у кожному повіті. До їх складу в губерніях, де було введено земські установи, входили повітові предводителі дворянства або їхні заступники; голови повітової земської управи; три представники від місцевого земського зібрання;

почесні члени відділення, а також обрані ним особи з числа членів-благодійників; попечителі закладів, які користувалися допомогою від Романовського комітету, по одному представнику від кожної з місцевих добродійних організацій та товариств, які займалися справою опіки сільських сиріт і користувалися допомогою від нього[119].

Кошти Романовського комітету склалися з грошей, що відпускалися державним казначейством, одноразових та щорічних внесків його членів, пожертвувань і спеціально влаштованих зборів, прибутків з майна, капіталів й інших джерел. Згідно із законом, державним казначейством для задоволення його потреб на 1914 р. було виділено 500 тис. крб., а на 1915 р. – 1 млн. крб.[120].

Головним завданням Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам стало влаштування гуртожитків для навчання на різних курсах демобілізованих за станом здоров'я фронтовиків, які не зовсім втратили працездатності, нескладним ремеслам, бухгалтерії та ін. Також воно забезпечувало хворих і поранених воїнів спеціальним медичним лікуванням, тих, хто оволодів певною професією, інструментом та організовувало збут їхніх ремісничих виробів, займалося пошуком роботи, видавало щомісячну грошову допомогу, надавало родинам військовослужбовців, які перебували на фронті, різнобічну допомогу, опікувалося їхніми дітьми[121]. Товариство мало місцеві відділення в губернських і повітових центрах, до роботи в яких були залучені члени міських і земських органів самоврядування, педагоги, лікарі й інша громадськість. На їх діяльність асигнувалися кошти як міністерств землеробства і фінансів, так і заможних громадян, які жертвували значні суми на допомогу в першу чергу дітям фронтовиків[122]. Так, Ольга Миколаївна Терещенко, представниця відомої родини підприємців-благодійників, відчутно допомагала київському відділенню Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім родинам, за що в червні 1915 р. отримала від його центрального правління відзнаку II ступеня[123].

Продовжував діяти під час війни й Олексіївський головний комітет, що піклувався про дітей офіцерських і нижчих чинів, які загинули чи

втрапили працездатність під час бойових дій. Кожній дитині до досягнення нею 16-річного віку відділеннями комітету мала видаватися допомога[124]. Зокрема в листопаді 1914 р. Комітет надіслав у губернії, в тому числі у Київську, стислий виклад заходів з опіки дітей солдатів, які постраждали на війні і перебували в лікарнях, лазаретах та інших медичних закладах[125].

Ще один комітет, який надавав допомогу постраждалим військовослужбовцям, Скобелівський, був заснований у листопаді 1904 р. в пам'ять генерала М. Д. Скобелева його сестрою княгинею Н. Д. Білосельською-Білозерською. Його бюджет складався із пожертвувань “для забезпечення хворих і скалічених воїнів, які повернулися до своїх родин, шляхом видачі їм допомоги незалежно від пенсії, яку вони отримують”[126]. Зокрема, в Києві відділення Скобелівського комітету було відкрито влітку 1913 р.[127].

Після початку війни під головуванням великої княгині Анастасії Миколаївни і віце-головуванням великої княгині Милиці Миколаївни було засновано “Комітет допомоги пораненим, хворим та одужуючим офіцерам і солдатам”. Діяльність Комітету та його відділень розповсюджувалася на Волинську, Київську, Подільську та Чернігівську губернії[128]. 3 травня 1915 р. під покровительством імператриці Олександри Федорівни розпочало діяльність “Всеросійське товариство здравниць в пам'ять війни 1914 – 1915 рр.”, до бюджету якого імператор Микола II надав понад 600 тис. крб., а імператриця передала до відання Товариства дві здравниці свого імені в Масандрі і Железноводську. Вже протягом декількох місяців останньому були пожертвовані садиби, будинки, земельні ділянки в Криму, на Чорноморському побережжі та інших регіонах країни, де хворі військовослужбовці проходили повний курс обстеження і лікування [129].

Також до благодійних товариств з опіки військовослужбовців належали Олександрівський комітет з опіки поранених, Морське благодійне товариство під покровительством великої княгині Олександри Михайлівни, Комітет великої княгині Марії Павлівни по забезпеченню одягом нижніх чинів, які виїздили на батьківщину з усіх лікувальних закладів

імперії, Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, Георгіївський комітет, який піклувався про незаможних воїнів, нагороджених Георгіївським хрестом, та членів їхніх родин [130]. Вище зазначені об'єднання, які знаходилися під покровительством членів царської родини та осіб, наближених до неї, створювалися й фінансувалися переважно державою. Таке покровительство мало у першу чергу ту перевагу, що спонукало місцеву заможну громадськість до активної роботи у цих організаціях.

З метою об'єднання урядової, громадської та приватної діяльності в галузі опіки родин осіб, яких було призвано на війну, а також родин поранених і загиблих воїнів, у січні 1915 р. почала діяти Верховна рада на чолі з імператрицею Олександрою Федорівною. До її сфери діяльності входило наступне: головне керівництво і об'єднання діяльності установ, що відали справою опіки родин осіб, які перебували у війську, а також родин поранених і загиблих воїнів; матеріальне відшкодування по опіці; розподіл між установами коштів, що виділялися з державного бюджету, а також пожертвувань, які не мали певного призначення; розгляд питань, які вносилися до Ради імператрицею [131].

До того ж, згідно із “Законом про опіку нижніх військових чинів та їхніх родин” від 25 червня 1912 р. держава призначала вказаній категорії громадян пенсії та грошову допомогу. До введення в дію цього закону постійна чи тимчасова непрацездатність воїна внаслідок хвороб або поранень, отриманих на полі бою, давала йому право на певну грошову допомогу. Проте опіка нижніх військових чинів та членів їхніх родин покладалася на земські установи, органи міського самоврядування, сільські громади, які мали надавати допомогу з власних коштів [132]. З самого початку війни держава оголосила про те, що бере на себе турботу про матеріальний достаток солдатських родин. Право на державну допомогу та пенсії мали солдати, які втратили працездатність внаслідок поранень, ушкоджень чи хвороб, пов'язаних з військовою службою, а також їхні родини, вдови та круглі сироти. Вони отримували з казни допомогу, розмір котрої був неоднаковим для різних частин імперії. В середньому він відповідав грошовому еквіваленту, що рівнявся 27,8 кг борошна, 4 кг крупи, 1,6 кг солі, 0,4 л олії на особу. Діти до 5 років

отримували половину від перерахованого [133].

Крім названих благодійних організацій, допомогу надавали всім категоріям населення країни, і в першу чергу солдатським родинам, Імператорське людинолюбне товариство, Благодійне товариство, Імператорське жіноче патріотичне товариство, Попечительство про охорону материнства і дитинства, Попечительство про трудову допомогу та ін.[134].

Національні гуманітарні організації в Україні

З початком біженського руху активну діяльність розгорнули національні біженські організації – єврейські, польські, латиські, литовські, вірменські, грузинські та ін. Найшвидше і найкраще зуміли побороти розгубленість і розбрат перед лихом, що насувалося на них, представники першої національності, які заснували, зокрема, Центральний єврейський комітет і Єврейський комітет допомоги жертвам війни. Там, де проживали постійно чи тимчасово їхні громади, вони створювали комітети допомоги біженцям[135]. Приклад національної солідарності показували також і поляки. Найвагомішу допомогу надавали біженцям Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Центральний обивательський комітет Царства Польського та “Товариство допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, й бідному польському населенню, постраждалому від воєнних дій”.

Останнє мало свої відділення наприкінці 1916 р. в 68 українських містах[136]. Зокрема, згідно зі статутом, вони надавали допомогу і матеріальну підтримку родинам військовослужбовців, постраждалому від воєнних дій цивільному населенню, збирали кошти для заснування притулків-ясел для польських дітей, підшукували роботу для збіднілих співвітчизників, засновували, утримували та підтримували різні заклади, що з'явилися в умовах воєнного часу, тощо[137]. У місцях компактного проживання поляків у Російській імперії ними створювалися також різні комітети допомоги. Так, невелика польська діаспора всього в 1841 чол. Єлисаветградського повіту у серпні 1915 р. прийшла на допомогу біженцям з розореного війною Царства Польського[138].

Переборюючи пасивність та інертність, організовувалися в

самостійні товариства та комітети допомоги співвітчизникам і представники української національності. Зокрема з травня 1915 р. у Києві розпочало свою діяльність “Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій”, хоча неофіційно воно існувало у вигляді гуртка ще з осені 1914 р. Ця українська національна організація поставила собі завдання опікуватися біженцями, дітьми, які загубили своїх батьків, особливо арештованими й висланими галичанами, заручниками та іншими жертвами російської окупації Галичини, забезпечуючи їх грошима, одягом, харчами як у Києві, так і в місцях їх подальшого розселення [139]. Останнє очолювали відомі українські громадські й культурні діячі. Так, головою Товариства був директор київської філії Держбанку Я. Я. Ігнатович, а його заступником – Д. І. Дорошенко. Членами – поміщик-підприємець Полтавської губернії, письменник В. Н. Леонтович, А. Г. В’язлов та ін. В його роботі брали активну участь і жінки, наприклад, Л. М. й Н. Я. Шульгіни – мати та сестра відомого політичного діяча, Л. М. Старицька-Черняхівська, М. І. Ішунівна – секретар Товариства, Л. О. Яновська; Н. М. Дорошенко й багато ін. Згодом, з початком інтенсивного руху біженців влітку 1915 р., на допомогу “Товариству Півдня Росії”, як його скорочено називали, прийшла українська студентська молодь [140].

Восени у цьому останньому налічувалося вже близько 300 членів. Згодом воно організувало свої філії в Одесі, Чернігові, Черкасах і Москві, що стали українськими осередками. Лише до кінця жовтня 1915 р. до його каси надійшло близько 18 тис. крб. пожертвувань та субсидій від громадських організацій, значна кількість одягу, продовольчих товарів тощо [141]. Проте більша частина коштів для діяльності Товариства надходила через каси Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

Наприклад, в одному з найбільших українських міст – Харкові, в 1916 р. функціонували такі громадські організації допомоги військовослужбовцям і цивільному населенню: управління РТЧХ; губернський комітет ВЗС та міський комітет ВСМ допомоги хворим і пораненим воїнам; губернський Комітет допомоги хворим і пораненим воїнам; відділення

Тетянинського комітету; притулок Товариства “Будинок братської дружини”, який опікувався сиротами фронтовиків; відділення Російського Товариства Зеленого Хреста, що надавало допомогу пораненим російським, сербським, чорногорським воїнам та їхнім родинам; Комітет допомоги осліпим воїнам (знаходився під опікою імператриці Марії Олександрівни) та притулок для них; Центральний педагогічний комітет Харківського навчального округу з надання допомоги жертвам війни, до складу якого входили лазарет на 60 хірургічних ліжок, притулок на 100 дітей, гуртожиток на 30 учнів середніх навчальних закладів, денний притулок на 100 дітей та Комісія з надання допомоги педагогам, які постраждали на війні; Харківська община сестер милосердя (утримувала лазарет на 150 ліжок); відділення Єврейського комітету допомоги жертвам війни; відділення Товариства допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, і бідному польському населенню, яке постраждало від воєнних дій. Поряд з цим, весь Харків був розподілений на 14 районів з опіки родин військовослужбовців, що були призвані до армії і флоту, на чолі з дільничними попечителями[142].

В іншому українському губернському центрі – Чернігові, який знаходився на незначній відстані від лінії фронту, функціонували переважно громадські організації з допомоги біженцям: відділення Тетянинського комітету; міське попечительство про біженців Х дільниці, яке мало їдальню; відділення Польського товариства допомоги жертвам війни; губернське відділення Всеросійського товариства з опіки біженців; відділення Єврейського комітету допомоги жертвам війни; а також губернський комітет ВЗС та міський комітет ВСМ допомоги хворим і пораненим воїнам[143].

Досить суттєвою була допомога церкви жертвам війни. Вже 20 липня 1914 р. Св. Синод доручив керівникам єпархій утворити у кожній парафії особливі попечительські ради з опіки родин осіб, які знаходилися на фронті. Ради зобов’язані були піклуватися про такі родини на весь час перебування їхніх чоловіків у війську. Очолювати попечительські ради мали право як духовні особи, так і прихожани. Також Св. Синод у грудні цього ж року зобов’язав настоятелів монастирів та

інших релігійних закладів відвести спеціальні приміщення для одужуючих і скалічених воїнів та заснувати притулки для дітей солдатів, які загинули на фронті. Утримуватися означені заклади мали за рахунок церкви[144]. Втім, у цій справі брали участь і представники громадськості.

Підсумки

З початком Першої світової війни постала нагальна потреба в організації медично-санітарної допомоги фронтовикам, підтримці постраждалого цивільного населення, забезпеченні армії продуктами харчування, медикаментами й ін. Нездатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя відповідно до нових вимог часу, самодержавний уряд був змушений залучити до цього такі потужні громадські організації, як Земський і Міський союзи, засновані представниками ліберальних буржуазно-поміщицьких кіл. Поряд з матеріальною підтримкою широких кіл громадськості все ж основне фінансове забезпечення їх діяльності здійснювалося державою. Поступово під тиском вимог воєнного часу союзи розширюють коло своїх завдань, перебирають у деяких сферах функції державних органів. Особливо це стосувалося медично-санітарної допомоги воїнам та опіки біженців.

На місцях органи земського й міського самоврядування створювали обласні, губернські, повітові та фронтові комітети Земського і Міського союзів, до роботи в яких залучалися представники різних суспільних груп та прошарків, котрі у складних умовах проходили школу громадської роботи. Особливо значними за розмахом гуманітарної допомоги як військовим, так і цивільному населенню, й кількістю закладів та їх працівників відзначалися Комітети ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту. Активна робота українців у керівних органах Комітету Всеросійського союзу міст ПЗФ сприяла тому, що його діяльність на третій рік війни набула виразно національного характеру.

Небачена до того часу за своєю руйнівною силою війна викликала до життя величезний спалах громадської благодійності. Активізації останньої сприяло небувале патріотичне піднесення, яке охопило

суспільство на початковому етапі війни. Зі свого боку уряд за значною підтримкою громадськості засновував нові й сприяв діяльності вже існуючих централізованих благодійних товариств та комітетів, які у першу чергу намагалися допомагати постраждалому цивільному населенню. Так, відділення Тетянинського і Романовського комітетів, Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім родинам, інших благодійних об'єднань функціонували в більшості українських міст.

У справі допомоги біженцям представники різних національностей, які проживали на території Російської імперії, створили для співвітчизників за національною ознакою гуманітарні організації. Особливо це стосувалося єврейського та польського етносів. Не залишалися осторонь цієї справи й національно свідомі українці, які заснували “Товариство допомоги Півдня Росії”.

Загалом громадські організації гуманітарного спрямування періоду Першої світової війни стали важливою складовою у вирішенні найнагальніших проблем військовослужбовців і цивільного населення, які постраждали від воєнних дій. Досвід такої діяльності яскраво засвідчив переваги громадської ініціативи над бюрократичним державним апаратом.

[1] *Волковинський В. М.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Вип. IV. – К., 2002. – С. 53.

[2] *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – К., 1993. – С. 418.

[3] *Курлов П. Г.* Гибель императорской России. – М., 1992 – С. 183.

[4] *Григор'єв Г.* У старому Києві. Спогади. – К., 1961. – С. 268–269.

[5] *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Вип. IV. – К., 2002. – С. 123.

[6] Там само.

[7] *Думова Н. Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988. – С. 33.

[8] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – Пг., 1915. – С. 13.

[9] *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной

России. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1983. – С. 292.

[10] Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – М., 1916. – С. 7.

[11] *Загряцков А. Д.* К вопросу о юридической природе Всероссийского Земского Союза. – М., 1916. – С. 5.

[12] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 14.

[13] *Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год.* – К., 1916. – С. 3.

[14] *Думова Н. Г.* Вказ. праця. – С. 34, 52.

[15] *Ассигнования губернских и уездных земств на нужды, вызванные войной.* – М., 1916. – С. 26 – 28.

[16] *Мошкин А. А.* Обзор отчетов Всероссийских Союзов Земств и Городов и Военно-промышленных комитетов. – М., 1916. – С. 28.

[17] *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДДА України).* – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 27.

[18] Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – М., 1916. – С. 7.

[19] Там само. – С. 12.

[20] *Екатеринославский губернский комитет Всероссийского земского союза.* – Екатеринослав, 1916. – С. 3.

[21] *Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 г.* – С. 3.

[22] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 15.

[23] *Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914 – 1917 роки.* – Ч. III: По задоволенню потреб, що виникли у зв'язку з війною. – К., 1918. – С. 7.

[24] Там само. – С. 12.

[25] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 15 – 16.

[26] Там само. – С. 16.

[27] *Сулига І. Г.* Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. III. – К., 2001. – С. 234 – 235.

[28] *Собрание уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г.* Журнал заседания. – М., 1915. – С. 15, 34.

[29] *Статистический отчет о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1915 г.* – К., б.г. – С. 5 – 6.

[30] Там само. – С. 7 – 8.

[31] *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 164.

[32] *Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА).* – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2 зв.

[33] ЦДДА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 3 – 4.

- [34] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 19 зв.
- [35] Там само. – Спр. 1. – Арк. 3.
- [36] *Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 г.* – С. 18.
- [37] *Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г.* – С. 1.
- [38] *Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г.* – К., 1916. – С. 108.
- [39] *Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта на 1-ое апреля 1916 г.* – К., 1916. – С. 1.
- [40] *Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза.* Январь 1916 г. – М., Б. г. – С. II.
- [41] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 18.
- [42] *Думова Н. Г.* Вказ. праця. – С. 34 – 35.
- [43] Там само. – С. 35 – 36; *Ерошкин Н. П.* Вказ. праця. – С. 292.
- [44] *Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов.* – М., 1916. – С. 1 – 2.
- [45] *Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.).* – Вып. 1: **Главный комитет.** – М., 1916. – С. 3 – 8.
- [46] *Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов.* – С. 3.
- [47] *Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.).* – Вып. 1: **Главный комитет.** – С. 8 – 11.
- [48] *Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов.* – С. 3 – 4.
- [49] Там само. – С. 4.
- [50] *Дорошенко Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1954. – С. 19.
- [51] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. 1: Галицька Руїна 1914 – 1917 років. – Львів, 1923. – С. 47 – 48.
- [52] *Кишкин Н.* Фронтная работа Союза городов летом 1916 года. – М., 1916. – С. 7.
- [53] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – С. 48.
- [54] *Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта.* – 1916. – № 1. – С. 52.
- [55] Там само. – № 3. – С. 36. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 20.
- [56] ЦДІА України. – Ф. 721. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 36 – 37 зв.
- [57] *Дорошенко Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 20.
- [58] Там само. – С. 21.
- [59] *Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.).* – Вып. 2: **Областные и городские комитеты.** – М., 1916. – С. 1, 8 – 9, 42 – 43.

- [60] *Состав* Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. – С. 8.
- [61] *Підраховано* за: Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). – Вып. 2: Областные и городские комитеты. – С. 1, 8 – 9, 13 – 85, 168 – 172; Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 58 – 61.
- [62] *Личный* состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). – Вып. 2: Областные и городские комитеты. – С. 22, 31 – 33, 41, 45, 51 – 54.
- [63] *Состав* Главного и местных комитетов Всероссийского сюза городов. – С. 12 – 13.
- [64] *Личный* состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). – Вып. 2: Областные и городские комитеты. – С. 54, 72.
- [65] *Состав* Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. – С. 14.
- [66] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 18.
- [67] *Мошкин А. А.* Обзор отчетов Всероссийских Союзов Земств и Городов и Военно-промышленных комитетов. – С. 5, 10 – 15.
- [68] ЦДІА України. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 17, 27.
- [69] *Думова Н. Г.* Вказ. праця. – С. 35.
- [70] *Состав* Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. – С. 5 – 6.
- [71] *Думова Н. Г.* Вказ. праця. – С. 38.
- [72] *Очерк* деятельности Всероссийского союза городов. 1914 – 1915 г. – С. 7 – 8, 30, 34, 41.
- [73] *Акимова Г. С.* Российская буржуазия в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 10. – С. 69 – 70.
- [74] *Санитарные* и противоэпидемические мероприятия Союза Городов. (С начала войны до 1 марта 1916 г.). Доклад IV съезду представителей Союза Городов д-ра А.Н. Сытина. – М., 1916. – С. 26.
- [75] *Иваницкий-Василенко С. М.* Киевская Мариинская община сестер милосердия. – К., 1913. – С. 163.
- [76] *Ступак Ф. Я.* Благодійна діяльність на початку ХХ ст. // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. – Чернівці, 2000. – С. 152.
- [77] *Список* лиц, состоящих на службе Российского Общества Красного Креста в районе армий Юго-Западного фронта на 1 января 1916 года. – К., 1916. – С. 3 – 4, 8 – 10.
- [78] *Санитарная* служба русской армии в войне 1914 – 1917 гг.: Сб. документов. – Куйбышев, 1942. – С. 83.
- [79] *Кудина Ю. В.* “...Ужасно думать, что это только начало”. (Война глазами вдовствующей императрицы Марии Федоровны) // Первая мировая война: Пролог ХХ века. – М., 1998. – С. 460 – 461.
- [80] *Ореховський В. О.* Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у

роки Першої світової війни (1914 – 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – С. 50 – 51.

[81] Там само.

[82] *Россия в мировой войне 1914 – 1918 года (в цифрах)*. – М., 1925. – С. 25.

[83] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – С. 67 – 68.

[84] *Черменский Е. Д.* IV Государственная дума и свержение царизма в России. – М., 1976. – С. 71.

[85] *Собрание уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г.* Журнал заседания. – С. 4.

[86] *Ерошкин Н. П.* Вказ. праця. – С. 306.

[87] *Декреты Советской власти*. – Т. 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – М., 1957. – С. 286 – 287, 324 – 325.

[88] *Акимова Г. С.* Вказ. праця. – С. 78 – 79.

[89] *Законы и распоряжения о беженцах*: Вып. I. – М., 1916. – С. 11.

[90] Там само.

[91] *Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий*. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. – Т. 1. – Пг., 1916. – С. 8 – 12.

[92] *Соединенное собрание членов Комитета Великой княгини Татьяны Николаевны с местными представителями (1915)*. Труды..., 3 – 7 мая 1915 года. – Пг., 1915. – С. 3 – 5.

[93] *Законы и распоряжения о беженцах*: Вып. I. – С. 2, 3.

[94] *Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.)*: Вып. II. – М., 1916. – С. 120.

[95] Там само. – С. 120 – 121.

[96] *Курцев А. Н.* Беженство // *Россия и Первая мировая война: Материалы Международного научного colloквиума*. – СПб., 1999. – С. 139; *Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.)*: Вып. II. – С. 120 – 121.

[97] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 137 – 138.

[98] *Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.)*: Вып. II. – С. 2, 120, 121.

[99] *Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г.* – Пг., 1915. – С. 3 – 4.

[100] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 135.

[101] *Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий*. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. – Т. 1. – С. 13 – 14.

[102] *Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи... со дня основания по 1 января 1916 г.* – С. 25 – 26.

[103] *Соединенное собрание членов Комитета Великой княгини Татьяны*

Николаевны с местными представителями. – С. 7.

[104] *Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г.* – С. 11.

[105] *Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г.* – Т. 1. – С. 17 – 18.

[106] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 138.

[107] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 113.

[108] *Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г.* – Т. 1. – С. 124 – 125.

[109] *Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий.* – Чернигов, 1916. – С. 4 – 5.

[110] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 124.

[111] *Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны.* – С. 17.

[112] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 124.

[113] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 139.

[114] *Гельмгольц.* Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств (со всеми доп. и измен. по 1 февраля 1916 г.). – 2-е изд. – К., 1916. – С. 82.

[115] *Кудина Ю. В.* Вказ. праця. – С. 447.

[116] *Гельмгольц.* Справочная книжка... 2-е изд. – С. 134.

[117] *Положение о состоящем под Высочайшим Его Императорского Величества покровительством Романовском комитете.* – Пг., 1915. – С. 3 – 7.

[118] *Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.): Вып. II.* – С. 8 – 10, 15.

[119] *Положение о состоящем под Высочайшим Его Императорского Величества покровительством Романовском комитете.* – С. 7 – 12.

[120] *Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.): Вып. II.* – С. 9, 12.

[121] *Гельмгольц.* Справочная книжка... 2-е изд. – С. 79 – 80, 94 – 95.

[122] Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 2.

[123] ЦДІА України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 1.

[124] *Гельмгольц.* Справочная книжка... 2-е изд. – С. 70 – 71.

[125] *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 39.

[126] РДВІА. – Ф. 16280. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1 зв.

[127] Там само. – Арк. 17.

[128] *Гельмгольц.* Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних

чинов и их семейств (со всеми доп. и измен. по 20 февраля 1915). – 1-е изд. – К., 1915. – С. 63 – 64.

[129] *Состоящее* под покровительством императрицы Александры Федоровны Всероссийское Общество здравия в память войны 1914–1915 гг. // *Вера и разум*. – 1915. – № 17. – С. 839 – 840.

[130] *Донік О. М.* Вказ. праця. – С. 158 – 159.

[131] *Гельмгольц*. Справочная книжка... 2-е изд. – С. 77 – 78.

[132] *Гельмгольц*. Справочная книжка... 1-е изд. – С. 1.

[133] *Степаненко А. В.* Благотворительность Православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Вип. IV. – К., 2002. – С. 133 – 134.

[134] *Донік О. М.* Вказ. праця. – С. 159.

[135] *Гельмгольц*. Справочная книжка... 2-е изд. – С. 62 – 67, 84 – 88, 131 – 134.

[136] ЦДДА України. – Ф. 917. – Оп. 1. – Спр.48. – Арк. 1 – 3.

[137] Там само. – Спр. 6. – Арк. 7 – 8.

[138] *Шевченко С.* “Голос Юга” про життя польських біженців у Єлисаветграді (серпень – грудень 1915 р.) // *Українська періодика: історія і сучасність*. ДОповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської наук.-практ. конференції 11 – 13 травня 2000 р. – Львів, 2000. – С. 101 – 104.

[139] *Дорошенко Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 12.

[141] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 126.

[142] *Весь Харьков на 1917 год*. Издание Е.С. Элькина. – Х., 1917. – Стб. 163, 166, 169 – 174, 191 – 192.

[143] *Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны*. – С. 16.

[144] *Гельмгольц*. Справочная книжка... 2-е изд. – С. 91 – 93.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ У СПРАВІ ОПІКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Гуманітарна діяльність земських організацій

З самого початку Першої світової війни, коли до російської армії було мобілізовано мільйони людей і кинуте в кривавий вир війни, відразу стало зрозумілим, що уряд власними силами не здатен справитися з медичним та санітарним обслуговуванням значної кількості військовослужбовців на фронті. Недостатньою була допомога у цьому плані й Російського Товариства Червоного Хреста – забюрократизованої напівгромадської військово-медичної організації. Адже за 3,5 року війни до армії з усіх регіонів царської імперії було мобілізовано 15 млн. 798 тис. чол., тобто майже половину всіх працездатних чоловіків (на 1000 чол. – 474). По відношенню до всього населення країни без різниці віку і статі вони становили 11,2%. За вказаний час медично-санітарні заклади всіх організацій надали допомогу 2 844 500 пораненим, не враховуючи повторних випадків та тих, хто потрапив у полон. Хворі, які були евакуйовані з армії, становили понад 2 300 000 чол. Проте до цієї цифри входили лише серйозні захворювання, що вимагали тривалого лікування в тилу. У цілому близько половини учасників війни зазнали під час неї значної шкоди для свого здоров'я[1].

Для українців війна була надто тяжкою. Адже вони билися по обидва боки воюючих сторін, тобто змушені були вбивати один одного, вмираючи за імперії, які не лише ігнорували їхні національні інтереси, а й прагнули, зокрема Росія, знищити їхній національний рух[2]. Офіційні кола останньої вже з перших днів військового конфлікту всіляко намагалися мобілізувати матеріальні та моральні сили українського населення на його підтримку. Вони насамперед потурбувалися про організацію політичних заходів, що мали засвідчити “патріотичні почуття” громадян до російського монарха й одностайну підтримку ними політики

самодержавства в умовах війни. Ще до її офіційного проголошення, зокрема в Києві, що знаходився неподалік кордонів з Австро-Угорщиною, праві організації очолили маніфестації, які з портретами царя і російськими національними прапорами пройшли центральними вулицями міста, закликаючи уряд підтримати Сербію[3]. Організована шовіністичними силами демонстрація “патріотизму” в Києві набрала такого широкого розмаху, що губернатор М. А. Суковкін змушений був звернутися до населення з відозвою, в якій, зокрема, говорилося: “Повсюдні маніфестації все більш багатолюдні, які не припиняються і проходять навіть у нічний час. Вони примушують уряд, що цілком поділяє цей патріотичний порив, знову звернутися до населення із закликом дотримуватися спокою і витримки та уникати проявів збудженого народного почуття, які можуть тільки ускладнити становище, що склалося. Повідомляючи про це населенню міста Києва, я впевнений, що громадяни усвідомлюють усю серйозність даного моменту, який переживає Росія, і слідує на заклик уряду, відмовляться від будь-яких проявів, котрі порушують спокійний плін життя”[4]. Охоплена патріотичним поривом, громадськість вирішила прийти на допомогу не стільки уряду, скільки самому озброєному народу, багатомільйонній армії. Найсуттєвішою за своїми масштабами та організацією була медично-санітарна допомога пораненим і хворим воїнам та підтримка родин мобілізованих на війну.

За ініціативи місцевої влади й громадських організацій здійснювалися повсюдно збір коштів та речей для фронтників. Активні заходи, спрямовані на допомогу військовослужбовцям, здійснювали у першу чергу органи земського й міського самоврядування. Вже 30 липня 1914 р., через 10 днів після початку війни, загальна сума внесків тільки українських губернських земств на допомогу хворим і пораненим воїнам перевищила 1 млн. крб. По всій країні на цей час сума внесків губернських земств, як уже зазначалося, досягла 6 млн. крб. Зокрема Московське і Київське земства асигнували по 500 тис. крб., Петербурзьке – 300 тис., Орловське – 200 тис., Харківське – 150 тис., Катеринославське – 100 тис., Полтавське – 100 тис., Херсонське – 100 тис., Чернігівське і Таврійське – по 50 тис. Проте найбільшу суму виділило

Курське земство (1 млн. крб.), яке, як уже зазначалося, не ввійшло до ВЗС, вирішивши діяти самостійно[5]. До 15 жовтня 1914 р. губернські зібрання в межах усїєї імперії асигнували на потреби війни вже 11 млн. 071,1 тис. крб.[6].

Всього ж з початку війни і до липня 1915 р., тобто майже за рік, земства 42 губерній Російської імперії асигнували на різні потреби, викликані нею, 32 056 098 крб. Проте вказана цифра є дещо заниженою, бо не всі органи місцевого самоврядування подали відомості до Головного комітету ВЗС. У дійсності асигнування становили більшу суму – 35–40 млн. крб. Зокрема губернські та повітові земства 9 українських губерній виділили до того часу 12 047 051 крб., або 37,58 % від загальної суми. На допомогу хворим і пораненим українські земства асигнували із цих коштів 4 772 748 крб. Більш детальну інформацію про асигнування органів місцевого самоврядування на потреби, пов'язані з війною, подає наступна таблиця[7].

Таблиця 3.1

Обсяги асигнування органів місцевого самоврядування на допомогу хворим і пораненим

№ п/п	Назва губернії	Асигнування губернським земством	Асигнування повітових земств	Загальна сума (крб.)	На допомогу хворим і пораненим
1.	Харківська	3 939 635	178 919	4 118 554	372 631
2.	Київська	820 500	821 781	1 642 281	683 128
3.	Катеринославська	625 708	876 539	1 502 247	851 243
4.	Подільська	1 000 000	480 535	1 480 535	1125 420
5.	Полтавська	795 000	488 634	1 283 634	820 374
6.	Херсонська	359 000	568 751	927 751	365 525
7.	Чернігівська	250 000	195 996	445 996	347 214
8.	Волинська	246 000	164 054	410 054	137 270
9.	Таврійська	25 000	211 000	236 000	69 943
	По Україні	8 060 843	3 986 209	12 047 051	4 772 748
	По 42 губерніях: Росії	20 838 561	11 217 538	32 056 098	14 688 189

Одночасно органи місцевого самоврядування взялися за організацію лікувальних закладів для хворих та поранених воїнів. Зокрема Київська міська дума з початком війни на кожному засіданні розглядала питання, пов'язані з нею. Наприкінці липня гласні вирішили питання про організацію двох загонів сестер милосердя Червоного Хреста імені міста Києва, які мали відправитися на фронт[8]. 2 вересня дума під головуванням І. М. Дьякова прийняла рішення про відкриття лазарету Всеросійського міського союзу на 1500 ліжок, про надання допомоги сім'ям воїнів, мобілізованих на фронт[9].

Земські організації губернії також з перших днів війни здійснювало активні заходи, спрямовані на допомогу військовослужбовцям. Так, 7 серпня відбулися надзвичайні збори Київського губернського земського зібрання під головуванням губернського предводителя дворянства Ф. М. Безака. Їх учасники обговорили питання “Про потреби, викликані воєнним часом”. Було вирішено для надання допомоги пораненим і хворим воїнам виділити 300 тис. крб. у розпорядження Головного комітету ВЗС та 100 тис. крб. – щойно створеного губернського комітету ВЗС. Також передбачалося асигнувати по 10 тис. крб. для Києва й кожного з повітів губернії для підтримки родин фронтовиків. Намічалось відкрити лазарети в Кирилівській лікарні на 500 місць та у земській фельдшерській школі на 200 місць[10]. Київський губернський комітет Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим військовослужбовцям одразу звернувся із закликом до населення підтримати його зусилля в цій справі: “Земства, які покликані турбуватися про потреби місцевого населення, з особливою силою відчують потребу прийти на допомогу хворим і пораненим воїнам. Наша губернія знаходиться поряд з театром війни, близько від тих місць, де ллється кров наших братів за справедливу справу”[11]. На залик Комітету відгукнулося чимало організацій та окремих громадян.

Благодійна діяльність представників торгово – промислових кіл та інтелігенції

Чималі організаційні й матеріальні зусилля у справі опіки хворих і поранених фронтовиків уже з перших днів після початку воєнних дій

здійснювалися різними громадськими організаціями, представниками торгово-промислових кіл, інтелігенції та ін. Зокрема в Києві ще 20 липня 1914 р. на засіданні місцевого Біржового комітету за ініціативи його голови С. С. Могилевцева було створено при біржі комісію по збору пожертвувань на потреби війни. Вже того дня шляхом підписки серед його членів вдалося зібрати 156 тис. крб.[12]. Невдовзі комісія облаштувала й утримувала чотири лазарети на 270 ліжок. На початку серпня Київське купецьке товариство також організувало комітет для збору коштів на влаштування лазаретів і допомогу сім'ям учасників війни. Через декілька днів останній відкрив госпіталь на 100 ліжок, попечительницею якого стала Є. А. Булгакова. В приміщенні Купецького зібрання ще 21 липня відбулася нарада членів Київського свято-володимирського братства за участі офіційних осіб міста. Учасники наради ухвалили організувати санітарні загони, влаштувати лазарети в Пущі-Водиці і Святошині[13].

Для об'єднання зусиль різних організацій, установ, окремих громадян у наданні допомоги фронтовикам 2 вересня 1914 р. в Києві було створено загальноміський комітет зі збору пожертвувань на потреби війни. До нього увійшли гласні міської думи, члени Державної думи від м. Києва, представники різних організацій, які розгорнули активну діяльність у цьому напрямку. Вже через три дні після свого заснування комітет організував одноденний збір пожертвувань у цьому місті та його повіті, який приніс 64 494 крб.[14]. 22 вересня серед службовців і робітників Південно-Західної залізниці також відбувся збір коштів на потреби війни, а 26 вересня серед населення Києва – збір подарунків солдатам київських частин, які перебували на фронті[15].

Одночасно наукова та творча інтелігенція міста вживала заходи, спрямовані на забезпечення потреб війни. Так, 27 липня відбулося термінове засідання Вченої ради університету св. Володимира під головуванням в.о. ректора Т.Д. Флоринського. Було вирішено відрахувати 5% від жалування професорсько-викладацького складу на користь сімей, члени яких перебували на фронті, приготувати університетську клініку для прийому поранених воїнів, а нову клініку, збудовану на Батиевій горі, передати в розпорядження місцевого управління Товариства Російського

Червоного Хреста[16]. Згодом Фізико-хімічному товариству, яке діяло при університеті, було доручено організувати виготовлення різних медикаментів, постачання яких із-за кордону у зв'язку з війною значно скоротилося, а то й зовсім припинилося. Особливо відчувався дефіцит хлороформу для операцій поранених воїнів, виробництво якого товариством невдовзі було налагоджено[17].

Робота колективу ще одного відомого київського вищого навчального закладу – Політехнічного інституту – в зв'язку з початком війни обговорювалася на засіданні його Вченої ради 24 липня. Було вирішене питання про забезпечення сімей студентів, мобілізованих до армії, й про влаштування лазарету у приміщенні інституту. Вже до 6 вересня всі центральні корпуси інституту було відведено для розміщення поранених воїнів, а для облаштування госпіталю створено з професорів інституту спеціальну комісію[18].

У місті постійно відбувалися благодійні концерти, кошти від яких передавалися на допомогу воїнам і членам їх сімей. Зокрема, згідно з повідомленням газети “Киевлянин” за 15 серпня, у міському театрі відбувся великий концерт, доходи від якого (3 тис. крб.) було передано пораненим солдатам. Наприкінці серпня в Педагогічному музеї відбувся благодійний концерт, а 6 вересня в залі Купецького зібрання – літературно-музичний вечір, збір від яких було передано до міського комітету допомоги пораненим воїнам[19].

Схожа картина спостерігалася у всіх великих центрах українських губерній. Наприклад, Катеринославське губернське земство на надзвичайному зібранні 1 серпня 1914 р., заслухавши доповідь управи “Про заходи, викликані війною”, постановило: “Приєднатися до загальноземської організації допомоги хворим і пораненим, асигнувавши на її потреби 100 тис. крб. та передавши в розпорядження місцевого губернського комітету 75 тис. крб. Обрати з числа губернських гласних на з'їзд уповноважених одного представника і в місцевий губернський комітет – 10 членів[20]. Одночасно губернська земська управа звернулася до населення з такою відозвою: “...Управа звертається до всього населення губернії жертвувати на суспільну справу всім, хто чим може, спрямовуючи

пожертвування в губернську управу. Прийом пожертвувань грошима і речами здійснюється в управі щоденно з 10 години ранку до 3 години дня". І далі: "Всі, хто не призваний зі зброєю в руках захищати честь батьківщини, повинен вважати своїм святим обов'язком надавати допомогу хворим і пораненим воїнам та родинам осіб, мобілізованих до армії"[21].

У Харкові зібрання членів місцевих Біржового й Купецького товариств, яке відбулося 30 липня 1914 р., прийняло постанову такого змісту: "Клопотати перед урядом про заснування комітету харківських купців, торговців і промисловців на чолі з харківським губернатором для збору коштів на обладнання й утримання лазарету імені харківських купців та торгово-промисловців. Дозволити комітету випустити підписні листи в обмеженій кількості, відкрити підписку для збору пожертвувань і встановити карнавки з тією ж метою в різних торгових установах та закладах м. Харкова"[22]. Одночасно зібрання членів харківської біржі виділило на потреби, пов'язані з війною, 40 тис. крб.[23]. Зі свого боку, засідання членів Комерційного клубу ще 26 липня постановило виділити 10 тис. крб. на ті ж самі цілі, а особисті пожертвування спрямувати на утримання вищезазначеного лікувального закладу[24]. Створений "Лазарет Харківського купецького товариства й торгово-промисловців міста" нараховував 300 ліжок. Розміщувався він у двоповерховому будинку, мав операційні та перев'язочні кімнати, їдальню й обслуговувався шістьма постійно працюючими лікарями[25].

У вересні 1914 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, яка розташовувалася в Харкові, обладнала стаціонарний госпіталь на 295 ліжок і повністю його утримувала, а також асигнувала кошти на облаштування двох пересувних лазаретів[26]. Згодом, у листопаді 1914 р., керівництво цієї організації субсидувало для утримання зазначених лікувальних установ 1 млн. крб. [27]. На кошти Головного комітету та службовців і робітників Південних залізниць були облаштовані й утримувалися сім лазаретів для поранених військовослужбовців, у яких знаходилося 334 лікарняних ліжка. Лише за перший рік війни Головний комітет Південних залізниць на утримання лазаретів, подарунки фронтовикам

та інші потреби, пов'язані з війною, витратив 300 тис. крб.[28].

По всій країні організовувалися одноденні пожертвування різними благодійними організаціями, влаштовувалися лотереї, кошти від яких спрямовувалися на допомогу жертвам війни. Зокрема у серпні 1914 р. київський губернатор дозволив місцевому відділенню Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам й їхнім родинам звернутися до населення з закликом жертвувати кошти на потреби Товариства, а його уповноваженим членам збирати пожертвування в межах Києва і губернії. 30 вересня в Києві відбувся одноденний карнавальний збір пожертвувань на користь Червоного Хреста для допомоги пораненим воїнам[29]. Чималі кошти збирали й відомі артисти, як наприклад, соліст Імператорського оперного театру Л. Собінов, який улаштував концерти в Петрограді й Москві та багатьох провінційних містах на прохання "Комітету Мармурового палацу по збору на потреби війни", що знаходився під опікою представників царської родини, для придбання перев'язочних засобів і на організацію санітарних загонів[30].

Оскільки значна частина українського населення не мала можливості надавати допомогу постраждалим військовослужбовцям грошима, то вона жертвувала продукти харчування, одяг, взуття, інші товари і речі першочергової необхідності, збір яких організовувався спеціальними комітетами. Зокрема під прапором Червоного Хреста в районі Південно-Західної залізниці з 1 листопада 1914 р. розпочав свою діяльність "Тимчасовий комітет Південно-Західних залізниць по завідуванню фондом війни", який збирав пожертвування від населення у вигляді продуктів харчування та влаштовував склади для обслуговування харчувальних пунктів для хворих і поранених солдатів. Склади для прийому пожертвувань знаходилися на всіх найбільших залізничних станціях Правобережної України. Членом комітету вважався кожний, хто жертвував визначену наперед кількість продуктів, отримуючи за здану продукцію квитанцію, яка і була членським квитком. Особам, пожертвування яких не досягали визначених мінімальних розмірів, пропонувалося, згідно зі статутом, об'єднуватися з іншими, щоб і менш заможні громадяни

могли брати участь у цій благородній справі [31].

Поряд з цим Тимчасовий Комітет Південно-західних залізниць по завідуванню фондом війни в ці дні звернувся з такими словами й до своїх працівників: "...воїни в діючій армії зазнають всіляких нестатків і злиднів у самому необхідному. Тимчасовий комітет визнав за необхідне тепер же розпочати організацію періодичного забезпечення армії корисними подарунками для нижчих чинів. Виготовлений засобами Комітету подарунок складається з невеликого мішка, в якому можна розмістити 1/8 фунта тютюну з необхідною кількістю паперу і дві теплі онучі. Тимчасовий комітет звертається до залізничників-службовців з проханням взяти в цьому участь. Крім зазначеного, в мішки можна покласти рукавиці, навушники, хустки та інше на власний розсуд, у відповідності до розміру мішка... Означені подарунки і теплі жилети будуть відправляться переважно в ті частини, які в мирний час розташовувалися в містах Південно-Західного краю"[32].

До складу управління цієї благодійної організації входили найвищі сановники краю, яким надавалося право співробітників РГЧХ. Зокрема його головою був колишній генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов, почесним членом – митрополит Київський і Галицький Флавіан, членами – начальник Південно-Західної залізниці Шміт В. П., начальник служби руху – Бутенко Б. А., а також земські діячі, військові, землевласники, жінки з вищих станів. Для завідування і керівництва справами комітету в окремих районів були засновані посади попечителів[33].

Щоб урятувати українські клуби у Києві, Полтаві, Москві та Петербурзі від репресій влади, з початком війни в їх помешканнях влаштовувалися лазарети для поранених солдатів. Поодинокі "Просвіти", після того як царський уряд заборонив друкування всіх українських видань і просвітницьку роботу серед населення, що поставило під загрозу їх функціонування, визначили новий, пріоритетний напрямок у своїй діяльності, а саме – благодійність на користь фронтників і цивільного населення. Так, миколаївська "Просвіта", заснована в 1907 р. М. М. Аркасом, взялася за організацію зборів грошових пожертвувань на користь діючої армії та лазаретів, фінансувала діяльність місцевого відділення

Тетянинського комітету[34].

Згідно зі звітом ради “Просвіти” за 1915 р., кошти, зібрані у жовтні від влаштованого нею концерту, були надіслані в міські лікарні й госпіталі для хворих і поранених воїнів. Для цього також використовувалися вступні та членські внески, сума яких значно зросла через збільшення кількості нових членів в організації. Так, у серпні 1915 р. до неї вступили 94 нові члени, які сплатили 750 крб. внесків. У наступні роки “Просвіта” взяла під свою опіку ще й лазарет у Москві, госпіталь дамського комітету в Миколаєві та ін. Крім збору пожертвувань, проведення різноманітних вікторин, лотерей, члени цієї української організації влаштовували вечори, концерти, театральні вистави, виступи хору, пропагували і продавали літературу. Тільки у 1916 р. в міських госпіталях “Просвіта” організувала 20 концертів та вистав[35].

Тисячі невеликих за розмірами окремих пожертвувань зрештою перетворювалися на величезні суми, які були значною підтримкою для постраждалих фронтовиків. Нерідко окремі домовласники, сільські громади виявляли бажання опікуватися у своїх домівках чи громадських закладах легкопораненими. Наприклад, колонія менонітів, яка розташовувалася на Хортиці, в Катеринославській губернії, запропонувала місцевому комітету ВЗС взяти на повне утримання 700 таких воїнів, а селяни Петропавловської волості Маріупольського повіту – більше 100. Проте через заборону губернського комітету ВЗС віддавати останніх у патронаж благодійникам було запропоновано на зібрані ними кошти відкрити лазарет чи утримувати за власний рахунок певну кількість ліжок в одному з госпіталів Всеросійського земського союзу[36].

Взагалі роль приватної ініціативи у функціонуванні гуманітарних організацій і закладів у роки Першої світової війни була досить вагомою. Про масштаби допомоги приватних осіб, наданої вже у перші місяці після початку війни, свідчили дані, наведені на загальних зборах Російського Товариства Червоного Хреста 21 вересня 1914 р. Якщо на кошти приватних осіб у Північно-Західному районі імперії утримувалося 6 тис. госпітальних місць, то в Південно-Західному (тобто у межах

Україні) – 12 тис.[37]. Для прикладу, відомий цукропромисловець і землевласник Ю. Л. Кеніг та його дружина 28 липня 1914 р. подали до Богодучівського повітового розпорядчого комітету з евакуації, що на Харківщині, заяву такого змісту: “Бажаючи прийти на допомогу урядово-громадським організаціям в справі евакуації поранених на війні маю честь запропонувати комітету приміщення в Гутянському маєтку з ліжками, медичним доглядом та повним утриманням на 60 чол. (20 офіцерів і 40 солдатів)... У випадку необхідності кількість ліжок може бути збільшена ще на 20 чол.”[38]. Відомий київський домовласник М. Б. Гальперін разом з дружиною влаштували лазарети у м. Києві та м. Шполі на 25 і 20 ліжок відповідно[39].

Серед приватних лазаретів, заснованих насамперед заможними людьми, чимало було таких, які відзначалися надзвичайно багатю матеріально-господарською частиною й підбором висококваліфікованого медичного персоналу. Проте переважна більшість приватних лазаретів були невеликими за розмірами, по 5 – 10 ліжок. Адже, крім заможних громадян, лікувальні заклади для фронтників засновували люди і так званого середнього класу: лікарі, викладачі вищих та середніх навчальних закладів, дрібні підприємці, домовласники й ін.

Родина Терещенків і благодійність

Яскравим прикладом приватної благодійності в роки Першої світової війни стала українська родина підприємців-землевласників Терещенків. Її представники були членами багатьох благодійних організацій і брали активну участь в їх роботі, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні за розмірами внески на допомогу жертвам війни. Так, Михайло Іванович Терещенко – майбутній міністр закордонних справ Тимчасового уряду у 1917 р. – з початком війни як уповноважений РТЧХ організував госпіталі в тилу Південно-Західного фронту, завідував польовим складом Червоного Хреста, який розміщувався у Києві[40]. У зв’язку з дефіцитом медичних інструментів у кінці жовтня 1915 р. за ініціативи Н. Ф. Уварової (доньки Ф. А. Терещенка) і доктора медицини Н. Кисилевича було засновано

“Майстерню по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів імені Ф. А. Терещенка для потреб армії й лазаретів”. Вона була обладнана та утримувалася виключно на кошти засновниці, перебувала під прапором Всеросійського земського союзу і постачала свої вироби не тільки для його медичних закладів, а й Міського союзу та Військового медично-санітарного управління[41]. Вже до кінця того року майстерня ім. Ф. А. Терещенка виготовила 10 950 голок та 500 термометрів[42].

Надія Володимирівна Терещенко очолювала місцеве відділення комісії зі збору пожертвувань Всеросійського земського союзу. Зокрема у грудні 1914 р. вона звернулася до управителів, службовців та робітників заводів і маєтків, що перебували у власності родини Терещенків, з проханням надати посильну матеріальну допомогу діючій армії[43]. Вже у січні 1915 р. від службовців контори нащадків О. М. Терещенка, службовців і робітників Мартинівського цукрового заводу, маєтків Н. Ф. Муравйової-Апостол та Ф. Ф. Терещенка, а також особисто від Є. М. та Є. В. Терещенків і В. М. Ханенко надійшли пожертвування – одягом, взуттям, тканинами, продуктами, цигарками та іншими предметами першої необхідності – на загальну суму 5123 крб.[44]. Пожертвування Терещенки здійснювалися постійно, серед яких, насамперед, вирізнялися внески жінок цієї родини.

Представники родини Терещенків наприкінці 1915 р. власним коштом утримували у Києві шість лазаретів. Так, нащадки Ф. А. Терещенка опікувалися лікувальним закладом по Бібіковському бульвару, 13 (тепер – бульвар Шевченка) на 50 чол. Один з них, Федір Федорович, у власному будинку по вул. Олександрійській, 25 (вул. Грушевського, 10) відкрив лазарет на 60 чол. Нащадки І. М. Терещенка утримували лазарети в училищі по вул. Великій Підвальній, 38 (вул. Ярославів Вал, 40) на 300 чол. та у Клінічному містечку на Батиевій горі для інфекційних хворих на 145 чол.[45]. Ольга Миколаївна Терещенко по вул. Кузнечній, 6 заснувала лазарет-притулок на 20 чол. і взуттєву майстерню для воїнів нижніх чинів з ампутованими кінцівками. Зокрема у заяві до місцевого комітету Червоного Хреста вона повідомляла: “Мною влаштовується лазарет по вул. Кузнечній, 6 на 20 ліжок для одужуючих поранених

нижніх чинів, які потребують посиленого харчування та тривалого лежання. Все обладнання цього лазарету, котрий бажала б назвати “Ольгинським лазаретом для одужуючих поранених нижніх чинів”, його повне утримання з медичним персоналом, прислугою і медикаментами буде здійснюватися моїм власним коштом за участі моїх рідних сестер. Прошу дозволити мені бути його попечительницею та прийняти лазарет у відання Червоного Хреста” [46].

Ще один лазарет на 135 чол. Терещенки відкрили в амбулаторії лікарні для чорноробів, заснованої наприкінці XIX ст. переважно завдяки їхнім організаційним та фінансовим зусиллям. Лазарет утримувався вдовою О. М. Терещенка, за життя попечителя цієї лікарні його чотирма сестрами та їхніми чоловіками. Зокрема, загальна сума витрат на діяльність цього лікувального закладу лише за січень 1916 р. склала 8631 крб.[47]. Крім цього, Варвара Миколаївна Ханенко (сестра О. М. Терещенка) надала кошти на влаштування курсів по догляду за хворими й пораненими в госпіталях, що підпорядковувалися Київському губернському комітету ВЗС[48], а Єлизавета Михайлівна Терещенко разом із синами утримувала два передових лікувальних загони на фронті, які підпорядковувалися РТЧХ[49]. У цілому родина Терещенків належала до тих приватних добротинців, які під час війни здійснили найбільші пожертвування на користь постраждалих співвітчизників.

Жіноцтво на ниві милосердя

Суспільний сплеск милосердя і співчуття до ближнього особливо характерним був, і це зрозуміло, для жінок. З початком воєнних дій багато світських дам улаштовувалися на курси сестер милосердя, щоб доглядати хворих і поранених фронтовиків. Чимало студенток та випускниць медичних навчальних закладів і факультетів виявляли бажання добровільно відправлятися на фронт, як це зробило 80 слухачок-старшокурсниць Харківського жіночого медичного інституту[50]. Не пристосовані до суворих умов війни, вони, проте, виявляли стійкість, яка часто межувала з самозреченням. Більш старші за віком заможні жінки створювали дамські комітети, які опікувалися, в першу чергу, постраждалими

військовослужбовцями та солдатськими дітьми. Зокрема в Києві дамський комітет для надання допомоги хворим і пораненим воїнам, який складався з дружин гласних думи і місцевих громадських діячів, розпочав свою роботу 10 серпня 1914 р. Своє завдання ці жінки вбачали в тому, щоб допомагати в облаштуванні госпіталю на 1000 ліжок у закладах імені М. П. Дегтерева, шити білизну для фронтовиків, які перебували у київських лазаретах, власноручно обслуговувати їх[51]. У Харкові такий же комітет на чолі з дружиною харківського губернатора організувався 26 серпня 1914 р. Через півроку він утримував чотири лазарети імені імператриці Олександри Федорівни на 318 ліжок[52]. Взагалі, присвоєння закладам імен членів імператорської родини вважалося надзвичайно почесним для їх фундаторів та було знаком особливої прихильності останніх до них.

Під патронатом Російського Товариства Червоного Хреста в кожному губернському центрі жінки організовували лазарети для поранених воїнів. Наприклад, у тому ж Харкові наприкінці 1914 р. функціонувало 6 таких закладів на 285 ліжок, при цьому значна кількість ліжок була заснована на кошти заможних харків'янок – М. П. Карпової і М. В. Кір'янової [53]. Кошти на їх утримання надходили також від різних благодійних розважальних заходів, земських та міських органів самоврядування. Київська Маріїнська община сестер милосердя відразу відправила на театр воєнних дій госпіталь на 200 ліжок і рухомий лазарет на 50 ліжок. У серпні 1914 р. при общині було відкрито ще один лікувальний заклад на 230 ліжок. Сестри милосердя несли службу в тимчасово відкритих лазаретах, наприклад, у маєтку Терещенків поблизу м. Червоне Житомирського повіту. Чернігівська Маріїнська община сестер милосердя також відправила на театр воєнних дій госпіталь на 200 і лазарет на 50 ліжок, утримувала при общині лікувальний заклад на 100 ліжок[54].

Студентство і благодійність

Як уже зазначалося, війна викликала значні патріотичні почуття серед населення країни, насамперед молоді. Студентська маніфестація,

що відбулася в Києві у зв'язку з призовом студентів до армії за наказом виявила, проурядові патріотичні настрої серед значної частини місцевої молоді. В Київському навчальному окрузі, якому підпорядковувалися освітні заклади Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, роботу багатьох навчальних закладів було перебудовано у відповідності з вимогами воєнного часу. Чимало гімназій і училищ округу, насамперед у Києві, надали свої приміщення для воїнів запасу під час їх мобілізації до армії та розміщення лазаретів[55].

Уже з перших днів воєнних дій на фронті до Києва почали надходити ешелони з пораненими солдатами й офіцерами, яких розміщували в щойно відкритих лазаретах, у першу чергу, в приміщеннях навчальних закладів міста. Зокрема у будинку 2-ї чоловічої гімназії по Бібіковському бульвару, 18 було розташовано лазарет Київського губерньського земства на 200 ліжок, в училищі імені К. Д. Ушинського по вул. Фундуклеївській, 53 (тепер вул. Б. Хмельницького) – лазарет службовців Київського навчального округу на 50 ліжок[56]. В училищі імені М. А. Терещенка по вул. Великій Підвальній, 38 розмістилися лазарет імені М. І. Терещенка на 300 чол. і 3-й етапний Георгіївський госпіталь імені В. В. і Н. Ф. Муравйових-Апостолів на 120 чол., що перебували під особистою опікою імператриці Олександри Федорівни. Щоб зручніше було транспортувати поранених і хворих, від трамвайного кільця на Львівській площі до будинку з лазаретами проклали окрему трамвайну колію[57].

Багато студентів, особливо випускників медичного факультету Університету св. Володимира, молодих лікарів виказали бажання служити благородній справі допомоги хворим та пораненим воїнам-співвітчизникам. Серед них був і майбутній великий письменник киянин М. О. Булгаков. 4 квітня 1916 р. він подав прохання на ім'я головноуповноваженого РТЧХ при арміях Південно-Західного фронту, в якому просив надати йому місце лікаря в одному з медичних закладів Червоного Хреста. Прохання Булгакова було задоволене і 6 квітня він був призначений молодшим лікарем передового загону № 60/3, розташованому в Кам'янець-Подільському. Через два місяці його перевели в санітарний

госпіталь на ту ж посаду, яку він займав до 13 вересня 1916 р. Цього дня М. О. Булгаков подав рапорт з проханням звільнити його від служби в Червоному Хресті в зв'язку з призовом на військову службу. (Михайло Булгаков був ратником ополчення II-го розряду)[58]. Чимало не тільки студентів, а й учнів гімназій та реальних училищ відправлялися на фронт добровольцями не лише в санітарні частини, а й безпосередньо на бойові позиції. Траплялося немало випадків, коли молоді воїни проявляли себе в боях як безстрашні герої.

Слухачки Київських вищих жіночих курсів та медичного відділення при них надавали допомогу пораненим і хворим військовим як сестри милосердя, займалися шитвом білизни для пацієнтів лазаретів. Учениці жіночих середніх навчальних закладів не тільки шили білизну для фронтовиків, а й брали участь у різних зборах пожертвувань на потреби війни. Педагогічний персонал навчальних закладів Київського округу щомісяця робив відрахування із власного жалування, окремі викладачі університету і гімназій влаштовували публічні лекції, доходи з яких ішли на допомогу жертвам війни. Багато педагогів було призвано до війська (тільки з початкових міністерських і земських училищ Київського навчального округу відправилися на фронт 318 чол.)[59].

6 серпня 1914 р. при Управлінні цього навчального округу було засновано "Комітет з надання допомоги пораненим та сім'ям військовослужбовців". Наприкінці року Комітет, який поділявся на декілька комісій, складався з 200 членів на чолі з окружним інспектором А. В. Ліперовським. Першочерговим завданням цього товариства стало влаштування в Києві лазарету для поранених воїнів на 100 чол. Вже 28 серпня лікувальний заклад став до ладу завдяки значним пожертвуванням не тільки почесних попечителів, а й сторонніх приватних осіб, які щиро співчували діяльності Комітету. Одночасно з київським лазаретом він також утримував палату на 10 ліжок у госпіталі Міністерства народної освіти у Петрограді[60]. Всього ж у 1914 р. на потреби, пов'язані з війною, цим Комітетом було витрачено 98 тис. крб., у той час як на його рахунок надійшло пожертвувань на суму 201 тис. крб. (у тому числі від навчальних закладів округу усіх рівнів – 58 185 крб.)[61]. До Великодня

1915 р. це благодійне товариство організувало також збір і відправку подарунків від навчальних закладів округу до діючої армії – шість вагонів подарунків, які були розподілені між трьома полками[62].

Роль ВЗС і ВСМ у справі допомоги військовим

Проте в справі допомоги пораненим та хворим військовослужбовцям найбільш відчутною була діяльність з боку таких потужних громадських організацій, як Земський і Міський союзи. Саме місцевим комітетам цих організацій та РТЧХ підпорядковувалися, а нерідко з часом і переходили на їх повне або часткове утримання лікувальні заклади для воїнів, засновані різними установами й приватними особами.

Згідно з накресленим планом робіт, при заснуванні союзів улітку 1914 р. їх діяльність мала обмежуватися справою допомоги хворим та пораненим військовослужбовцям лише у внутрішніх губерніях імперії й тільки в межах тих коштів, які склалися з асигнувань земств і міст на ці потреби. Обмежені в своїй компетенції й коштами, Земський та Міський союзи повинні були відігравати роль підсобних організацій для Військового медично-санітарного управління і Російського Товариства Червоного Хреста. Останні відкидали можливість надання союзам самостійних функцій у справі евакуації хворих і поранених та допуску їх діяльності в районах бойових дій. Втім, перебуваючи під прапором РТЧХ, ВЗС і ВСМ користувалися всіма його правами, зберігаючи повну самостійність у вирішенні фінансових питань, а також у справі організації власних закладів і внутрішнього розпорядку[63].

Згідно з “Тимчасовим положенням про евакуацію поранених і хворих”, затвердженим у вересні 1914 р. Військовим міністерством, участь РТЧХ, громадської і приватної благодійності в евакуації таких військовослужбовців передбачала наступне: 1) забезпечення різних евакуаційних закладів Військового медично-санітарного управління білизною, одягом, перев’язочним матеріалом, продуктами харчування тощо; 2) формування й обладнання засобів перевезення; 3) влаштування по шляху слідування евакуйованих хворих і поранених військовослужбовців харчувальних і нічліжних пунктів; 4) організацію їх доставки з окружних

евакуаційних пунктів у місця постійного перебування; 5) влаштування лікувальних ліжок і закладів; 6) догляд і опікування евакуйованих хворих і поранених на місці[64]. Таким чином, з початком війни діяльність Земського й Міського союзів мала розгортатися за трьома основними напрямками: евакуація поранених солдатів та офіцерів; подальше їх лікування в тилкових медичних закладах; участь у забезпеченні діючої армії ліками, перев'язочними засобами, інструментарієм, провізією й іншими речами.

Уже в перші місяці війни виявилася така кількість хворих і поранених, що ні військово-санітарне відомство, ні Червоний Хрест, які сконцентрували всі свої сили, засоби й енергію на організацію медично-санітарної справи в районі бойових дій, не мали можливості власними силами справитися з цим завданням. Значний вплив хворих та поранених вимагав відразу розгорнути в середині країни велику кількість госпіталів і лазаретів, організувати розподільчі пункти, куди повинні були поступати поранені з фронту, забезпечити їх медичним персоналом і необхідним інвентарем, обладнати санітарні поїзди й ін. Для цього комітети ВЗС і ВСМ, близько знайомі з місцевими умовами, мали в своєму розпорядженні досвідчених працівників та користувалися довірою серед широких верств населення.

Проте нездатність держави на фронті забезпечити поранених воїнів необхідною допомогою та опікою призводило до зростання кількості жертв війни. Прифронтіві госпіталі через значний вплив поранених часто не могли надати якісну першу медичну допомогу потерпілим. «Щойно починаються великі бої, особливо часті у цю війну, які точаться по багато днів, мало не до місяця, – доповідав начальник медчастини у Дембіці (Галичина), – госпіталі вже не в змозі розміщувати всіх, хто прибуває. Замість 220 – 250 штатних місць змушені приймати в 3 – 4 рази більше, нерідко маючи по тисячі чоловік понад комплект. Бої йдуть, поранені прибувають щоденно, необхідно евакуйовувати якомога більше, щоб дати місце новим, серед яких може бути багато із важкими пораненнями. Тоді госпіталь перетворюється в нічліжку. Лікарі й сестри працюють день і ніч, але перев'язати всіх як слід не встигають.

Медична допомога надається примітивна, запасів перев'язочних матеріалів часто не вистачає... Поранені нервують. Вони благають якомога швидше відправити їх вглиб Росії. Всі вони приносять туди свіжі, незгладимі сліди життя окопів і недостатнього лікування та догляду за пораненими. Для багатьох перебування протягом 3 – 4 днів у поїзді означало безнадійно зіпсувати рани, а в більшості випадків – затягнення надовго лікування з тяжкими наслідками”[65].

Медико – санітарна діяльність ВЗС і ВСМ

Слідом за організацією госпіталів та лазаретів, розподільчих пунктів, санітарних поїздів всередині країни діяльність Земського й Міського союзів уже наприкінці 1914 р. почала в широких розмірах розповсюджуватися і на прифронтові райони, з чим мали змиритися під тиском об'єктивних умов уряд та військовоє керівництво. Особливо поразки російської армії влітку 1915 р. змусили владу переглянути свою позицію стосовно функцій, які мали виконувати ВЗС і ВСМ. Настрої громадськості, яка виявляла спершу довіру до уряду, змінилися критичним ставленням до його політики. Причини поразок вбачалися насамперед у поганій підготовці країни до війни та в незадовільній технічній організації армії. Уряд змушений був остаточно допустити громадські організації до опіки поранених і хворих воїнів та населення у прифронтовій смузі, асигнуючи в їх розпорядження багатомільйонні суми[66].

Завдяки активній діяльності комітетів Земського й Міського союзів з того часу на фронті швидкими темпами почала розвиватися медично-санітарна справа з численними лікувально-харчувальними, епідемічними, прищеплювальними, банними та дезинфекційними загонами і пунктами, бактеріологічними лабораторіями, тилловими й фронтовими аптекарськими складами та ін. Поряд з цим, союзи залучаються до справи допомоги біженцям, військовополоненим, окопним робітникам, засновують мережу харчувальних, лікувальних, реєстраційних пунктів, влаштовують бюро праці, ясла, механічні й ремонтні майстерні, створюють лавки для продажу продуктів і предметів побуту, організують збір шкiр, всіх тих предметів, головним чином металічних, які залишалися на

полях битв, тощо[67].

У цілому заклади комітетів Земського і Міського союзів обслуговували поранених і хворих воїнів, особовий склад діючої армії, скалічених фронтовиків, військовополонених, біженців, окопних робітників і цивільне населення прифронтових районів. За спеціалізацією вони поділялися на медично-санітарні: госпіталі, лазарети, лікарні, інфекційні бараки і відділення для біженців, амбулаторії, прищеплювальні, перев'язочні, лікувально-харчувальні та фельдшерські пункти, рентгенівські і стоматологічні кабінети, водолікарні, аптеки, дезинфекційні камери, бані, пральні, асенізаційні обози; харчувальні: харчувальні пункти, їдальні, чайні; транспортні: санітарні поїзди, санітарні й вантажні автомобільні загони, конюшні, гаражі; заклади з опіки: патронати і притулки для скалічених, для дорослих біженців і їхніх дітей, для дітей фронтовиків; виробничі: майстерні взуттєві, ортопедично-протезні, швейні, столярні, закрійні, льодовні, хлібопекарні, заводи різного профілю; лабораторії: стоматологічні, бактеріологічні, санітарні; склади: матеріальні, речові, медикаментів і перев'язочних матеріалів, продовольчі, білизни й одягу та ін.; а також школи, гуртожитки, солдатські лавки та ін. Деякі допоміжні заклади, особливо ті, що обслуговували госпіталі, зрослися з ними настільки, що вже не вважалися самостійними об'єктами [68].

Основна робота місцевих комітетів Земського і Міського союзів в українських губерніях з початком війни передбачала перш за все влаштування стаціонарних госпіталів і лазаретів та керівництво їх діяльністю. На основі отриманих від Генерального штабу даних про можливий вплив поранених і хворих, при Головному комітеті ВЗС за участю представників ВСМ було вироблено схему евакуації останніх і розподілу ліжок по окремих губерніях. Зокрема на Всеросійській земський союз за цією схемою припадало понад 150 тис. ліжок. До того ж губернські зібрання погодилися надати під лазарети значну кількість земських лікарень. Після того, як схема була затверджена, Земський союз через свої місцеві комітети відразу приступив до її реалізації. Розгортаючи мережу своїх госпіталів, місцеві комітети організували

одночасно і ряд допоміжних закладів. Інколи ці останні обслуговували групу госпіталів, як, наприклад, рентгенівські й стоматологічні кабінети, лабораторії, дезінфекційні камери, пральні, бані, аптеки, склади тощо, забезпечували госпіталі медикаментами і медичним та господарським інвентарем[69].

Серед українських міст до найбільших центрів з опіки хворих і поранених фронтовиків належали такі, як Харків, Київ, Катеринослав, Херсон, Полтава та ін. Згідно з планом евакуації, розробленого Військовим міністерством за участю ВЗС та ВСМ, всі санітарні поїзди з театру воєнних дій спрямовувалися виключно в Петроград, Москву, Орел, Курськ і Харків, до яких згодом приєдналися Катеринослав та Ростов-на-Дону. У цих містах було обладнано розподільчі й харчувальні пункти з госпіталями, в яких поранені та хворі перебували у середньому від трьох до десяти днів до встановлення характеру захворювання чи поранення. Потім переважна частина з них направлялася у внутрішні губернії для подальшого лікування в місцевих госпіталях і лазаретах. Вказані міста стали центрами округів з приписаними до них губерніями Росії, в лікувальні заклади яких повинні були прибувати поранені та хворі тільки з розподільчих пунктів свого центру[70]. Місцеві комітети Земського і Міського союзів брали участь у влаштуванні госпіталів-розподільників та евакуаційних пунктів, які приймали поранених безпосередньо з санітарних поїздів і транспортів, що доставляли їх з фронту. Зокрема серед п'яти найбільших госпіталів-розподільників ВЗС – два знаходилися в Харкові (кожний був розрахований на 900 ліжок)[71].

Наприкінці 1915 р. у Харкові нараховувалося 75 госпіталів і лазаретів для хворих та поранених солдатів і офіцерів, які мали близько 8 тис. ліжок. При цьому 4 тис. ліжок, тобто половина від їх загальної кількості, знаходилися в госпіталях Військового міністерства. Інша половина була обладнана й утримувалася різними громадськими організаціями, товариствами, закладами, установами та приватними особами. Найбільше в місті госпіталів, які підпорядковувалися громадським організаціям, перебувало у відомстві Харківського обласного комітету Міського союзу. Їх було 11, розрахованих на 1874 ліжка. Ще п'ять таких

закладів на 228 ліжок він утримував разом з товариствами, що їх заснували[72]. Взагалі серед українських губерній саме Харківська займала перше місце по кількості розміщених на її території госпіталів і лазаретів та створених у них лікарняних ліжок. Так, на 1 січня 1915 р. в 11 повітах губернії (крім самого Харкова) налічувалося 136 лікувальних закладів для поранених та хворих воїнів, переважна більшість з яких перебувала у відомстві Земського союзу[73].

В Полтаві, що знаходилася на захід від Харкова і була важливим залізничним вузлом, на той час розміщувалося 42 госпіталі і лазарети, які мали 3130 ліжок. Зокрема 12 з них підпорядковувалися ВЗС (1202 ліжка), 9 – ВСМ (відповідно 845), 6 – Російському Товариству Червоного Хреста (265), 1 – Військовому міністерству (420). Решта – 14 лазаретів на 398 ліжок були засновані й утримувалися різними громадськими організаціями та приватними особами[74].

У грудні 1914 р. в Катеринославі було відкрито евакуаційний розподільний пункт, котрий обслуговував чотири губернії – Катеринославську, Херсонську, Таврійську і Бессарабську. У його розпорядженні перебувало чотири військово-санітарних поїзди для транспортування хворих та поранених. На той час у Катеринославі було обладнано 11 госпіталів Всеросійського земського союзу на 1820 ліжок, а в повітах губернії – 2155 останніх. Вартість утримання одного хворого на добу в цих лікувальних закладах коливалася в межах 1,3 – 1,5 крб., а харчування – 28 – 30 коп.[75].

Київ, як важливий воєнно-адміністративний центр, що знаходився неподалік від лінії Південно-Західного фронту, а також завдяки наявності багатьох лікувальних закладів використовувався як опорний пункт для евакуації хворих і поранених військовослужбовців, був одним з найбільших у Російській імперії госпітальних центрів, а також – з влаштування біженців. У 1916 р. в місті розташовувалося 95 госпіталів, лазаретів та патронатів, які були прийняті під прапор РТЧХ. Разом вони мали у своєму розпорядженні 16 825 лікарняних ліжок. Тут знаходилися найбільший серед київських лікувальних закладів госпіталь Російського Товариства Червоного Хреста на 700 ліжок, споряджений

аналогічною організацією в Північно-Американських Сполучених Штатах, який розташовувався в приміщенні Політехнічного інституту, 20 госпіталів Київського губернського комітету ВЗС на 3650 ліжок, 9 таких закладів місцевого комітету ВСМ на 6495 ліжок. Всі інші лікувальні заклади утримувалися також громадськими організаціями, товариствами, закладами та приватними особами[76].

Зокрема у підпорядкуванні Київського губернського комітету ВЗС уже на кінець серпня 1914 р. функціонувало 7 госпіталів на 1655 ліжок з необхідною кількістю спеціалістів. Наприкінці вересня їх уже нараховувалося 12 на 2667 ліжок, а ще через місяць – 19 на 3181 ліжок[77]. У вказаний час зусиллями комітету у 2-й і в 4-й чоловічих гімназіях були підготовлені відповідно 1000 і 500 лікарняних ліжок, у Кирилівській лікарні – 500, у земській фельдшерській школі – 200, у будинку дворянського зібрання – 150, у будинку Товариства боротьби із злякисними утвореннями – 50. Вартість одного ліжка коливалася в межах 150 крб.[78]. Лише з 25 серпня по 5 вересня 1914 р. у лікувальних закладах, які підпорядковувалися цьому комітету, було надано допомогу 1031 пораненому[79]. На 100 хворих у госпіталях останнього припадало 7 осіб медичного персоналу. Щомісячно старшому лікарю платили 350 крб., ординатору – 300, молодшому лікарю – 150, середньому медичному персоналу – по 50–70 крб.[80].

Через рік Київський губернський комітет ВЗС утримував, як уже було зазначено, 3650 ліжок, кількість яких не мінялася до його ліквідації в 1918 р. Переважна частина з них – 3187, що містилися у восьми найбільших госпіталях, - утримувалися повністю на кошти останнього, а решта – і на кошти різних організацій та приватних осіб: Польського товариства, українського клубу “Батьківщина”, Бактеріологічного інституту, Товариства дитячих лікарів, Клубу домовласників м. Києва, Клубу націоналістів, Товариства службовців управління залізничної лінії Одеса – Бахмач, Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні та ін.[81].

Госпіталі мали відповідну спеціалізацію, зокрема 7 найбільших лікувальних закладів передбачалися для надання допомоги важкопораненим

і хворим, а 8 – легкопораненим. Крім них, шпиталь № 3 на 28 ліжок було влаштовано для важких поранень нервової системи, які вимагали хірургічного втручання; № 12 мав відділення для важких щелепних поранень, де також виготовлялися протези; № 17 надавав допомогу хворим на туберкульоз, а № 19 – інфекційним хворим. У 1916 р. цей комітет також влаштував та обслуговував два перев'язочних пункти для легкопоранених – один на 2000 чол., а інший – на 1500. Обладнання госпіталів здійснювалося частково речами, які надсилалися Головним комітетом ВЗС, частково заготовлювалися на місці кустарним відділом Київської губернської управи. Організацію перев'язочних пунктів було здійснено за технічною допомогою Комітету ВЗС Південно-Західного фронту. Зокрема на обладнання та утримання госпіталів на 1 січня 1917 р. було витрачено 4 395 263 крб., а на перев'язочні пункти – 148 752[82]. За час з дня відкриття госпіталів, що знаходилися в підпорядкуванні Київського губернського комітету ВЗС, по 1 вересня 1917 р. тут лікувалося 148 тис. хворих і поранених, які перебували там загалом 2 985 089 діб. Їм було зроблено 39 831 операцію та 1 590 808 перев'язок. Більшість пацієнтів після лікування у цих закладах евакуйовувалися або переводилися в інші лікувальні заклади, у склад тих, що виліковувалися та звільнювалися у відпустку[83].

З перших днів функціонування губернський комітет ВЗС належним чином здійснював забезпечення госпіталів усім необхідним, організувавши земський аптечний склад. Зі зростанням труднощів у придбанні медикаментів і перев'язочних матеріалів на ринку склад комітету виконував посередницьку роль по забезпеченню ними земських лікувальних закладів Київської губернії. На складі, який перебував в приміщенні губернської управи, з вересня 1914 р. працювала лабораторія галенових препаратів. За три роки нею було вироблено 206 тис. ампул фізіологічних та інших розчинів, мазей, пластирів, порошків, сиропів, пігулок, екстрактів загальною вагою 39 447 кг. Одночасно склад закуповував хімічні препарати за цінами їх собівартості в різних містах країни. З наростанням дорожнечі на продукти харчування комітет узявся за організацію їх закупок для госпіталів через

спеціальних агентів особливим відділом забезпечення та влаштування для них складу. Кустарним відділом губернської управи також були влаштовані майстерні по виготовленню одягу і білизни для пацієнтів госпіталів та тих, хто з них виписувався [84].

Західні регіони України – такі як Волинь і Поділля – з перших днів війни стали прифронтовою зоною, що спричинило мобілізацію їх сил та ресурсів для армії. Ці території стали місцем дислокації великої кількості військ Південно-Західного фронту і його матеріально-технічного забезпечення. Тут розміщувалися госпіталі, лазарети, військові склади, тилові резерви, формувалися маршові роти й батальйони. Зокрема у Житомирі, який був адміністративним центром Волинської губернії, на кінець листопада 1914 р. зосереджувалося 22 шпиталі, розраховані на 1540 поранених та хворих військовослужбовців (з них лише 30 ліжок передбачалися для офіцерів). Крім місцевого військового госпіталю на 415 чол., решту лікувальних закладів було влаштовано переважно недержавними установами, громадськими організаціями і приватними особами. Зокрема на кошти земств у губернській лікарні було обладнано 130 ліжок. Серед інших найбільших шпиталів у місті за підтримки широких кіл громадськості було влаштовано два лазарети Маріїнської общини сестер милосердя РТЧХ на 112 ліжок, госпіталь волинського єпархіального духовенства на 200 ліжок. Наприклад, у лікувальному закладі, влаштованому в приміщенні 2-ї чоловічої гімназії по вул. Пушкінській, 38, з 236 ліжок для поранених нижніх чинів 91 було обладнано за рахунок казни, а решта 145 – на кошти дружин офіцерів військових частин, які дислокувалися у місті (41 ліжок), педагогів та учнів 1-ї Житомирської чоловічої гімназії (28 ліжок), 2-ї чоловічої гімназії (також 28 ліжок), землемірного училища (18 ліжок), жіночої гімназії Овсяникової (8 ліжок), місцевого відділення Російського благодійного товариства (5 ліжок) та окремих приватних осіб (6 ліжок). Загалом представники всіх станів міста – від дворян, купців до міщан і селян – брали посильну участь у заснуванні й утримуванні лікувальних закладів для хворих та поранених солдатів та офіцерів [85].

У Житомирі із самого початку війни виникла також ціла низка

благодійних організацій для допомоги воїнам. Зокрема вже восени 1914 р. у місті функціонували “Комітет швидкої допомоги пораненим нижнім чинам”, який існував на добровільні пожертвування населення Волинської губернії й займався влаштуванням і подальшим утримуванням у Житомирі шпиталів на власні кошти; “Попечительство про поранених та хворих солдатів, які відправлялися після одужання на батьківщину”, влаштоване на пожертвований бароном І. М. Де Шодуаром капітал у 3 тис. крб. і членські внески, що забезпечувало білизною, одягом та коштами солдатів, які відправлялися додому для подальшого лікування; “Харчувальний відділ Комітету швидкої допомоги пораненим у м. Житомирі”, що забезпечував їжею останніх, які прибували на однойменну залізничну станцію. Спеціально створене довідкове бюро видавало довідки про місцезнаходження поранених, приймало в себе різні пожертвування для розподілу між місцевими комітетами допомоги військовослужбовцям. Зі свого боку, учнівська молодь Житомира на залізничному вокзалі кожного разу під час прибуття поїзду з пораненими воїнами, не маючи можливості надавати відчутну матеріальну підтримку, допомагала останнім фізично – переносила важкопоранених з вагонів поїзда до трамваю і супроводжувала їх по всьому шляху руху останнього до лікувальних закладів, працювала санітарками[86].

У жовтні 1914 р. більшість житомирських лазаретів була переповнена пораненими і хворими. Тому громадськість і надалі продовжувала розширювати розміри допомоги воїнам, облаштовуючи насамперед нові лікарняні ліжка. 19 жовтня 1914 р., згідно із постановою Житомирської міської думи, було створено місцевий комітет Всеросійського союзу міст. До його складу ввійшло 18 членів, обраних думою, на чолі із заступником міського голови І. О. Доманевським. Комітет відразу розпочав клопотання про тимчасову передачу другого поверху будівлі ремісничої школи по вул. Московській, 45 під військовий хірургічний шпиталь[87]. З цією метою будівля 22 жовтня 1914 р. була оглянута спеціальною комісією Комітету ВСМ у складі міського голови П. П. Свенцицького, К. Д. Мігріна, В. Ф. Ксенжопольського, С. М. Слоницького, М. А. Лібровича та інших шанованих і авторитетних у місті людей, яка

дійшла висновку, що шпиталь має розміститися у всіх приміщеннях, включаючи й перший поверх з майстернями. Винятково сприятливим чинником комісія назвала те, що поруч знаходилася трамвайна лінія, необхідна для перевезення поранених військовослужбовців з залізничного вокзалу. Адже щодоби до Житомира у перші місяці війни їх прибувало до 145 осіб [88].

Отримавши 9 листопада 1914 р. згоду дирекції народних училищ Волинської губернії, нові господарі будівлі хутко заходилися її переобладнувати. Зокрема було проведено телефон, водогін, влаштовано кухню і льох, електрифіковано всі приміщення. У цій благородній справі їм допомагало чимало житомирян. Так, майстер-соляр К. Криницький виготовив самотужки із власних матеріалів п'ять операційних і стільки ж допоміжних столів та інші меблі; педагоги музичного училища взялися забезпечити утримання 10 лікарняних ліжок майбутнього шпиталю; колектив Житомирського трамваю виділив і переобладнав спеціальний вагон для перевезення поранених воїнів з вокзалу на вул. Московську, 45 та зобов'язався утримувати за свій рахунок одне ліжко; ще одне – житомирський купець, власник чайної крамниці В. Годзелінський. Новим шпиталем опікувалися й члени волинського управління РТЧХ – шановані і відомі в місті меценати Юліан та Іван Арндти, Олександр Терещенко, барон Іван де Шодуар. 14 грудня 1914 р. шпиталь на 200 ліжок Житомирського комітету ВСМ було урочисто освячено. Перші хворі поступили сюди вже 17 грудня. Утримання одного ліжка на місяць становило близько 41 крб., що складало по всьому шпиталю суму понад 8 тис. крб. [89]. Тут самовіддано виконували свій громадський обов'язок лікарі на чолі з відомим житомирським ескулапом Платоном Орестовичем Тараном. Лікарям у їх нелегкій роботі допомагали сестри милосердя, якими згодилися тут працювати житомирянки з родин різного віросповідання і станів, у тому числі – з найзаможніших. 8 серпня 1915 р. цей житомирський шпиталь відвідав великий князь Георгій Михайлович, який активно працював у ВСМ (одночасно виконував обов'язки директора Російського музею у Петрограді) [90].

Наприкінці 1914 р. у Волинській губернії лише губернському

комітету ВЗС підпорядковувалося 53 лікувальні заклади[91]. Крім цього, наприклад, у Рівненському повіті знаходилося 7 госпіталів військового відомства, в яких налічувалося 3241 ліжка, й 17 лікувальних закладів різних громадських організацій та приватних осіб (разом 632 ліжка), які надавали допомогу пораненим і хворим. Усі громадські лазарети були обладнані й утримувалися на власні кошти організацій і комітетів, а більшість приватних – на кошти поміщиків – таких, як барон Ф. Р. Штейнгель, князі Волконський і Радзівілл, графа Платер та ін. Крім того, в повіті знаходилося два харчувальних пункти. Один з них, організований завдяки громадській ініціативі, перебував у віданні Рівненського міського самоврядування, а інший, створений Головним управлінням Російського Товариства Червоного Хреста на станції Сарни, організований Головним управлінням РТЧХ, утримувався на кошти службовців залізниці й приватних осіб[92].

Близькістю до району бойових дій значною мірою було обумовлено і діяльність Південно-Західного обласного земського комітету, яка виявлялася перш за все у наданні медичної допомоги пораненим на передових позиціях, в харчуванні й переміщенні хворих і поранених до найближчих етапних пунктів, а також у перевезенні їх передовими санітарними поїздами на евакуаційні пункти і потім далі в глиб країни тиловими поїздами. Наприкінці 1915 р. у розпорядженні Комітету знаходилося 5 передових перев'язочно-харчувальних загонів та 4 військово-санітарні потяги, які діяли на Південно-Західному фронті, 3 великі евакуаційні лазарети і склад у Києві, вагон-склад, медична лабораторія в Харкові й санаторій для хворих воїнів у Алупці[93]. Зокрема обладнання та забезпечення перев'язочно-харчувальних загонів усім необхідним було здійснено завдяки асигнуванням Подільського губернського земства в розмірі близько 70 тис. крб., не враховуючи вартості п'яти автомобілів, придбаних Комітетом за 31 714 крб., і 13 автомобілів, переданих у користування його закладами з реквізованих Військовим міністерством. Три автомобілі з вказаних вище п'яти були придбані на початку війни на власні кошти члена Комітету М. М. Можайського, який передав їх у користування двох перев'язочно-

харчувальних пунктів Подільського губернського земства. Згодом автомобілі разом з пунктами перейшли в розпорядження загонів цієї обласної земської організації. Починаючи з листопада 1914 р. за рік діяльності всі п'ять перев'язочно-харчувальних загонів перев'язали 46 368, нагодували 223 705 й евакуювали 104 367 поранених[94].

Останні направлялися насамперед у три київських евакуаційних шпиталі, розраховані на 2200 штатних ліжок, які з наявним медичним персоналом та командами санітарів були передані Військовим медично-санітарним управлінням у розпорядження обласного комітету наприкінці грудня 1914 р. У цих спеціально призначених для потреб евакуації лазаретах потік поранених і хворих був інтенсивний, зокрема у середньому за місяць їх надходило 4930 чол., а всього із січня по листопад 1915 р. – 54 300 чол.[95]. Тиловими санітарними поїздами з Києва поранені й хворі перевозилися далі в глиб країни до лікувальних закладів Харкова, Полтави, Катеринослава, Миколаєва, Конотопа, Курська, Москви та інших міст. Так, з вересня 1914 р. по листопад 1915 р. чотирма військово-санітарними поїздами, які перебували у віданні Південно-Західного обласного земського комітету, було транспортовано 98 687 чол.[96].

Взагалі, по влаштуванню й місцю дислокації військово-санітарні поїзди поділялися на передові та тилові. Перші мали спрощене влаштування і передбачалися переважно для перевезень у прифронтових районах, а другі, належним чином обладнані, – з вагонами-перев'язочними, льодовниками, аптеками – передбачалися для евакуації поранених і хворих в тилові і внутрішні райони країни. Кожному військово-санітарному поїзду надавався окремий номер: тиловим поїздам, починаючи з № 1, а польовим – з № 101. Ще у вересні 1914 р. Військове медично-санітарне управління запропоновано Земському союзу сформувати 50 санітарних поїздів і відправити їх для роботи у прифронтові райони. З метою обладнання таких поїздів і управління ними при Головному комітеті ВЗС був створений спеціальний відділ. У Москві були влаштовані заклади, які забезпечували останні всім необхідним: склади продуктів, білизни, пральні, майстерні для

ремонту рухомого складу та ін. Навесні 1915 р. з 50 військово-санітарних поїздів ВЗС 14 працювали на Південно-Західному фронті[97].

Поряд із Земським і Міським союзами за доставку поранених у місцеві госпіталі взяли й окремі товариства, які обладнували спеціальні вагони та поїзди, забезпечивши їх медичним персоналом і санітарами. Так, “Комітет з надання допомоги пораненим та сім’ям військовослужбовців” при управлінні Київського навчального округу сформував і обладнав на кошти останнього військово-санітарний поїзд № 96 на чолі з уповноваженою М. М. Ламздорф-Галаган. Персонал поїзда з 18 жовтня 1914 р. перевозив з позицій поранених, лікував і забезпечував їх білизною, допомагав армії в перевезенні особового складу. До січня 1915 р на обладнання й утримання поїзду Комітетом було витрачено 55 580 крб., а щомісячний кошторис на його обслуговування складав 8300 крб.[98].

З 1 серпня 1914 р. відкрився збір добровільних пожертвувань для організації залізничниками допомоги хворим та пораненим воїнам і їхнім родинам. Уже згадуваний нами “Тимчасовий комітет Південно-Західної залізниці по завідуванню фондом війни” із самого початку своєї діяльності, серед іншого, зайнявся й організацією тилового військово-санітарного поїзда. Вже на початку серпня було розпочато його облаштування та забезпечення необхідними предметами й обладнанням[99].

Поїзд здатний був перевозити до 400 поранених фронтовиків, курсуючи між Києвом і театром воєнних дій. Його обладнання коштувало понад 40 тис. крб., а місячне утримання – близько 6 тис. крб., які були надані службовцями та робітниками залізниці. Поряд з цим яскравим прикладом високого патріотичного піднесення й щирих зусиль багатьох залізничників Правобережної України полегшити в міру своїх сил і можливостей важке становище поранених та хворих воїнів стали їхні пожертвування, які лише протягом першого місяця війни становили 21 500 крб. Також на їхні кошти на вузлових станціях Південно-Західної залізниці були влаштовані харчувальні пункти, а у Києві – шпиталь для поранених солдатів[100].

Однією з найбільш значних форм діяльності Земського і Міського союзів були санітарно-епідемічні заходи по боротьбі з інфекційними хворобами серед військовослужбовців і цивільного населення, викликаних війною. Створені нею антисанітарні умови проживання людей, особливо у великих містах країни, терміново вимагали вжиття відповідних санітарних і протиепідемічних заходів. Адже у вирі війни опинилися великі райони європейської частини Російської імперії; до армії було призвано мільйони чоловіків, які перш ніж потрапити на фронт, під час військової підготовки перебували протягом деякого часу в тилу. На фронт і в найближчий тил переміщалися також десятки тисяч окопних робітників. З фронту у внутрішні губернії безперервною хвилею надходили поранені і хворі воїни, біженці та військовополонені, які розсіювалися по всіх місцевостях. Нарешті, погіршення економічних умов, евакуація заводів і фабрик, будівництво казарм, бараків та інших приміщень створювали значні переміщення й осідання на нових місцях робітників, а дорожнеча життя додавала елементи ще більшої нестабільності. Всі ці умови надзвичайно сприяли занесенню і розповсюдженню інфекційних захворювань, з одного боку, та погіршення загальних санітарних умов життя міст – з іншого.

Інфекційні захворювання в армії, незважаючи на важкі умови військового часу, все ж залишалися під контролем медично-санітарних працівників. Цьому сприяли значно краща, ніж під час російсько-японської війни, постановка медично-санітарної справи в армії та більш точні знання з епідеміології інфекційних хвороб, одержані в міжвоєнні роки вченими й лікарями. Під час воєнних дій на різних ділянках фронту почали виникати окремі спалахи тифу, холери, віспи, дизентерії. ВЗС і ВСМ змушені були організувати цілу низку інфекційних лазаретів, з одного боку, для лікування та ізоляції таких хворих, а з іншого, – локалізувати спалахи епідемій у внутрішніх районах країни. Оскільки армії доводилося постійно стикатися з місцевим населенням, то санітарно-гігієнічні заходи активно розповсюджувалися й на останнє[101].

1914 р. інфекційні хворі солдати в своїй переважній більшості поступали у розгорнуті в прифронтівій зоні лазарети Військового медично-санітарного управління, бо Земському та Міському союзам ще не було дозволено влаштовувати санітарні заклади на фронті. У перший період війни, коли він пролягав поза межами українських губерній і значна кількість госпіталів розміщувалася в таких містах як Львів, Варшава, Вільно й інших, лише незначний відсоток інфекційних хворих потрапляв у глиб країни – переважно ті, хто був на завершальному етапі лікування[102].

В другій половині 1915 р., після поразок російської армії на фронті, з розгортанням біженського руху санітарні заклади міст у внутрішніх губерніях імперії часто були не в змозі обслуговувати прийшле населення, серед яких був чималий відсоток інфекційних хворих – військовослужбовців з фронту, полонених й особливо біженців. При незадовільному санітарному становищі у внутрішніх губерніях та існуванні серйозної небезпеки розвитку епідемій серед різних груп населення, діяльність Земського і Міського союзів й їхніх місцевих комітетів – єдиних великих організацій, які взяли на себе об'єднання зусиль громадськості в справі створення належної санітарно-епідемічної допомоги співвітчизникам, – набула величезного значення.

Навіть під час війни в країні не існувало ні належним чином оформленого санітарного законодавства, ні відповідної державної системи боротьби з інфекційними хворобами. Так, окремі законодавчі спроби в цьому напрямку, як “Правила про санітарно-виконавчі комісії по боротьбі з холерою і чумою”, мали стільки суттєвих недоліків, що викликали одностайний протест з боку земств, міст і медичних організацій. Також існувала Головна протичумна комісія, яка мала об'єднувати справу боротьби з холерою, чумою і висипним тифом. Ця суто бюрократична організація не мала зв'язків з місцевими організаціями, котрі здійснювали боротьбу з епідеміями. З початком війни, Протичумна комісія навіть не намагалася організувати які-небудь заходи загального характеру у справі санітарно-епідемічної допомоги населенню. Асигновані в її розпорядження декілька мільйонів рублів

були розподілені між міськими і земськими органами самоврядування та губернськими управліннями на санітарні заходи без усякого загального плану та врахування всієї сукупності розвитку епідемій у країні [103].

Між тим, події вимагали вжиття протиепідемічних заходів у широких розмірах по всій країні, особливо у прифронтовій зоні з метою попередження занесення інфекційних захворювань. Адже на Міський і Земський союзи було покладено в усьому їх обсязі справу евакуації та лікування поранених і хворих, які направлялися у внутрішні губернії. На них лежала відповідальність за санітарне благополуччя госпіталів і лазаретів, тому вони змушені були вживати заходів щодо попередження появи інфекційних захворювань серед поранених воїнів, які знаходилися в госпіталях, а також ізоляції інфекційних хворих серед військовослужбовців [104]. Таким чином, саме життя змушувало союзи виступити на боротьбу з епідеміями.

Вже у вересні 1914 р. при головних комітетах ВЗС і ВСМ було піднято питання про необхідність влаштування заслонів-госпіталів для інфекційних хворих у найближчому тилу і у великих розподільниках з метою убезпечення заносу інфекційних хвороб із тилу армії у внутрішні райони імперії, в тому числі, в найближчі від фронту українські губернії. Союзами були вироблені плани широкої боротьби з ними, які мали здійснюватися за активного посередництва місцевих комітетів. У тилу армії, по лінії розподільників та на головних шляхах евакуації поранених і хворих передбачалося облаштувати особливі інфекційні госпіталі-заслони, а у внутрішніх районах губернськими, повітовими і міськими комітетами – певну кількість інфекційних ліжок. Зокрема, на II з'їзді ВСМ було розроблено детальний план протиепідемічних заходів по містах, погоджено з відповідним документом Земського союзу та визначено загальний кошторис на їх здійснення. Також з'їзд прийняв загальний план облаштування й відкриття інфекційних госпіталів у містах, поділених на три групи. За цим планом по містах усїєї Російської імперії передбачалося влаштувати 31 220 ліжок для інфекційних хворих. Крім інфекційних госпіталів і

бараків, передбачалося організувати й такі санітарні заклади, як бані, пральні, дезінфекційні камери та ін. Надаючи великого значення своєчасному здійсненню санітарно-епідемічних заходів, II з'їзд Міського союзу в резолюції з цього питання наголосив: "Проведення протиепідемічних заходів у армії, серед населення, біженців і військовополонених викликані як завданням збереження здоров'я населення, так і завданнями збереження боєздатності армії, тому мають бути визнані військовою необхідністю" [105].

Проте центральна влада не бажала передавати союзам права та компетенції в цій справі, підкреслюючи, що вся справа боротьби з епідеміями повинна підпорядковуватися Протичумній комісії. Хоча ці плани Головним начальником санітарної й евакуаційної частин не були затверджені, а, отже, не були виділені відповідні кошти з державної казни на здійснення необхідних санітарно-епідемічних заходів [106], під тиском значного розвитку інфекційних хвороб комітети ВЗС і ВСМ у деяких містах створювали спеціальні шпиталі, облаштовували ліжка для інфекційних хворих. Наприклад, у Катеринославі для останніх було влаштовано в січні 1915 р. госпіталь завдяки зусиллям цих організацій. Міський комітет ВСМ надав приміщення нової інфекційної лікарні під госпіталь, а губернський ВЗС – узяв на себе обладнання та подальше його утримання. Він складався з чотирьох бараків, дезінфекційної камери, пральні та відповідних служб [107].

Подальші події на фронті змусили владу переглянути свою позицію щодо участі Міського і Земського союзів у санітарно-епідемічних заходах всередині країни. 19 вересня 1915 р. Особлива нарада визнала план забезпечення міст Європейської Росії і Сибіру санітарно-епідемічними заходами та постановила виділити спершу 4 млн. крб. на їх здійснення. З осені цього року діяльність, зокрема ВСМ, уже розгорталася згідно з визнаним державою планом. 21–22 листопада 1915 р. при Головному комітеті відбулася особлива нарада лікарів місцевих комітетів союзу, яка затвердила ряд постанов, котрі оформили конкретний план розподілу по містах нових інфекційних госпіталів та інших закладів, і встановила умови видачі асигнувань на це. Зокрема

останній передбачав облаштування 2115 інфекційних ліжок у 17 українських містах. Велику їх кількість було створено у таких містах, як Миколаїв (200 ліжок), Херсон (130), Одеса (100), Черкаси (50). В той же час у Харкові, Полтаві й Жмеринці, які мали виконувати роль заслонів від епідемій, що розповсюджувалися з районів бойових дій, відкрито найбільші інфекційні госпіталі на 1000, 500 і 500 ліжок відповідно [108].

З іншого боку, крім цього, союзи влаштовували госпіталі для туберкульозних та психічно хворих, а також поранених, які потребували бальнеологічного лікування. Вони знаходилися, головним чином, на півдні країни (Крим, Північний Кавказ). Серед ліжок спеціального призначення більшість припадала на туберкульозних хворих і тих, які потребували бальнеологічного лікування. Зокрема для перших ВЗС на липень 1916 р. мав 60 госпіталів з 3257 ліжками, більшість з яких знаходилася на Півдні й у Поволжі. Зокрема в районі Ялти знаходилося 20 госпіталів (відповідно 993 ліжка), а біля Алушти – 6 шпиталів (595). Для розподілу бальнеологічних хворих при Харківському комітеті працювала санаторно-курортна комісія, котра вирішувала питання, чи потребує хворий даного виду лікування та куди він має бути направлений. Для бальнеологічного лікування Земський союз на липень 1916 р. мав 29 госпіталів з 5184 ліжками. Крім Кавказу, частина з них знаходилася у Криму і на Півдні України. Зокрема в Хаджибеї Херсонської губернії утримувався шпиталь на 130 ліжок, у Саках Таврійської губернії – на 530 ліжок (разом з Міським союзом) [109]. Південно-західний обласний земський комітет у липні 1915 р. влаштував санаторій у м. Алушка на 100 чол. для кліматичного лікування військовослужбовців, поранених у груди та з хворобами легень. Хворі надходили переважно з трьох київських евакуаційних лазаретів, що перебували у відомстві цієї організації [110].

Незалежно від постійної медичної допомоги пораненим і хворим у межах виробленої схеми евакуації місцевим комітетам Земського і Міського союзів доводилося неодноразово виконувати термінові завдання, викликані війною. Так, під час літнього відступу російської

армії в 1915 р. спеціально для евакуйованих з фронту військових госпіталів, згідно з вимогами Генерального штабу, окремими губернськими земствами було побудовано бараків на 24 260 ліжок. Зокрема значна їх кількість розміщувалася у бараках, зведених завдяки зусиллям Полтавського, Харківського і Катеринославського земств [111].

Таким чином, створена комітетами земських і міських органів самоврядування за широкої підтримки різних громадських організацій і товариств та приватних осіб густа сітка медично-санітарних закладів використовувалася як організаційні пункти для лікування поранених, хворих і полонених та опіки тих із них, хто не вимагав перебування у шпиталях, але не міг бути відправлений додому. Вже до весни 1915 р. розгортання госпітальних ліжок в українських губерніях було завершено. У деяких місцевостях мало місце навіть часткове закриття лазаретів, відкритих на приватні кошти, та в приміщеннях, наданих під шпиталі окремими особами. Відкриття нових ліжок відбувалося лише тоді, коли починався великий наплив поранених під час кровопролитних боїв; як це було на Південно-Західному фронті влітку 1915 й 1916 рр. У цілому, якщо порівнювати кількість ліжок, які перебували на обліку зокрема Всеросійського земського союзу в лютому 1915 р. – 171 519 і у липні 1916 р. – 185 671 (3033 госпіталі і лазарети), то різниця, як видно, за майже півтора року була незначною[112].

Зокрема з жовтня 1915 р., згідно з повідомленням газети “Новое время”, кількість ліжок, які належали різним організаціям і закладам у країні, розподілялася таким чином: військовому відомству – 26 %, ВЗС – 18 %, приватним організаціям і особам – 16 %, ВСМ – 11 %, окремим містам – 9 %, змішаним організаціям – 5 %, РТЧХ – 4 %, окремим земствам – 4 %, духовним закладам і особам – 1 %, морському відомству – 1 %, фінляндській казні та фінляндському міському союзу – 1 %[113].

За кількістю відкритих ліжок серед громадських організацій, які допомагали хворим та пораненим воїнам, Земському союзу належало у країні перше місце. Картину госпітальної роботи його комітетів в українських губерніях на 1 липня 1916 р. можна скласти за кількістю

лікувальних закладів та ліжок для хворих і поранених воїнів, яку подано в таблиці 3.2 [114]:

Таблиця 3. 2

**Розподіл лікувальних закладів та ліжок для хворих за комітетами
Всеросійського земського союзу**

№ пп	Назва комітету	Кількість госпіталів на 01.07.1916	Кількість ліжок у них				Всього	Кількість ліжок на 01.10.1916
			Загальних	Інфекційних	Спеціальних	Змішаних		
1.	Волинський	40	925	146	-	1077	2148	2308
2.	Катеринославський	115	4460	244	90	77	4871	5265
3.	Київський	44	3738	520	232	367	4857	4786
4.	Подільський	72	5395	514	25	1426	4360	4322
5.	Полтавський	94	2251	105	-	551	2907	2809
6.	Таврійський	49	349	15	1243	100	2707	2516
7.	Харківський	145	7331	1109	115	5312	13867	15872
8.	Херсонський	33	3730	315	130	-	4175	4200
9.	Чернігівський	43	1502	68	-	1943	3513	3674
10.	Ялтинський	34	317	-	1003	16	1336	1391
По Україні		669	30998	3036	2838	10869	44741	47143
По імперії		3033	145765	5905	10819	23182	185671	192968

Таким чином, до вказаного часу в українських губерніях комітети ВЗС облаштували й утримували 44 741 ліжко. (Одержані на основі попередніх даних відділу евакуації ВЗС, ці підсумки були приблизними через затримку відомостей з боку окремих госпіталів і комітетів та часті зміни у чисельності госпіталів і ліжок). За три наступні місяці, з 1 липня по 1 жовтня 1916 р., кількість останніх в імперії збільшилася до 192 968, а в українських губерніях – до 47 143. Отже, наприкінці 1916 р. в Україні комітетами Всеросійського земського союзу утримувалося 24,5 % госпітальних ліжок від їх загальної кількості. З них майже третя частина (відповідно 15 842) розміщувалася в лікувальних закладах Харківської губернії.

Що стосується фінансової частини, то на утримання поранених та хворих у госпіталях Земського союзу з початку війни й до липня 1916 р., включаючи обладнання шпиталів, у межах усєї країни було витрачено понад 110 млн. крб. [115].

Паралельно з Земським союзом, Міський союз також активно діяв у цьому напрямку. Згідно з наданим на “височайше ім’я” звіту М. В. Челнокова, вже в грудні 1914 р. в госпіталях союзу по всій країні нараховувалося близько 114 тис. ліжок. Ним було організовано 6 тилових і 7 передових санітарних поїздів, влаштовано 110 харчувальних пунктів, заготовлено на складах і видано білизни, чобіт, кожухів та інших речей майже на 6 млн. крб. ВСМ налагодив виготовлення вати і ліків, на 250 тис. крб. придбав медикаментів за кордоном [116].

З початком війни Південноросійська обласна переселенська організація, яка приєдналася до ВЗС, спеціалізувалася на влаштуванні постійних і пересувних перев’язочно-харчувальних пунктів на залізничних станціях Наддніпрянської України (Полтава – Лиски – Бахмач). Зокрема восени 1916 р. вона мала 15 закладів: чотири перев’язочно-харчувальні пункти (в Полтаві, Бахмачі, Кременчуці та Лисках), інфекційну лікарню та лазарет (у Бахмачі), центральний склад (у Полтаві). Інші заклади, які утримувалися Південноросійською обласною переселенською організацією, працювали як фронтові заклади Всеросійського земського союзу – чотири перев’язочно-харчувальні загони, головний лікувально-харчувальний поїзд імені великого князя Миколи Миколайовича, котрий працював як пересувний хірургічний госпіталь поблизу фронту, два транспорти для перевезення поранених, склад у Галичині [117].

Оригінальним доповненням діяльності організації було влаштування особливих пересувних загонів, що склалися з підвод. Завдяки цим загонам з навколишніх місць звозилися поранені до залізничних станцій. У районі воєнних дій майже кожна поміщицька садиба перетворювалася на своєрідний харчувально-перев’язочний пункт – багато жінок ставали сестрами милосердя, а чоловіки – санітарами [118].

В той час як у внутрішніх районах імперії діяльність Земського і Міського союзів до літа 1915 р. продовжувалася у межах завдань,

поставлених владою на початку їх функціонування, – евакуація й лікування хворих та поранених воїнів, коли навіть не було дозволено взятися за організацію боротьби з інфекційними хворобами, їх діяльність на театрі війни продовжувала неухильно розвиватися залежно від вимог військового керівництва і покликаних самим життям потреб. Уже на початку вересня 1914 р. Головний комітет ВЗС запропонував командуючому 8-ї армії Південно-Західного фронту генералу О. О. Брусилову направити два перев'язочно-харчувальних загони для роботи поблизу передових позицій на чолі з уповноваженими Комітету М. М. Родзянко і К. П. Харитоновим. Зокрема перший загін виступив з Москви 24 вересня, прибувши до Львова на початку жовтня. Після цього Головний комітет відрядив до Галичини своїх уповноважених С. П. Шлікевича і Ф. І. Гаяріна, яким було доручено підтримувати зв'язок з діючими перев'язочно-харчувальними загонами, влаштувати склад білизни для поранених і хворих воїнів та організувати подальшу роботу Земського союзу в краї. Після їх прибуття 27 жовтня у Львів, було вирішено організувати великі речові склади у Бродах і Львові, котрі почали працювати в другій половині листопада. Таким чином, свою роботу ВЗС у районі Південно-Західного фронту розпочав у жовтні 1914 р. [119].

Однією з найголовніших функцій, яку виконували Земський та Міський союзи на фронті, як і у внутрішніх районах країни, була медично-санітарна, до того ж вона була набагато ширшою за сферами надання такої допомоги. Зокрема до кола діяльності обох комітетів Південно-Західного фронту у цій справі належали надання пораненим воїнам першої хірургічної допомоги, перевезення їх, стаціонарне лікування, боротьба з інфекційними хворобами як серед військовослужбовців на фронті, так і в найближчому тилу серед місцевого населення, біженців і окопних робітників, надання їм стоматологічної допомоги та організація протиепідемічних щеплень, виготовлення перев'язочного матеріалу й медичного інструментарію, забезпечення ними та дезінфекційними засобами своїх закладів й ін. Великі розміри діяльності цих комітетів впливали на кількість їхніх закладів взагалі і медично-санітарних зокрема. Близько половини всіх медичних закладів передбачали надання

амбулаторної допомоги. Зокрема, загальне збільшення медичних організацій Комітету ВЗС Південно-Західного фронту лише за перше півріччя 1916 р. склало 20 % [120].

Взагалі медично-санітарна діяльність цього Комітету зосереджувалася у трьох відділах: медично-санітарному, етапів і окопних робітників. Перший з них надавав допомогу хворим і пораненим та здійснював протиепідемічні заходи по всій території його діяльності як у районі розташування військ, так і в тилу. На 1 вересня 1916 р. цей відділ Комітету ВЗС ПЗФ нараховував 323 заклади, що складало близько 75 % усіх його медично-санітарних закладів [121].

Серед фронтових закладів Земського і Міського союзів окреме становище займали передові перев'язочно- й лікувально-харчувальні заго-ни. Вони обслуговували певну військову частину, в господарському плані маючи деякою мірою самостійність, тому були менш залежні від комітетів. Загони було забезпечено достатньою кількістю медичного персоналу, гужовим транспортом для перевезення свого спорядження та евакуації поранених. Вони надавали безпосередню допомогу військовослужбовцям під час бою і йшли за окремою військовою частиною. Лікувально-харчувальні заго-ни ВЗС спершу у більшості випадків облаштовувалися в Москві, зберігаючи протягом деякого часу зв'язок з Головним комітетом: забезпечувалися коштами, обладнанням, матеріалами й продуктами харчування. Згодом передові лікувально-харчувальні заго-ни Комітету ПЗФ ВЗС стали підпорядковуватися окремому відділу передових загонів. Деякі з них споряджувалися окремими губернськими земствами та громадськими організаціями, яким присвоювалися імена їхніх засновників. Так, лікувально-харчувальний загін № 16 було споряджено на кошти Катеринославського губернського земства, а № 19 – Товариства винокурних заводчиків[122].

Через відсутність протягом тривалого часу у Комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту районних уповноважених при арміях великі лікувально-харчувальні заго-ни були центрами, навколо яких об'єднувалися й інші заклади останнього на фронті. Цілий ряд закладів, прикріплених Комітетом до 2-го Сибірського загону

(55-й епідемічний загін, 23-й кяхтинський транспорт, 78 перев'язочний загін), створили спільно дієздатну організацію на чолі з уповноваженим загону І. Кириловим, яка обслуговувала цілий корпус. Нею був розроблений план евакуації за трьома напрямками, облаштованими перев'язочними і харчувальними пунктами. При корпусі функціонували два лазарети, бані, пральні, ремонтні майстерні, здійснювалася боротьба з епідеміями [123].

Особливо важливу роль відігравали лікувально-харчувальні загони комітетів ВЗС та ВСМ Південно-Західного фронту під час літнього наступу російської армії в 1916 р., працюючи з крайньою напругою при військових частинах, до яких вони були прикомандировані. Для прикладу, 4-й Сибірський загін Комітету ВСМ, маючи у своєму розпорядженні 450 ліжок, одночасно приймав до 1200 поранених, а одна з його літушок обслужила під час боїв понад 7000 чол. З такою ж інтенсивністю працювали й інші передові загони цього Комітету на Південно-Західному фронті – 2-й, 5-й і 9-й Сибірські лікувально-харчувальні загони [124].

Таким чином, маючи своїм призначенням лікувально-харчувальну допомогу тим армійським частинам, до яких загони були відряджені, а також евакуацію поранених, та будучи пристосованими до швидкого пересування слідом за армією, вони відіграли важливу роль у 1915 – 1916 рр., коли фронт постійно переміщувався на значні відстані. Коли ж останній стабілізувався, діяльність загонів змінила свій початковий характер. Зокрема лазарети набували стаціонарного характеру, розвивалися санітарно-дезинфекційна робота, будівництво й експлуатація бань і пралень, засновувалися власні майстерні та виробництва. У зв'язку з цим розросталися склади, громіздкі обози втрачали початкову рухливість. Тому в такій ситуації набували значення в справі надання медично-хірургічної допомоги в зоні бойових дій і евакуації поранених спеціальні невеликі перев'язочні загони і транспорти [125].

Не меншої уваги заслуговувала діяльність комітетів Земського та Міського союзів ПЗФ на етапах, де лікарі та інші працівники надавали необхідну допомогу особовому складу російської армії й полоненим,

організовуючи медично-санітарні заклади по шляху їх слідування. На цих пунктах влаштовувалися приміщення, в яких солдати й полонені мали змогу відпочити і переночувати, кухня, склади харчів та приймальна палата на 10 – 15 чол. Медичний персонал оглядав усіх, хто проходив через останні, відділяючи хворих. При них здійснювався й амбулаторний прийом. Самі ж пункти повинні були належним чином обладнані у санітарному відношенні. З цією метою дезинфікувалися відхожі місця, влаштовувалися бані, підтримувалася чистота в приміщеннях, де зупинялися солдати і полонені. Зокрема перший етапний пункт Комітетом ВЗС ПЗФ був обладнаний наприкінці січня 1915 р, а у травні він обслуговував уже 25 тих, які підпорядковувалися спеціальному відділу етапів [126].

У 1916 р. цей відділ складався з міжетапних, лікувальних та фельдшерських пунктів, стоматологічних кабінетів, бань, перукарень, пралень, майстерень по ремонту взуття й одягу, солдатських лавок та ін. Етапні й міжетапні пункти, через які рухалася маса людей в армію і навпаки, в першу чергу армійські підрозділи, військовополонені та біженці, ставали своєрідними фільтрами, які не дозволяли розвиватися інфекційним хворобам у середині країни. Так, у березні 1916 р. при відділі етапів функціонувало 14 лікувальних і 23 фельдшерські пункти, при яких існували амбулаторії й приймальні палати (з кількістю ліжок від 10 до 50) із загальним, ізоляційним та інфекційним відділеннями. На всіх цих пунктах амбулаторна допомога могла щоденно надаватися близько 5000 чол., а стаціонарне лікування – 525. Пропускна спроможність окремих бань, яких нараховувалося 16, коливалася від 600 до 5000 чол. на день. При останніх були влаштовані пральні й перукарні, здійснювалася видача чистої білизни замість брудної, яка після прання і ремонту знову пускалася в оборот. Щоденно банями могли скористатися 18 тис. чол. [127].

Взагалі, враховуючи величезну санітарну роль бань, Комітети ВЗС і ВСМ ПЗФ докладали значних зусиль щодо планомірного обслуговування військ у цьому напрямку. Зокрема при Комітеті Всеросійського союзу міст будівництво й експлуатація бань знаходилися у віданні санітарно-технічного відділу. Влітку 1916 р. у його розпорядженні перебувало

чотири будівельних загони з базами в Дубно, Чернівцях, Луцьку і Підволочиську. При базах знаходилися склади матеріалів і речей та відповідні майстерні. Кожний з цих загонів виділяв 10–12 літучок, прикомандированих до дивізій, обслуговуючи їх банями. На 1 червня того року експлуатувалося 172 бані, в яких помилося до цього часу 2 млн. 184 тис. чол. та було видано 854 тис. комплектів білизни [128].

Для попередження епідемій та боротьби з ними фронтові комітети Земського і Міського союзів спрямовували епідемічні, дезинфекційні і ампельні загони, влаштовували інфекційні бараки і бактеріологічні лабораторії, відновлювали роботу лікарень у прифронтовій смузі. Так, епідемічні загони Комітету ВЗС ПЗФ, слідуючи за військовими частинами в повному складі або виділяючи літучки, боролися з гостроінфекційними хворобами серед військ і цивільного населення, виконували дезинфекційну і дезинсекційну роботу. Вони також здійснювали знешкодження місць скупчення військ і, по можливості, полів битв, нерідко беручи своїм рухомим складом, у випадку необхідності, участь і в перевезенні поранених. Персонал епідемічних загонів складався з лікарів, фельдшерів, сестер милосердя, дезинфекторів та санітарів. При загонах знаходилися кінні обози, котрі перевозили обладнання, посуд, білизну, інструменти, перев'язочні матеріали, апарати і прибори для дезинфекції. Кількість ліжок в окремих загонах, які працювали на фронті, досягала від 50 до 200 [129].

Зокрема навесні 1916 р. 44 епідемічні загони, які підпорядковувалися медично-санітарному відділу, мали у своєму розпорядженні 3055 ліжок. Боротьбу з черевним тифом, холерою і віспою здійснювали спеціальні щепельні загони, яких нараховувалося в останньому на цей час 24. Лише за друге півріччя 1915 р. цими загонами було зроблено 912 298 протитифозних і протихолерних та 50 410 противіспових щеплень [130]. Через небезпеку виникнення епідемій для військ на фронті з початком весни 1916 р. Комітетом Всеросійського союзу міст ПЗФ були терміново сформовані 15 епідемічних загонів, частина з яких була прикомандирована до передових загонів, а інші працювали самостійно. При кожному загоні розташовувався рухомий госпіталь на 30 ліжок, бактеріологічна

лабораторія з бактеріологом для здійснення різних досліджень, насамперед води і харчів [131].

Таким чином, у тісному взаємозв'язку з організацією і роботою епідемічних загонів знаходилися бактеріологічні лабораторії, які здійснювали бактеріологічні і хімічні дослідження, сприяли персоналу епідемічних загонів швидко і точно поставити діагноз такого хворого. Існувало два типи фронтових лабораторій: передові – рухомі, які супроводжували військо, та більш крупні при штабах армій. Перші шляхом бактеріологічних досліджень мали своєчасно виявляти виникнення епідемії. Другі, розміщуючись біля лазаретів, загонів і госпіталів, здійснювали клінічні і бактеріологічні дослідження у хворих, а також хіміко-мікроскопічні і санітарні. Зокрема робота бактеріологічних лабораторій Комітету ВЗС ПЗФ з літа 1915 р. доповнилася систематичним обстеженням джерел водопостачання в районах розташування військ. Обстеження водойм і здійснення робіт по їх очищенню та стічної води здійснювали організовані для цього гідротехнічні загоони [132].

Поряд з цим фронтові комітети ВЗС і ВСМ організовували для військовослужбовців стоматологічні загоони і кабінети, які будувалася наступним чином. Перший, найчисельніший, тип кабінетів розташовувався при дивізіях, неподалік від лінії бою, який надавав термінову допомогу солдатам з окопів. Інший – розташовувався при штабах корпусів і при інтендантських закладах, тобто в місцях, де скупчувалася значна маса військ. Робота цих кабінетів мала більш консервативний характер, при яких організовувалися зуботехнічні майстерні. Друге місце за кількістю кабінетів займала 3-я категорія – кабінети, розташовані при штабах армій і запасних батальйонах. У них, крім безпосередньої лікувальної допомоги і виготовлення протезів, надавалася також допомога при щелепних пораненнях і організовувався контроль за правильним розподілом таких хворих по спеціальних щелепних госпіталях для стаціонарного лікування [133].

Із закладів, призначених для стаціонарного лікування на Південно-Західному фронті, були крайові госпіталі – колишні галицькі лікарні, які використовувалися тепер Земським союзом. Всі вони знаходилися у

спеціальних великих приміщеннях, належним чином обладнаних, що було важливим для хірургічного лікування. Поряд з крайовими шпиталями було спеціально організовано й венеричні лазарети. Розподільники знаходилися при евакуаційних пунктах, куди підвозили з передових перев'язочних пунктів поранених, яких тут перев'язували та сортували. Важкопоранених, для котрих подальша евакуація була небезпечною, направляли до місцевих госпіталів, а решту санітарними поїздами евакуювали вглиб країни. Евакуаційні хірургічні бараки було розміщено неподалік від позицій і пристосовано для здійснення невідкладних операцій та перев'язок перед подальшою евакуацією поранених [134].

Якщо на 1 квітня 1916 р. у розпорядженні медично-санітарного відділу Комітету ВЗС Південно-Західного фронту перебувало шість госпіталів: один польовий пересувний, два крайових і два для венеричних хворих, то після Брусилівського прориву, коли різко зросла кількість поранених та хворих, їх уже нараховувалося 12: шість крайових – у Тернополі, Чорткові, Залещиках, Коломії, Снятині й Чернівцях, а також чотири для венеричних хворих та два польових – № 1 і № 53 [135]. У цих шпиталях лише з 1 січня по 1 квітня 1916 р. було надано допомогу 15 700 стаціонарним хворим (з них 2554 на висипний тиф) та 71 861 амбулаторному. Поряд з цим відділу підпорядковувалося 15 бактеріологічних лабораторій, 24 щеплювальні загони, які були орієнтовані у першу чергу на боротьбу з черевним тифом і холерою, й 11 дезінфекційних загонів [136].

Забезпечення та розподіл медикаментів для всіх закладів Комітету ВЗС ПЗФ з березня 1915 р. здійснював Центральний аптечний склад, котрий поділявся на центральну базу в Києві по вул. Столипінській, 88 (тепер – вул. О. Гончара) й пересувні фронтові відділення. Центральна база складалася з 5 відділень – медикаментів, хірургічних інструментів і предметів догляду, дезінфекційних засобів, лабораторії перев'язочного матеріалу та складу запасів. Все необхідне для обладнання госпіталів – медикаменти й інші предмети – постачалося переважно з Москви і південних регіонів країни. Загальна кількість найменувань товарів, які проходили через склади, складала близько 800. Передові аптекарські

склади, кожний з яких займав шість вагонів, розміщувалися неподалік від лінії фронту. Влітку 1916 р. 12 таких складів забезпечували медикаментами та перев'язочними матеріалами не тільки заклади Комітету Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту, а й інші організації, у тому числі ті, що підпорядковувалися Воєнному медично-санітарному управлінню [137].

Стосовно ж кількості медичного персоналу, то лише в найбільшому відділі Комітету ВЗС ПЗФ – медично-санітарному, на 1 квітня 1916 р. нараховувалося 1190 чол., з них лікарів було 143 чол., зубних лікарів – 40, фельдшерів – 186, сестер і братів милосердя – 470[138].

Серед фронтових комітетів Міського союзу Комітет ВСМ ПЗФ утримував найбільшу кількість лікарняних ліжок, що перебували у віданні цієї організації. Не враховуючи ліжок при лікувально-харчувальних і епідемічних загонах, їх чисельність на 1 серпня 1916 р. досягла 8530, які були розподілені по 16 змішаних, хірургічних та венеричних госпіталях. Крім того, Комітет здійснював медичний нагляд у шпиталі для легкопоранених, відкритий Військовим міністерством у київських Берберських казармах на 3500 ліжок, хоча господарська частина в ньому залишалася у віданні останнього. Через всі заклади медично-санітарного відділу цього Комітету (крім передових та епідемічних загонів) з 1 січня до 1 серпня 1916 р. пройшло 53 780 чол., з них інфекційних – 8513, а хірургічних – 20 086. Всього лікарняних днів було проведено хворими 534 670. Лише з 1 січня по 1 липня того року відділ витратив медикаментів і перев'язочних матеріалів на суму в 207 712 крб. [139].

При незначній кількості медичних закладів Комітету ВСМ ПЗФ характерними для нього були, головним чином, великі госпіталі із значною кількістю ліжок. При цьому найбільші шпиталі розміщувалися в глибокому тилу й за своїм характером їх з натяжкою можна прирахувати до фронтових закладів. Такими, наприклад, були госпіталь у с. Катеринка під Києвом на 1150 ліжок, розташований у дачній місцевості під Києвом, частково у пристосованих дачних приміщеннях, частково в бараках, побудованих Земським союзом для біженців; жмеринський госпіталь на 650 ліжок; київський лазарет № 11 на 280 ліжок і, нарешті,

вищеназваний госпіталь при Берберських казармах. По суті, влаштування таких тилових лазаретів і завідування ними більше належало до обов'язків місцевих міських комітетів і Київського обласного комітету ВСМ, маючи лише дуже віддалений зв'язок із завданнями фронтового комітету останнього. Ближче до фронту розташовувалася решта госпіталів Комітету ВСМ: з них найбільші – у Скалаті на 550 ліжок, Збаражі - на 750, Гржималові - на 250; менші – в Рівному і Бучачі на 150 кожний, Копичинцях і Янові на 100. Під час Брусиловського наступу російських військ влітку 1916 р. на Південно-Західного фронту госпіталі цього Комітету виконували величезну роботу. Так, було терміново збільшено кількість прийому поранених у цих шпиталях, наприклад, у Скалатському – до 1300 чол. одночасно, в Гржималовському – до 500 чол., а у Збаразькому – до 3500 чол. [140].

Допомога громадських організацій воїнам – інвалідам

Громадські організації надавали відчутну допомогу не тільки хворим і пораненим фронтовикам, а й скаліченим, кількість яких з кожним місяцем воєнних дій невпинно зростала. За даними ВСМ, тільки через міські госпіталі до 1 січня 1916 р. пройшло 1 260 000 поранених. Серед них знаходилася величезна кількість з ампутованими кінцівками. Вже до вересня 1915 р. таких інвалідів налічувалося 25 тис. осіб. За розрахунками Міського союзу, з урахуванням досвіду попередніх війн та перших місяців світової війни, восени 1915 р. можна було очікувати не менше 40 тис. таких калік [141]. Проте прогнози виявилися надто оптимістичними. Вже у березні 1916 р. чисельність скалічених військовослужбовців сягнула таких масштабів, яких ніхто не міг передбачити. Лише один Київський союз інвалідів нараховував 10 тис. осіб, які потребували постійної допомоги й уваги до себе [142].

Згідно із “Тимчасовим положенням про евакуацію поранених і хворих”, для вирішення різних питань, пов'язаних з розподілом і опікою в межах кожного військового округу скалічених і нездатних до праці військовослужбовців, при окружному штабі засновувався “окружний попечительний про поранених і хворих воїнів комітет” під головуванням

начальника штабу округу. До його складу входили представники армії, губернської адміністрації, земських, міських і громадських установ, благодійних організацій та приватні особи, які сприяли справі опіки цієї категорії воїнів. Також у кожній губернії, де селилися скалічені солдати, засновувався “губернський попечительний про поранених і хворих воїнів комітет” під головуванням губернатора, який на свій розсуд включав до його складу представників різних організацій [143].

Земські і міські комітети, громадські організації та товариства й окремі благодійники з початком війни відкривали й утримували на власні кошти заклади з опіки скалічених фронтовиків (земські й міські управи також реєстрували осілих інвалідів на підвідомчих їм територіях). З часом вони почали засновуватися для скалічених воїнів майстерні, де останні виконували нескладну роботу, насамперед шили одяг і взуття для армії. Особливо багато притулків для скалічених влаштовувалися при госпіталях.

У цілому держава намагалася сприяти громадськості в створенні мережі патронатів та притулків для воїнів-інвалідів. Ще 26 вересня 1914 р. було видано “Положення про патронати”, згідно з яким патронатом визнавалася “... всіляка організація, яка поставила собі за високу і благородну мету ...утримання тих поранених і хворих воїнів, які були визнані цілком нездатними до військової служби, за станом здоров’я не вимагали госпітального лікування, але потребували відповідного медичного спостереження та догляду” [144].

Наприклад, у Києві і Харкові місцеві відділення Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім родинам відкрили майстерні, притулки та інші заклади для скалічених солдатів та їхніх дітей. Зокрема київське відділення опікувалося в першу чергу тими, хто мав ампутовані кінцівки. Воно утримувало лікарню на 50 ліжок, де останні забезпечувалися протезами, а також притулок для солдатських дітей-сиріт [145].

З цим відділенням Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім родинам тісно співпрацював Комітет з надання допомоги пораненим та сім’ям запасних Київського навчального округу,

який у листопаді 1914 р. для скалічених воїнів відкрив притулок-майстерню. В квітні 1915 р. вони об'єднали свої зусилля у завідуванні цим закладом, поділивши порівну витрати на його утримання[146]. Скалічені солдати, які прибували до притулку, залишалися тут протягом 2–3 тижнів (на термін, необхідний для виготовлення протезу). Одночасно, в залежності від навичок і характеру каліцтва, вони проходили короточасні курси шевського, кравецького й інших ремесел та навчалися грамоти [147].

Саме з метою об'єднання діяльності громадських організацій і приватних осіб у справі опіки скалічених воїнів було створено Київське обласне відділення із забезпечення скалічених воїнів протезами при Комітеті допомоги пораненим, хворим та одужуючим офіцерам і солдатам під головуванням великої княжни Анастасії Миколаївни і віце-головуванням великої княгині Милиці Миколаївни. Після свого заснування Обласне відділення, крім відкритої в Києві майстерні для виготовлення протезів, взялося за організацію нових притулків для розміщення солдатів-інвалідів на час виготовлення їм протезів [148].

З початком діяльності Обласного відділення всі існуючі в Києві притулки та патронати для скалічених воїнів і відповідні лікувальні установи Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської і Бессарабської губерній та області Війська Донського були зобов'язані, згідно з встановленими правилами, направляти ампутованих у притулки цієї благодійної організації для забезпечення їх протезами і відповідними свідоцтвами на право використання протягом життя за рахунок державних коштів виданих через відділення протезів[149]. В означених притулках заможні кияни утримували іменні як ліжка, так і цілі палати.

Очолювала Київське обласне відділення по забезпеченню скалічених воїнів протезами вже згадувана нами Надія Володимирівна Терещенко. Управління цієї організації розміщувалася в її власному київському будинку по вул. Терещенківській, 9. Під керівництвом Н. В. Терещенко в травні 1915 р. відділення відкрило у приміщенні училища імені С. Ф. Грушевського на Куренівці притулок на 150 місць для воїнів інвалідів і майстерню на 325 робітників для виготовлення протезів.

Крім того, Н. В. Терещенко власним коштом утримувала притулок на 25 чол., у якому розміщувалися колишні солдати з ампутованими кінцівками на час виготовлення протезів у згаданій майстерні [150].

Аналіз діяльності громадських організацій і товариств в українських землях у справі опіки воїнів дозволив зробити нам засвідчує, що діяльність громадських благодійних організацій і товариств, насамперед комітетів Земського й Міського союзів, у справі опіки військовослужбовців на українських землях у роки Першої світової війни набула значної ефективності.

Створені під тиском вимог воєнного часу та в умовах патріотичного піднесення населення, останні, проте, були обмежені, особливо в перший рік діяльності, державою у сферах застосування своєї ініціативи. Найбільш сповна реалізували свій потенціал вони в справі допомоги хворим і пораненим військовослужбовцям, яка набула величезних масштабів – від влаштування госпіталів, лазаретів, притулків, патронатів у тилу до організації лікувальних, перев'язочних, епідемічних та інших закладів на фронті, які обслуговували сотні тисяч солдатів і офіцерів. Не дивно, що такі провідні гуманітарні організації як ВЗС і ВСМ за відсутньої фінансової підтримки держави з часом перебрали частково на себе функції її органів у медично-санітарній сфері, ставши одночасно як їх конкурентами, так і союзниками. Значною була підтримка громадськістю і скалічених фронтовиків.

Досвід діяльності громадських благодійних організації у справі опіки військовослужбовців яскраво засвідчив їх важливу роль у вирішенні найбільш нагальних проблем цієї категорії населення, викликаних екстремальними умовами воєнного часу.

[1] *Лубны-Герцик Л. И.* Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции. – М., 1926. – С. 22.

[2] *Субтельний О.* Вказ. праця. – С. 419.

[3] *Киевлянин.* – 1914. – 19 июля.

- [4] *Киевские* губернские ведомости. – 1914. – 19 июля.
- [5] *Киев*. – 1914. – 4 августа, 14 августа.
- [6] *Загряцков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 16.
- [7] *Складено за:* Ассигнования губернских и уездных земств на нужды, вызванные войной. – С. 26 – 31, 43, 47.
- [8] *Киевлянин*. – 1914. – 22 июля.
- [9] Там само. – 4 сентября.
- [10] Там само. – 9 августа.
- [11] *Киевская* мысль. – 1914. – 10 августа; *Киев*. – 1914. – 12 августа.
- [12] *Киевлянин*. – 1914. – 21 июля.
- [13] ЦДА України. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1, 164, 197, 287; Спр. 2070. – Арк. 5.
- [14] *Киевлянин*. – 1914. – 13 сентября.
- [15] Там само. – 30 сентября.
- [16] Там само. – 31 июля.
- [17] Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 353. – Спр. 108. – Арк. 3, 6 – 8; Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1914 год. – К., 1915. – С. 41 – 42.
- [18] *Киевлянин* – 1914. – 29 июля; 6 сентября.
- [19] Там само. – 15 августа; 31 августа; 8 сентября.
- [20] *Екатеринославский* губернский комитет Всероссийского земского союза. – С. 1.
- [21] ДАДО. – Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 26.
- [22] Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 49.
- [23] *Харьковские* губернские ведомости. – 1914. – 31 июля.
- [24] Там само. – 27 июля; ДАХО. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 145.
- [25] *Харьковские* губернские ведомости. – 1914. – 4 сентября.
- [26] Там само. – 17 сентября.
- [27] *Сердюк О.В.* Вказ. праця. – С. 112.
- [28] *Харьковские* губернские ведомости. – 1915. – 22 сентября.
- [29] ЦДА України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 286. – Арк. 8, 51.
- [30] Там само. – Арк. 130 зв.
- [31] Там само. – Арк. 68 – 70.
- [32] Там само. – Арк. 77.
- [33] Там само. – Арк. 71 – 73.
- [34] Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 1 – 4.
- [35] Там само. – Арк. 5 – 6.
- [36] *Екатеринославский* губернский комитет Всероссийского земского союза. – С. 17, 23.
- [37] ЦДА України. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 247 зв.

- [38] ДАХО. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 90.
- [39] ЦДІА України. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 164, 197.
- [40] *Список лиц, состоящих на службе Российского общества Красного Креста в районе армий Юго-Западного фронта к 1 января 1916 года.* – С. 7 – 8.
- [41] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 370. – Арк. 1.
- [42] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 4.
- [43] ЦДІА України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 647. – Арк. 26.
- [44] Там само. – Спр. 636. – Арк. 10.
- [45] *Донік О.М.* Вказ. праця. – С. 172 – 173.
- [46] ЦДІА України. – Ф. 719. – Спр. 42. – Арк. 258.
- [47] ЦДІА України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 1.
- [48] *Огляд діяльності Київського Губернського земства за 1914 – 1917 роки.* – Ч. III: По задоволенню потреб, що виникли у зв'язку з війною. – С. 8.
- [49] ЦДІА України. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 249 зв.
- [50] *Київ.* – 1914. – 31 июля.
- [51] *Киевская мысль.* – 1914. – 10 августа.
- [52] *Список лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста и других учреждений и ведомств. К 1-му января 1915 года.* – Пг., 1915. – С. 346; ДАХО. – Ф. 511. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3, 10.
- [53] *Список лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста.* – С. 344.
- [54] *Ступак Ф. Я.* Благочинна діяльність на початку ХХ ст. – С. 153.
- [55] *Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1914 год.* – К., 1915. – С. 42.
- [56] *Киевлянин.* – 1914. – 11 августа.
- [57] *Галайба В.* Міське зразкове училище імені М. А. Терещенка // *Вечірній Київ.* – 1997. – 29 листопада. – № 252. – С. 13.
- [58] ЦДІА України. – Ф. 719. – Оп. 2. – Спр. 1169. – Арк. 1, 4, 13, 19;
- [59] *Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1914 год.* – С. 45, 47.
- [60] Там само. – С. 49 – 50.
- [61] Там само. – С. 51; *Отчет о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных (за время с 1 января по 1 мая 1915 года).* – К., 1915. – С. 349.
- [62] Там само. – С. XVI.
- [63] *Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза.* – С. 6 – 8.
- [64] ДАЖО. – Ф. 119. – Оп. 1. – Спр. 1613. – Арк. 1.
- [65] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3328. – Арк. 11.
- [66] *Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза.* – С. 8
- [67] Там само. – С. 9.

- [68] *Учреждения* Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. – С. 30 – 31.
- [69] Там само. – С. 24.
- [70] ДАХО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 17; Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. – С. 10.
- [71] *Список* лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного. – С. 43.
- [72] *Підраховано* за: Весь Харьков на 1916 год. Издание Е.С. Элькина. – Х., 1916. – Стб. 149–153; ДАХО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 88.
- [73] *Список* лечебных заведений внутреннего района империи, находящихся в ведении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста – С. 349 – 358.
- [74] Там само. – С. 263 – 265.
- [75] *Екатеринославский* губернский комитет Всероссийского земского союза. – С. 26 – 27, 30.
- [76] *Донік О. М.* Вказ. праця. – С. 170.
- [77] *Огляд* діяльності Київського Губернського земства за 1914 – 1917 роки. – Ч. III: По задоволенню потреб, що виникли у зв'язку з війною. – С. 4.
- [78] ЦДІА України. – Ф. 1069. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14 – 15, 23 – 24.
- [79] Там само. – Арк. 30.
- [80] *Сулига І. Г.* Вказ. праця. – С. 236.
- [81] ЦДІА України. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 2070. – Арк. 5 – 10.
- [82] *Огляд* діяльності Київського Губернського земства за 1914–1917 роки. – Ч. III: По задоволенню потреб, що виникли у зв'язку з війною. – С. 4 – 6; ЦДІА України. – Ф. 1069. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 28.
- [83] *Огляд* діяльності Київського Губернського земства за 1914 – 1917 роки. – Ч. III: По задоволенню потреб, що виникли у зв'язку з війною. – С. 6.
- [84] Там само. – С. 9 – 11.
- [85] ДАЖО. – Ф. 119. – Оп. 1. – Спр. 1609. – Арк. 246 – 250.
- [86] Там само. – Арк. 251 – 253.
- [87] Там само. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 2 – 2 зв.
- [88] Там само. – Спр. 2. – Арк. 17, 23; Мокрицький Г. Московська, 39: Історія будинку: Від ремісничої школи до технологічного коледжу: Архітектурно-краєзнавчий нарис. – Житомир, 2001. – С. 9 – 10.
- [89] ДАЖО. – Ф. 283. – Оп. 1. Спр. 2. – Арк. 28, 51, 54, 89.
- [90] *Мокрицький Г.* Вказ. праця. – С. 10 – 11.
- [91] *Отчет* Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза по отделению оказания помощи больным и раненым воинам за период с 7 октября 1914 по 1 января 1916 г. – Житомир, 1916. – С. 278.
- [92] ДАЖО. – Ф. 119. – Оп. 1. – Спр. 1609. – Арк. 254 – 255 зв.
- [93] *Статистический отчет* о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1915 г. – С. 9; Сулига І. Г. Вказ. праця. – С. 235.

- [94] *Статистический отчет* о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам – С. 45, 63.
- [95] Там само. – С. 67, 79.
- [96] Там само. – С. 40.
- [97] ДАХО. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 67; Собрание уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г. Журнал заседания. – С. 38.
- [98] *Отчет* Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1914 год. – С. 51.
- [99] ЦДА України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 286. – Арк. 57.
- [100] Там само. – Арк. 57 зв. – 58.
- [101] *Краткий очерк* деятельности Всероссийского Земского союза. – С. 12.
- [102] *Санитарные* и противоэпидемические мероприятия Союза Городов. (С начала войны до 1 марта 1916 г.). – М., 1916. – С. 4 – 5.
- [103] Там само. – С. 11 – 12.
- [104] *Известия* Всероссийского Союза городов помощи больным и раненым воинам. – 1915. – № 15. – С. 69.
- [105] *Санитарные* и противоэпидемические мероприятия Союза Городов. (С начала войны до 1 марта 1916 г.). – С. 12.
- [106] *Собрание* уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г. Журнал заседания. – С. 5, 23 – 24.
- [107] *Екатеринославский* губернский комитет Всероссийского земского союза. – С. 36.
- [108] *Санитарные* и противоэпидемические мероприятия Союза Городов. (С начала войны до 1 марта 1916 г.). – С. 13, 15, 19 – 23.
- [109] *Учреждения* Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – С. 29 – 30.
- [110] *Статистический отчет* о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам. – С. 82.
- [111] *Краткий очерк* деятельности Всероссийского Земского союза. – С. 14.
- [112] *Собрание* уполномоченных губернских земств в Москве 5 июня 1915 г. Журнал заседания. – С. 37; Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – С. 28.
- [113] ЦДА України. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 27 зв.
- [114] *Складено за:* Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – С. 27.
- [115] Там само. – С. 28.
- [116] *Известия* Главного комитета Всероссийского союза городов. – М, 1915. – № 4. – С. 3 – 4.
- [117] *Учреждения* Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – С. 32 – 33.
- [118] *Загряцков А.Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 18.
- [119] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
- [120] Там само. – Спр. 82. – Арк. 36 – 37.
- [121] *Список* учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С. 103 – 104.

- [122] *Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза.* – С. 17.
- [123] *Кишкин Н. Фронтная работа Союза городов летом 1916 года.* – С. 15.
- [124] Там само. – С. 8 – 9.
- [125] ЦДІА України. – Ф. 721. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 3 – 7 зв.
- [126] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 16 зв.–17.
- [127] *Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г.* – С. 6.
- [128] ЦДІА України. – Ф. 721. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 50; *Кишкин Н. Фронтная работа Союза городов летом 1916 года.* – С. 16 – 17.
- [129] *Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г.* – С. 2.
- [130] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 3 зв. – 4; ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3324. – Арк. 42 зв.
- [131] *Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта.* – 1916. – № 1. – 1 сентября. – С. 22.
- [132] *Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г.* – С. 41.
- [133] Там само. – С. 39.
- [134] Там само. – С. 38.
- [135] *Список учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г.* – С. 17, 103.
- [136] *Список учреждений Комитета... на 1-ое апреля 1916 г.* – С. 3.
- [137] *Учреждения Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г.* – С. 56.
- [138] *Список учреждений Комитета... на 1-ое апреля 1916 г.* – С. 5.
- [139] *Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта.* – 1916. – № 1. – 1 сентября. – С. 21 – 23.
- [140] *Кишкин Н. Фронтная работа Союза городов летом 1916 года.* – С. 14 – 15.
- [141] *Очерк деятельности Всероссийского союза городов 1914–1915 г.* – С. 65, 84.
- [142] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1753. – Арк. 27.
- [143] ДАЖО. – Ф. 119. – Оп. 1. – Спр. 1613. – Арк. 1.
- [144] *Раненые офицеры и нижние чины, их эвакуация, денежное и вещевое довольствие, пенсионное право, а также обеспечение семей лиц, призванных на войну. Сборник законов и распоряжений.* – Пг., 1915. – С. 207.
- [145] *Вестник Красного Креста.* – 1916. – № 7. – С. 2334.
- [146] *Отчет о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных.* – С. XI.
- [147] *Гельмгольц.* – *Справочная книжка... 2-е изд.* – С. 97 – 98.
- [148] *Отчет о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных.* – С. VIII.
- [149] Там само.
- [150] *Донік О. М. Вказ. праця.* – С. 177.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВНЕСОК ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У СПРАВУ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛОМУ ЦИВІЛЬНОМУ НА- СЕЛЕННЮ В УКРАЇНІ

Допомога родинам військовослужбовців

З і спалахом влітку 1914 р. війни, що відразу набула світових масштабів, мільйони людей опинилися у складному становищі. Вона стала великою катастрофою не тільки для воїнів, а й для цивільного населення багатьох воюючих країн. З 65 млн. мобілізованих солдатів на її фронтах 10 млн. загинуло і 20 млн. поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такі самі[1]. Особливо постраждало населення українських земель, де війна набула не лише масового, а й тотального характеру. Тому громадськість України поряд з турботою про фронтовиків не менші зусилля спрямовувала на допомогу іншій категорії жертв воєнного лихоліття – цивільному населенню, в першу чергу нужденним родинам військовослужбовців, дітям-сиротам, інвалідам та особливо такій численній групі постраждалих, як біженці.

До благодійної діяльності на їх користь активно залучалися усі верстви населення. Вже у перші тижні війни засоби масової інформації зарясніли повідомленнями про допомогу земств, міських самоуправлінь, підприємницьких структур, кооперативів і окремих громадян не тільки воїнам, а й цивільному населенню. У губернських та повітових центрах створювалися різні комісії й комітети зі збору пожертвувань і опіки родин військовослужбовців. Згодом розгорнули свою діяльність відділення Тетянинського комітету, Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам, Романовського комітету й інших громадських організацій, засновувалися притулки, школи, ясла, гуртожитки та інші заклади[2].

Наприклад, у Харкові вже в перші тижні війни досить відчутною була допомога родинам, чоловіки яких перебували на фронті. Певний

досвід такої роботи Харківським міським самоврядуванням був накопичений ще під час російсько-японської війни. Зокрема воно надавало грошову допомогу родинам військовослужбовців, піклувалося про солдатських дітей[3]. Через декілька днів після початку війни, 23 липня 1914 р. надзвичайне засідання міської думи постановило утворити Особливу комісію з опіки родин воїнів у складі 23 гласних на чолі з членом управи Ф. І. Ширяєвим для опіки родин харків'ян, мобілізованих до діючої армії. Для цього на першочергові заходи з міського бюджету було виділено 30 тис. крб.[4]. Лише з 3 по 12 серпня до фонду допомоги родинам фронтників від харків'ян надійшло пожертвувань на суму понад 55 тис. крб., яка через два тижні збільшилася до 72 тис. крб.[5].

За перші чотири місяці свого існування Особлива комісія провела 24 засідання, на яких розглянула 468 справ. У першу чергу вона розподіляла місячні продовольчі пайки серед родин військовослужбовців[6]. Якщо в серпні 1914 р. на обліку в Особливій міській комісії з опіки таких осіб нараховувалося 3129 родин, то у січні 1915 р. їх налічувалося вже 5136. Вони отримали допомогу на суму 234 700 крб.[7]. Ці асигнування, не заплановані міським самоврядуванням, державою не відшкодувалися й лягали важким тягарем на бюджет міста.

Одночасно в Харкові функціонували громадські комітети, які опікувалися біженцями. Так, Комітет з надання допомоги останнім до березня 1915 р. зібрав 19 415 крб. та витратив за призначенням 15 453 крб.[8]. До каси ж правління місцевого відділення Тетянинського комітету на середину наступного місяця надійшло пожертвувань на суму 19 940 крб., з яких на допомогу біженцям було витрачено 16 464 крб.[9].

Ще в одному губернському центрі – Житомирі – функціонували “Житомирське міське попечительство з опіки солдатських родин”, що перебувало у підпорядкуванні міської управи, та “Міський і повітовий комітет швидкої допомоги родинам нижніх чинів, призваних на дійсну службу для захисту батьківщини”, які намагалися надавати в межах міста та повіту різнобічну підтримку родинам мобілізованих до армії військовослужбовців понад ту державну допомогу, яка передбачалася законом від 25 червня 1912 р.[10]. Остання у вигляді продовольчих пайків

була досить вагомою допомогою сім'ям волинян, призваних до армії. Зокрема, за час війни по всій Волинській губернії було видано 763,2 тис. пайків, з них у повітах – 686,9 тис., а у містах – 76,3 тис.[11].

У Миколаєві вже 25 липня 1914 р. було створене “Товариство допомоги родинам нижніх чинів, яких призвали на військову службу”. Видачу допомоги сім'ям фронтовиків воно розпочало в перших числах серпня[12]. При виділенні грошей бралися до уваги матеріальний стан родини й здоров'я її членів, наявність допомоги від Миколаївського попечительства при міській управі або державних та інших громадських установ. Усі ці дані були зобов'язані встановлювати дільничні попечителі, склад яких був різноманітним. Ними були робітники, учні, жінки – всього 43 чол. Для кращої організації роботи правління Товариства утворило 4 комісії. Засідання останніх проходили двічі на тиждень, а призначена ними допомога видавалися наступного дня. Наприкінці 1914 р. правлінню вдалося залучити до діяльності Товариства близько 200 осіб. У грудні того року сума допомоги від нього сім'ям фронтовиків складала 17 455 крб., що означало в середньому 8 крб. 19 коп. на родину або 3 крб. 27 коп. на 1 чол.[13].

Окрім надання матеріальної підтримки землякам, Товариство здійснювало безкоштовну юридичну і медичну допомогу їм. Зокрема, місцеві юристи на прохання членів правління надавали допомогу всім бажаним, а лікарі влаштовували прийом хворих удома. Ліки усім членам родин, що доглядалися цією організацією, видавалися також безкоштовно, при цьому всі місцеві аптеки погодилися надавати їй чималу скидку на ціни останніх. Окрім цього, Товариство направляло до притулків сиріт та солдатських дітей безкоштовно або за незначну плату. Підшуковувало воно й заняття особам родин мобілізованих, які зверталися до нього. Вже на кінець грудня 1914 р. кошторис прибутків миколаївського “Товариства допомоги родинам нижніх чинів, яких призвали на військову службу” склав 84 422 крб., а витрат – 96 707 крб. Кількість же видач грошових допомог на цей час – 10 509. Постійно зростала і кількість родин, що їх доглядало це добродійне об'єднання. Так, якщо на 1 вересня 1914 р. таких родин було 1571 (4272 особи), то вже на 25

грудня того року – 2131 (5338 осіб). Лише дітей, яких доглядало Товариство, на цей час налічувалося 3171[14].

Грошову допомогу родинам, чоловіки яких були мобілізовані до армії, надавали й деякі підприємства, на яких працювали до цього останні. Так, Новоросійське товариство вугільного, залізного, сталюго і рейкового виробництва, що знаходилося в селище Юзівка (тепер – м. Донецьк) Катеринославської губернії щомісяця виплачувало таку допомогу родинам робітників у розмірі середньої зарплати до їх мобілізації. У 1916 р. на фронті перебувало 58 колишніх робітників цього Товариства. Зокрема в грудні того року їх рідні отримали 5182 крб. Всього ж мобілізованим протягом 1914 –1916 рр. включно було виплачено 127 915 крб.[15].

Збір пожертвувань серед населення здійснювався не тільки для покращання складного становища українців, а й для допомоги постраждалим іншим національностей. Наприклад, Київський комітет по збору пожертвувань через представників земств і міст 4 листопада 1914 р. організував одноденний збір коштів на користь населення Царства Польського у великих значних населених пунктах, а також серед землевласників Київської губернії[16]. Комітет “Київ – Сербії та Чорногорії”, який знаходився під покровительством представниць імператорської родини – великих княгинь Анастасії Миколаївни й Милиці Миколаївни, 6 – 7 січня 1915 р. провів збір пожертвувань у Київській губернії на користь постраждалого населення цих країн[17].

З початком війни в містах України багато благодійних товариств видозмінюють свою діяльність, беруть активну участь у полегшенні важкої долі співвітчизників. Одночасно виникають нові благодійні організації, серед яких виділялися вже нами раніше згадувані дамські комітети, що функціонували завдяки моральним і матеріальним зусиллям заможного жіноцтва. Зокрема в Катеринославі діяло “Товариство опіки дітей осіб, які були призвані на військову службу”. Воно мало змогу одночасно утримувати 40 дітей. У Полтаві знаходився притулок для скалічених воїнів та дітей-сиріт імені імператора Петра Великого при місцевому Дамському комітеті Російського Товариства Червоного Хреста.

Скалічені солдати в притулку забезпечувалися харчуванням та одягом. Сироти у віці від 5 до 10 років приймалися до закладу, в якому навчалися грамоти та ремесел. Після досягнення 14 років управління Дамського комітету направляло підлітків у навчальні заклади і влаштовувало на роботу[18].

Завдяки зусиллям Тетянинського комітету восени 1914 р. були організовані загони, які мали підбирати дітей-сиріт та тих, котрі загубили батьків під час евакуації, з метою подальшої опіки над ними й розшуку їхніх батьків. Разом з тим Комітет звернувся до своїх відділень і широкої громадськості з пропозицією взяти під опіку таких дітей у своїй місцевості, організувавши для них притулки та ясла. У багатьох великих містах країни були відкриті такі заклади для сиріт[19]. Так, “Київське товариство опіки сиріт осіб, які загинули в бою”, статут якого був затверджений у листопаді 1914 р., заснувало притулок зі школою для таких дітей, “щоб зробити їх грамотними і дати їм, крім помешкання та харчування, корисні знання з різних ремесел, для чого слід влаштувати при притулку ще й майстерню”[20]. Кошти на діяльність цієї спілки, якою опікувалися заможні жінки Києва, зокрема княгиня Н. Г. Яшвіль, М. О. Лапинська, О. М. Безак, О. М. і Н. В. Терещенки та інші, були надані міською управою та Київським навчальним округом (по 500 крб. від кожного), губернською земською управою (2160 крб.), родиною Терещенків (2000 крб.). Романовський комітет надав 25 тис. крб. на влаштування притулку і майстерень. Крім цього, були отримані доходи з благодійних вечорів у розмірі 11 700 крб. [21]. Зокрема, притулок почав роботу в березні 1915 р. в орендованому двоповерховому приміщенні, де проживали 50 хлопців-сиріт віком від 10 років з Києва та інших регіонів Правобережної України. Поряд з притулком функціонувала і початкова школа на зразок міських початкових училищ [22]. Всього на потреби дітей Романовський комітет, який надавав відчутну фінансову підтримку для влаштування притулків по всій країні, з початку свого заснування і до 1 травня 1915 р. асигнував 345 тис. крб.[23].

Також у Києві функціонувало Товариство захисту жінок, яке надало помешкання для проживання 100 дружинам та 50 дітям фронтовиків.

Притулок для останніх влаштувало також Київське товариство трудової допомоги інтелігентним жінкам[24]. На початку 1915 р. дитячі їдальні Київського римсько-католицького товариства були перетворені в притулки для дітей із західних губерній і біженців. До продовольчого забезпечення цих притулків долучалося Товариство цукрозаводчиків, окремі цукрові заводи, які надавали цукор безкоштовно[25]. У лютому того ж року для дітей осіб, призваних до війська, в приміщенні дитячого медичного комплексу імені Я. Тарновського відкрилася тимчасова лікарня за сприяння “Загальноміського комітету опіки сімей запасних”[26].

Надавати посильну допомогу родинам військовослужбовців намагалося й студентство. Зокрема Київське товариство швидкої допомоги нужденним студентам вищих навчальних закладів з початком війни створило розпорядчий комітет для допомоги сім'ям фронтників. Першим почином у цьому напрямку було відкриття харчувального пункту. Міська управа зобов'язалася надавати кошти для утримання останнього, а Товариство взяло на себе організацію справи і надало приміщення для нього. Талони на обіди видавалися на підставі даних про обстеження матеріального стану родин воїнів. Щоденно забезпечувалися обідами 600 – 700 чол. Проте з часом довелося урізноманітнити допомогу нужденним. Так, розпорядчий комітет Товариства досяг домовленості з декількома приватними медичними закладами про надання допомоги особам за його направленнями, а також з двома аптеками про зниження цін на ліки для останніх на 15 – 20%. Окрім цього, він сприяв у пошуку роботи дорослим членам родин фронтників, клопотався про прийом їхніх дітей до навчальних закладів та створив спеціальний фонд допомоги їх сім'ям для оплати за житло[27].

Допомога біженцям

Поряд із задоволенням вищезазначених потреб окремих категорій цивільного населення, які були викликані війною, громадськість невдовзі зіткнулася й з таким трагічним явищем як біженство. На другий рік війни воно стало однією з найважливіших внутрішніх проблем у країні, на вирішення якої були спрямовані величезні зусилля як держави, так і громадськості.

З початку війни та до весни 1915 р. в зв'язку з успішним проведенням російською армією воєнних дій на Південно-Західному фронті українські території практично не знали біженства серед цивільного населення, яке було переважно стихійним. У цей час мали місце депортації українців-галичан, які брали участь в національному русі, уніатських священників, представників німецького та єврейського етносів. Захопивши у вересні 1914 р. Східну Галичину (3 вересня без бою було зайнято Львів) та не гаючи часу, російський уряд почав здійснювати свою політичну програму – винищення українства, яку Дмитро Дорошенко назвав “галицькою руїною”. Тимчасовим військовим генерал-губернатором Галичини царський уряд призначив графа Г. О. Бобринського, який у своїй програмній промові перед представниками Львова заявив: “Я буду тут заводити російську мову, закон і устрій”[28]. Таким чином російська адміністрація проводила політику, спрямовану на створення умов для швидкої інкорпорації окупованих російською армією територій до складу імперії та на остаточне розв'язання в них “мазепинського питання”[29].

Найбільше серед біженців, які з'явилися на українських землях у зазначений період, було поляків. Ведення російською армією кровопролитних боїв на території Царства Польського, в так званому “Привіслинському краї”, що входив до складу Російської імперії, викликало обмежений рух місцевого населення у прифронтіві українські губернії. “У випадку, коли бойові дії закінчувалися на користь противника, деякі біженці – поміщики, міщани і деякою мірою селяни, щоб не залишатися під владою окупантів, замість повернення додому перебиралися в міста прифронтіві смуги”[30]. На той час вони отримували матеріальну допомогу від Тетянинського комітету – провідної загальноросійської організації в справі опіки потерпілого населення. Крім неї, до допомоги учасникам стихійного руху біженців залучалися місцева адміністрація та органи самоврядування, Російське Товариство Червоного Хреста і Військове міністерство. Найбільш активно допомагали біженцям польські товариства і Єврейський комітет допомоги жертвам війни.

Спочатку біженці отримували переважно грошову допомогу. Згодом почала налагоджуватися певна система в опіці останніх, яка

передбачала також надання їм медичної допомоги, притулку та харчування. У великих містах чимало біженців забезпечувалося житлом, особливо ті, хто не мав змоги зупинитися в рідних або знайомих. Так, уже у перших числах серпня 1914 р. Чернігів, завдяки своїй відносній близькості до театру воєнних дій, виявився одним з таких пунктів, де збиралися мешканці місцевостей, які були захоплені австро-німецькими військами. Допомога їм спершу надавалася Чернігівським губернським комітетом допомоги біженцям. З початком діяльності місцевого відділення Тетянинського комітету вони продовжували отримувати одноразову і щомісячну допомогу. Найбідніші з них отримували житло, а їхнім дітям оплачувалося навчання. Всього до 1 липня 1915 р. завдяки зусиллям цього відділення допомогу отримали 417 родин на суму 10 852 крб., які були пожертвовані населенням та асигновані земськими зібраннями й міськими думами Чернігівської губернії[31]. У Київській губернії зусиллями працівників місцевого відділення Тетянинського комітету було організовано збір коштів “Київ – Польщі”, внаслідок якого на її території було зібрано 147 168 крб., що надійшли на рахунок цього останнього[32].

Більш загальне значення мала спільна робота ВЗС і ВСМ з громадськими організаціями на місцях. Зокрема на засіданні 8 листопада 1914 р. Головний комітет ВЗС обрав комісію зі збору пожертвувань для допомоги населенню Польщі, яке постраждало від воєнних дій. До складу комісії були запрошені представники польських благодійних організацій, які знаходилися в Москві. Одночасно Головний комітет звернувся з пропозицією до земських управ організувати збір пожертвувань з тією ж метою. Було визнано доцільним розділити в цій сфері діяльності завдання між Земським і Міським союзами. Зокрема перший мав узяти на себе допомогу населенню в сільській місцевості, а другий – зосередити свої кошти й увагу на біженців, які спрямовувалися до міст. Надання такої допомоги вимагало з’ясування місцевих умов і погодження спільної роботи з місцевими організаціями. Найбільш тісні стосунки Земський союз у цей час підтримував з Польським центральним обивательським комітетом[33].

Влітку 1915 р. воєнна ситуація на Південно-Західному фронті почала складатися не на користь російської армії. Прорвавши позиції у Галичині й Буковині, австро-німецькі війська перейшли в наступ по всьому фронту, насамперед на Волині в напрямку Луцьк–Рівне, що призвело до небувалого в історії людства розмаху масового неорганізованого руху цивільного населення. З наближенням військ противника до кордонів імперії у західних прифронтових районах було оголошено тотальну евакуацію[34]. Заполонивши населені пункти, що знаходилися в межах воєнних дій, біженці з усією силою – розорені, голодні, безпорадні – широким потоком влились у найближчий тил відступаючої армії. Війна, що ввірвалася непроханим гостем у розмірене життя мільйонів мирних мешканців Прибалтики, Царства Польського, Галичини, Буковини, Волині, Поділля, зруйнувала їх звичний уклад, позбавила житла, примусила цілими селами й містечками зриватися з постійних місць проживання і рухатися на схід.

На початку червня вище російське командування віддало військам наказ, згідно з яким залишені території “мусять бути перетворені в пустелю, тобто очищені як від населення, так і від усього того, що могло становити для ворога певну цінність”[35]. На ділі це означало примусове виселення селянства, в першу чергу чоловіків призовного віку від 17 до 45 років, щоб зберегти кадри для поповнення армії та позбавити ворога трудових ресурсів. Одночасно у сільського населення реквізувалося, крім місячної норми, все продовольство. Військове командування віддало також наказ реквізувати і відправити в тил усю худобу, знищити посіви зернових культур тощо[36]. До величезної хвилі біженців додалися ще й виселенці – громадяни єврейської та німецької національностей, які підлягали насильному переміщенню з районів бойових дій у далекий тил.

Поряд з цим, біженство з перших тижнів війни мало й своєрідне психологічне підґрунтя. Уряди країн для досягнення поставлених у війні завдань, окрім мобілізації нечуваних раніше людських, фінансових, продовольчих і матеріально-технічних ресурсів, звернулися й до засобів ідеологічного та психологічного впливу на своїх співвітчизників. Засоби масової інформації супротивних військових блоків

звинувачували дії протилежної сторони у “вандалізмі”, “варварстві”, нищенні досягнень культури та інших надбань цивілізації на окупованих територіях. Хоча у більшості випадків армійські частини поводилися з цивільним населенням як окупанти, все ж не було переконливих підстав для поголовного переміщення населення з постійного місця проживання[37].

Не кращим чином поводитися з біженцями і цивільна влада. Реалізуючи свої вищі стратегічні міркування, імперський уряд приносив у жертву мільйони людських доль. Наслідком цього були руїна, фізичне винищення західноукраїнських областей та відчутне ослаблення національного елемента в краї. “Біженство – який це страшний злочин царської Росії супроти людей! Не знаю, на кого індивідуально, на чії голови повинні впасти прокльони, сльози й загибель багатьох сотень тисяч людей! Кому винесе суворий присуд історія за це страшне божевілля, за цей кривавий гріх супроти Галичини, Волині і Холмщини, навіть з погляду державних інтересів самої Росії?”, – писав у своїх спогадах безпосередній свідок тих подій Д. І. Дорошенко[38].

На початку тотального руху біженців люди опинилися в надзвичайно скрутному становищі, залишившись наодинці зі своїми проблемами. Кинуті владою напризволяще, вони самотужки пробиралися в більш віддалені від фронту губернії. Як свідчили представники Комітету ВЗС ПЗФ, які одними з перших почали надавати допомогу біженцям, “навіть у нинішній страшній час важко уявити собі щось більш жорстоке, ніж примусове виселення населення з областей, які залишаються. Не окремі, цілі села і міста за декілька хвилин втрачають все, що мали. Колишні осілі люди стають на довгий час кочовиками, які змушені з нуля влаштовувати своє життя. Важко, знаходячись у центрі, хоча б приблизно уявити дійсно моторошні картини, з якими ми зустрічаємося тут на кожному кроці. Цілі каравани біженців снують нині по російських дорогах взад-вперед без плану, без мети, абсолютно без будь-яких засобів до існування. Люди їдуть самі, не знаючи куди. І страшніше над усе, що цього не знає рішуче ніхто. Місцева влада бачить в них винятково зайвий тяжкий тягар і ганяє їх з місця на місце. Діти по дорозі хворіють і

вмирають, худоба продається за безцінь (не дивлячись на заборону), голодні коні гинуть, вибиваючись із сил. Це не слова, не згущення фарб, люди в буквальному сенсі полишені напризволяще і приречені на повільне вимирання”[39].

Тилові заклади – воєнні й громадські – виявилися спочатку зовсім безсилими перед цією хаотичною силою, викликаною як об’єктивними причинами війни, так і політикою влади. До цього часу за свідченнями працівників ВЗС, рух великої кількості населення з початку з Галичини, а потім з прикордонних західних губерній імперії призвів до того, що “ні воєнна влада, ні місцеві адміністрації не мали можливості своєчасно і в необхідних розмірах організувати продовольчу, медичну допомогу й інші необхідні заходи з опіки біженців, які рухалися суцільною стіною. Вже на початку червня 1915 р. виявилися грандіозні розміри, яких набрав цей рух і та серйозна небезпека, що приховувалася у відсутності планомірних, масштабних заходів щодо надання допомоги біженцям” [40].

Зокрема, перші прохання до Головного комітету ВСМ про допомогу біженцям надійшли безпосередньо з фронту 22 червня від особливоуповноваженого М. В. Дмитрієва з Північно-Західного фронту. Цього ж дня керівництво Міського союзу звернулося до Військового міністра з проханням надати необхідні кошти для допомоги біженцям. Не чекаючи відповіді, воно почало виділяти містам невеликі одноразові асигнування на харчування останніх. Коли через два дні надійшла телеграма з Кам’янець-Подільського про необхідність влаштування харчувальних та ізоляційних пунктів для біженців з Галичини, виконавче бюро ВСМ відразу асигнувало у розпорядження цього місцевого комітету 15 тис. крб.[41]. Адже слідом за відступаючими російськими військами мусили тікати галицька інтелігенція і навіть селяни, які піддалися пропаганді москвофілів та перейшли в православ’я. Боячись помсти з боку австро-угорських властей, вони залишали свої оселі й мандрували світ за очі до Росії, де їх чекала гірка доля біженців. Як вказував Д. І. Дорошенко, таких утікачів з Галичини нараховувалося понад 100 тис. чол.[42].

6 – 10 липня виконавче бюро Всеросійського союзу міст дало

розпорядження про те, що харчувальні пункти на залізницях, які субсидувалися цією організацією, повинні забезпечувати їжею не тільки поранених і хворих військовослужбовців, а й біженців, та визнано за необхідне відкрити для них такі ж заклади в містах[43]. Втім, крім харчування, серед нагальних постали проблеми надання житла, медично-санітарного обслуговування, забезпечення одягом та іншим цих громадян, кинутих у більшості випадків напризволяще. Ні з організаційного, ні з фінансового боку всі громадські організації добродійного спрямування не були готові до їх швидкого вирішення.

Таким чином, проблема біженців, незважаючи на всю її гостроту, на початковій стадії була зовсім невизначеною: невідомо, куди їх спрямовувати, скільки останніх, що з ними робити, хто має їм допомагати та якою мірою вони потребують допомоги? Провідні громадські організації, такі як ВЗС і ВСМ, намагалися виробити спільний загальний план дій стосовно біженців, які направлялися вглиб країни. 18 липня у Брест-Литовську заступник головноуповноваженого Міського союзу М. М. Кішкін разом з представниками Земського союзу провів нараду з цього питання, на якій було визнано за необхідне влаштувати пропускні пункти-фільтри для попередження заносу інфекційних захворювань у внутрішні губернії та визначено три напрямки руху біженців. Зокрема третій напрямок – південно-східний – мав пролягати по території України з розподільниками у Курську, Орлі, Харкові та Катеринославі. Загальну суму, необхідну на здійснення цього плану евакуації біженців, було визначено у розмірі 9 млн. крб. початкових витрат і 5,8 млн. крб. щомісячно[44]. Хоча запропонований план уряд схвалив, проте дозволу на отримання коштів не дав. Взагалі до початку осені 1915 р. у діяльності його в справі допомоги біженцям була відсутня будь-яка планованість.

Проте ВСМ і ВЗС продовжували самотужки вживати заходи щодо пом'якшення становища біженців. 8 серпня 1915 р. при Головному комітеті Міського союзу відбулася особлива нарада з питань допомоги останнім за участі представників тих міст, де передбачалося влаштувати для них пункти-фільтри, а також Земського союзу й інших громадських організацій. Серед представників комітетів ВСМ українських міст були

М. С. Грушевський (Київ), А. З. Рябков (Херсон), І. Г. Сергєєв (Харків), Я. О. Науменко (Катеринослав), Д. І. Дорошенко (від Товариства допомоги населенню Півдня Росії) та ін. Народа схвалила запропонований раніше план евакуації і допомоги біженцям, а також затвердила план заходів з санітарного нагляду за ними. Зокрема він передбачав на шляху руху біженців облаштувати три лінії пунктів – фронтові пункти, заслони і розподільники (евакуаційні центри). Перша лінія пунктів мала проходити поряд з районами бойових дій і пересуватися в залежності від зміни фронту. Тут передбачалося організувати медичний огляд і харчування біженців. Друга лінія – заслони, які відділяли фронт від центральних губерній Росії, мали фільтрувати біженців, затримувати серед них хворих на інфекційні хвороби, тим самим запобігати заносу епідемії углиб країни. Тут передбачалося влаштувати інфекційні бараки та ізоляційні приміщення, хіміко-бактеріологічні лабораторії, амбулаторії з аптеками, харчувальні пункти, житлові приміщення, бані, пральні, дезінфекційні камери, ясла для дітей та ін. В пунктах-заслонах мала здійснюватися і реєстрація біженців. Звідси вони повинні були спрямовуватися в розподільники, аналогічні для евакуації хворих і поранених воїнів. Для кращої їх діяльності навколо кожного з них передбачалося організувати відповідну інфраструктуру. Також було заплановано скликати обласні з'їзди громадських організацій, котрі надавали допомогу біженцям. В українських губерніях головним пунктом-заслоном мав бути Київ, як заслон для розподільників у Харкові й Катеринославі. Ще один такий заклад у Жмеринці мав виконувати функції допоміжного, і передбачався для розвантаження Києва.

Нарада висловилася за готовність громадських організацій взяти на себе керівну роль у справі допомоги біженцям, за об'єднання в цій справі Міського і Земського союзів та визнала за необхідне погодження діяльності всіх організацій з опіки біженців під загальним керівництвом цих союзів. У зв'язку з малочисельністю працівників та їх перевантаженістю у комітетах ВСМ і ВЗС, нарада вказала також на необхідність залучення до цієї справи всіх громадських сил на місцях та спільну роботу з кооперативними організаціями. Адже діяльність урядових агентів на цей час

виявилася малоефективною і хаотичною, становище біженців набуло трагічних форм[45]. Таким чином, нарада від 8 серпня 1915 р. визначила найближчі кроки і подальші перспективи практичної роботи у справі допомоги останнім. Втім, план дій громадських організацій, в основних рисах вироблений ще 18 липня, до осені 1915 р. фактично не був задіяний у справі регулювання евакуації і розселення біженців через ігнорування урядовими структурами зусиль громадських сил.

Організація допомоги останнім набула планового й організованого характеру та отримала матеріальну підтримку з боку держави лише після прийняття відповідного закону про біженців від 30 серпня 1915 р. Згідно з цим документом вона брала на себе їх утримання. Матеріальна допомога у вигляді “пайкових” та квартирних коштів здійснювалася через численні громадські організації. Для багатьох біженців вони були єдиним засобом існування. Пайок включав перелік необхідних людині продуктів для проживання і видавався біженцям у вигляді гарячого харчування у прифронтовій смузі (з 1916 р. він був в ряді місць замінений сухим пайком) та під час поїздки на місце поселення, а в губерніях тимчасового проживання частіше видавався грошима. Типовий пайок, розроблений спеціально для біженців, як максимум становив для дорослої людини 2 фунти хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м’яса, 0,5 фунтів солі, чай з трьома шматками цукру. Вартість такого пайка для дорослого біженця обчислювався в 21,6 коп. на день. Для ослаблених дітей і дітей віком до 8 років передбачалась склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи. Для дітей віком від 8 до 15 років встановлювалася половинна норма пайка дорослої людини. Втім кожна організація, яка опікувалася біженцями, встановлювала свою норму можливого максимального харчування[46].

Особлива нарада по облаштуванню біженців уже в жовтні 1915 р. асигнувала більше 10 млн. крб. останнім. Зокрема Комітету ВЗС ПЗФ було виділено 4,6 млн. крб., Комітету ВСМПЗФ – майже 4,5 млн. та Центральному обивательському комітету Царства Польського – 1,5 млн.[47]. Всього ж з липня 1915 р. по 15 жовтня 1917 р. російська казна виділила тільки на утримання біженців за неповними даними більше 600 млн. крб.[48].

Таким чином, з осені 1915 р. в країні почала формуватися державно-громадська система з опіки учасників стихійного біженського руху, до якої належали центральні урядові структури, Військове міністерство, місцеві адміністрація, органи самоврядування, й особливо громадські благодійні організації та товариства. Це, насамперед, уже згадувані Тетянинський комітет, ВЗС і ВСМ, а також національні об'єднання допомоги жертвам війни. Зокрема з осені 1915 р. місцеві відділення Тетянинського комітету спрямували свою діяльність, поряд з іншим, на забезпечення сотень тисяч евакуйованих дітей, серед яких було чимало безпритульних, виховними, освітніми та лікувальними закладами. Одночасно із збільшенням руху біженців почали засновуватися поряд з уже існуючими нові громадські комітети, товариства, попечительства, які намагалися полегшити складне становище гнаних з насиджених місць воєнним лихоліттям людей. У кожному повітовому й губернському центрі при земських та міських управах створювалися постійно діючі громадські “Комітети з надання допомоги біженцям”. Подекуди у волостях і великих сільських поселеннях, окремих районах міст засновувалися “Попечительства про біженців”, які займалися загальною координацією вирішення потреб останніх у селах та містах[49].

У зону біженського руху так чи інакше ввійшли всі регіони України. Волинь, Галичина, Закарпаття та, деякою мірою, Поділля стали його епіцентром, звідки йшли основні потоки біженців і виселенців. Їх доповнювали біженці багатьох національностей з Царства Польського, Прибалтики, Білорусі, які не тільки прямували українськими землями, а й осідали на них. За розпорядженням військової й цивільної властей біженці й виселенці повинні були евакуйовуватися залізницями, водним і гужовим транспортом у Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, і Харківську губернії України, а також у такі губернії Великої Росії як Курська, Воронежська, Саратовська, Астраханська, Область Війська Донського, Сибір[50]. Стосовно українських губерній, то їх можна умовно поділяти на два райони, до яких спрямовувалися біженці. До першого належали три лівобережні губернії – Чернігівська, Полтавська і Харківська, а іншого – південні Катеринославська, Херсонська

та Таврійська. Київська губернія займала проміжне становище на шляху тих, хто рухався на схід. При цьому, органи влади при розміщенні біженців віддавали перевагу віддаленим від лінії фронту територіям, а саме – Харківській і Катеринославській губерніям. Чимало біженців залишалися й неподалік лінії фронту з надією, що при сприятливих для них умовах подальшого розвитку воєнних дій з'явиться можливість знову повернутися до рідних місць.

У зв'язку з евакуацією влітку 1915 р. вантажів і населення з Польщі, Прибалтики, Галичини, Західної Волині та потоків біженців з прифронтової смуги залізниці Російської імперії опинилися в досить скрутному становищі. Зокрема, потік вантажів, який рухався через Холм і Ковель, зламав залізничний рух зі сходу на захід, через Знаменку і Київ. Робота доріг по забезпеченню армій фронту була майже повністю дестабілізована. Для вивезення біженців, урядових установ, продовольчих магазинів тощо лише для однієї Рівненської дільниці Південно-Західної залізниці вимагалось 20 тис. вагонів. Всього ж на цій дорозі у розпорядження біженців було надано 35 тис. вагонів, причому основна маса вантажів рухалася на схід без усіляких документів, оскільки на порядок денний була поставлена мета врятувати найбільш цінне. З 35 тис. вагонів, що перевозили біженців, 1/3 прослідувала через Київ, а 2/3 – через Знаменку. Близько 10 тис. вагонів було розвантажено в межах Південно-Західних доріг, а 20 тис. вагонів пройшли транзитом на схід. Крім того, близько 15 тис. вагонів були завантажені в межах самої дороги[51].

Зазначимо, що частина біженців переміщалася в організованому порядку разом з евакуйованими фабриками, заводами та різними установами. Під загрозою німецької окупації відбувалася евакуація підприємств із західних регіонів, насамперед, з території Польщі й Прибалтики, звідки було вивезено близько 680 підприємств. Майже кожне п'яте з них (18 %) опинилося в Україні. Зокрема у Харкові відновили випуск своєї продукції електротехнічні підприємства з Риги[52]. Водночас відбувалася евакуація урядових і навчальних закладів з території України у внутрішні регіони імперії. Так, з Києва влітку 1915 р. було переміщено ряд вищих навчальних закладів до Саратова й Воронежа. До різних

міст Великої Росії перевозилися державні установи, бібліотеки, музеї. Навіть було порушено питання про евакуацію Києво-Печерської лаври з її святинями. В місті виникла у зв'язку з цим паніка[53].

Численні факти засвідчують, що громадськість України багато в чому випереджала заходи влади щодо надання допомоги постраждалим від війни, як це було у випадку з розробкою плану евакуації біженців та виселенців ВСМ і ВЗС, у заходах по створенню як різноманітних організаційних структур, так і облаштування об'єктів по забезпеченню цієї категорії населення найнеобхіднішим. Таким чином, на початковому етапі біженського руху допомога постраждалим від воєнного лихоліття мала благодійний характер.

Біженці й виселенці прямували на схід з Галичини, Закарпаття, Царства Польського, Білорусі, але найбільше їх було з Волині. Так, лише через Острозький повіт до 1 вересня 1915 р. пройшло 250 тис. біженців[54]. За даними Б. Бернадського, на Волині загальна чисельність евакуйованих з окупованих Австро-Угорщиною районів становила понад 1 млн. чол., з них 170 тис. – залишилася у прифронтових східних повітах Волинської губернії[55]. Тому з наближенням такої величезної кількості знедолених людей необхідно було посприяти встановленню планомірності цього руху, забезпечити їх харчуванням і першою медичною допомогою, взагалі скоординувати дії між місцевими громадськими силами, які представляли губернські комітети, земські організації, відділення Тетянинського комітету. Найбільшим ускладненням на початковому етапі спільної роботи, як уже зазначалося, була повна відсутність загального плану евакуації населення прифронтових областей та шляхів його просування. Все ж, спільними зусиллями працівникам Земського та Міського союзів і Тетянинського комітету вдалося встановити певну схему стихійного руху біженців.

При Волинській губернській земській управі вже в перші тижні появи біженців розпочав свою діяльність Комітет з їх опіки, який відразу взявся за облаштування ізоляційно-пропускних, лікувально-розподільчих і особливо харчувальних пунктів для величезної маси людей, які рухалися пішки та гужовим транспортом дорогами губернії у декількох

напрямках з заходу на схід. Восени 1915 р. 119 харчувальних пунктів цього Комітету, які були об'єднані у загони, обслуговували не тільки біженців, а й окопних робітників. Щоб запобігти можливим зловживанням з боку біженців, насамперед повторного харчування, було організовано в найближчих до початку їх руху і вузлових пунктах загальний облік людей та підвід. Тут працівники Комітету видавали на кожну родину особливу реєстраційну картку, із зазначенням кількості дорослих і дітей. Після цього з кожного такого пункту до Комітету надсилалися телеграми з відомостями, скільки пройшло останніх та худоби й коней. Зареєстровані біженці мали право харчуватися на цих пунктах, за рідкісними винятками (наприклад, поломка підводи), одну добу. Лише у вузлових пунктах дозволялося робити зупинку і харчуватися до трьох діб. Оскільки лікувальні та харчувальні пункти знаходилися на чималій відстані один від одного, для біженців на їх шляху до останніх було додатково влаштовано ще й чайні[56].

Представники громадських організацій, насамперед земці, намагалися також допомогти зірваним з насиджених місць знедоленим людям добратися до місць їх тимчасового проживання. Зокрема у Волинській губернії спеціальні уповноважені Комітету з опіки біженців при губернській земській управі з метою прискорення відправки останніх у кінцеві пункти слідування організували подачу вагонів для їх посадки. При цьому здійснювався облік пасажирів. Кожна їх партія забезпечувалася визначеним маршрутом. Для малих груп (до 400 чол.) призначався старший з їх середовища. Для більших партій, а також у тих випадках, коли їхало багато жінок і дітей, призначався особливий агент-провідник, який реєстрував останніх та супроводжував до місця розселення[57].

Агентами-провідниками були переважно студенти, священики, вчителі й інші представники інтелігенції, працівники громадських організацій. На провідників покладалася безпосередня турбота про надання певних зручностей у дорозі супроводжуванім ними партіям біженців. Насамперед вони мали знати про те, де за межами губернії по шляху слідування їхніх підопічних знаходяться харчувальні пункти. При посадці партія біженців забезпечувалася продуктами на декілька днів, а на

інші дорожні витрати провідник забезпечувався авансом у кілька сот карбованців з метою покупки в особливих випадках додаткової для біженців провізії, щоб не затримувати поїзди на харчувальних пунктах і не загромаджувати ними станцій. Після виконання своєї місії провідники звітувалися про свою поїздку, повідомляючи при цьому й про свої особисті спостереження під час слідування біженців з метою вжиття заходів для усунення помічених недоліків. Робота їх була дуже відповідальною та виснажливою[58]. Зокрема, один з них під враженням побаченого написав у звіті наступне: “Більше за всіх страждають діти, пташенята незліченних вогнем і мечем розорених гнізд, безпритульні бурлаки, гнані лютою долею в незвідану далечінь. І багато їх, так багато, що загальна кількість їх могла б заселити будь-яку столицю світу. Скільки їх гине, знесилених холодом, голодом...”[59].

Особливо активну участь у розселенні біженців брали провідники, які працювали у Комітеті Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту. Вони супроводжували поїзди з біженцями, вели переговори з керівництвом залізниць, закупували необхідні продукти харчування, завчасно сповіщали харчувальні пункти про час прибуття поїзда, відокремлювали тих, що захворіли, та влаштовували їх у лікарні. Зокрема, за час з 10 серпня по 24 жовтня 1915 р. агенти-провідники цього Комітету доставили в місця розселення близько 175 тис. біженців та німців-виселенців у складі більше 120 партій, що перебували на території Волині[60].

Сам процес виселення біженців з місць їх постійного проживання у прифронтовій зоні супроводжувався нерідко великими зловживаннями з боку військових і цивільних властей. Хоча за законом Російської імперії про постраждалих від війни, їм формально забезпечувалося відшкодування втрат. Для цього в кожному повіті створювалися евакуаційні комісії у складі повітових предводителя дворянства, голови земської управи, представників податкової інспекції, державного контролю, поліції, а також місцевих громадських організацій[61]. Комісії насамперед закупували у біженців худобу, коней і зерно. Проте біженці, продавши цій комісії свою власність, через складну систему звітності

часто по декілька днів, а то й тижнів, змушені були чекати виплати грошей. Зрештою біженці від'їжджали з квитанціями, не отримавши відшкодування. Таким чином, застосування закону в практичному житті наражалося на бюрократичні перепони, які нерідко відігравали вирішальну роль у справі несплати збитків. Тому земські управи зі свого боку створювали ліквідаційно-посадочні пункти, які мали допомагати населенню як можна скоріше продати свій скарб і худобу, отримати гроші та сісти на поїзд без зайвих речей. Тим самим, вони сприяли впорядкуванню посадки біженців на залізничних станціях, які заважали руху армії, а закуплену за рахунок ліквідаційних асигнувань худобу передавали евакуаційним комісіям. Часто ліквідаційні організації приєднували до останніх, допомагаючи їм здійснювати комерційні операції. Так, лише протягом одного місяця влітку 1915 р. ліквідаційний загін Волинського губернського комітету ВЗС, який працював у складі евакуаційної комісії, закупив в Новоград-Волинську близько 8 тис. голів рогатої худоби[62].

Згодом земські організації взялися за скупку коней та худоби у біженців, які рухалися у східному напрямку по всьому Південно-Західному фронті. Залишаючи свої села, вони гнали з собою цих тварин, яким потрібен був у великій кількості корм. За його відсутності скотина гинула по дорозі чи продавалася за безцінь скупникам. Восени 1915 р. Комітет ВЗС ПЗФ вирішив організувати скупку за більш-менш справедливою ціною худоби, коней, возів і упряжі у біженців, які переміщувалися гужем. Передбачалося, що коли останні повернуться на місця постійного проживання, то все це буде повернуте їм на пільгових умовах. Поряд з цим, труднощі в отриманні значної кількості м'яса для закладів цього Комітету, якого потрібно було за розрахунками лише на один місяць 27 290 пудів або 3420 голів худоби, також спонукали організувати власними зусиллями його заготівлю у прифронтівій смузі. Для цього при ньому в перших числах жовтня 1915 р. було створено відділ закупівлі худоби і коней, працівники якого скупили у біженців уже до кінця того року понад 1800 голів коней і рогатої худоби[63].

З Волині і Галичини більша частина біженців вступала у Київську

губернію, насамперед у її північні рубежі. Шляхи, якими вони рухалися, змикалися у м. Києві. Таких шляхів було декілька: 1) Хабне – Чорнобиль – Горностайпіль – Димер – Гостомель – Київ; 2) Хабне – Чорнобиль – по Дніпру до Києва; 3) Малин – Піскова – Городянка – Гостомель – Київ; 4) по Житомирському шосе через села Небилиця і Гурівщина на Київ; 5) залізницею через Бердичів – Козятин – Фастів – Київ. По цих маршрутах у кожному з названих пунктів представники громадських організацій забезпечували біженців гарячим харчуванням, одягом, медичною допомогою, а в Чорнобилі та Фастові були облаштовані ще й ізоляційно-пропускні пункти[64].

Київ, який знаходився неподалік від фронту, став найбільшим розподільчим центром для біженців в Україні. Звідси вони направлялися на тимчасове проживання в східні губернії України та Великоросію. Біженці пропускалися через великий розподільник у с. Катеринівка, що знаходилося поблизу Києва, де реєструвалися й отримували їжу та фураж для коней від комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту. Завдяки останньому тут було влаштовано медичний і ветеринарний пункти, дві лікарні – загальну й інфекційну, працювали дитячі ясла. З настанням холодів Комітет ВЗС ПЗФ у Катеринівці спорудив 8 бараків на 2000 чол. і два приміщення на 200 підвід з кіньми. Крім цього, працівники комітетів Земського і Міського союзів Південно-Західного фронту та київське відділення Тетянинського комітету облаштували ізоляційні пункти від цього розподільника до Броварів, забезпечували біженців теплим одягом, підшукували їм роботу і надавали юридичну допомогу. Лише з 25 вересня по 22 жовтня 1915 р. через Катеринівку і Київ пройшли, скориставшись допомогою вищезазначених організацій, 16 028 чол. з 5573 головами худоби. Ще 14 295 чол. були відправлені поїздами в Харків[65]. Восени 1915 р. в Київській губернії Комітет ВЗС ПЗФ утримував 38 пунктів харчування, Комітет ВСМ ПЗФ – 5, а Російське Товариство Червоного Хреста – 2[66].

Особливо великі потоки біженців улітку та восени 1915 р. направлялися пасажирськими і товарними поїздами через залізничні станції Києва, на яких працівники місцевого відділення Тетянинського комітету

організували медичні і харчувальні пункти. В окремі дні, зокрема на товарній станції, скупчувалося близько 15 тис. осіб, а у серпні 1915 р. прибувало щоденно одних тільки галичан близько 3 тис. чол. Для біженців і вигнанців, які прибували пасажирськими поїздами на центральний залізничний вокзал, працівники Тетянинського комітету також організували медичні і харчувальні пункти. Аналогічні заклади в Трипільлі, Бужині та Прохорівці були влаштовані й для тих, хто переміщався водним транспортом по Дніпру[67].

Повсюди на харчових пунктах організовувалися чергування лікарів та фахівців дезинфекційної служби. Лікарні Києва були переповнені хворими, і керівництво Комітету з огляду на зростаючі потоки біженців і вигнанців стало організовувати власні лікарні – для інфекційно хворих дорослих на 200 ліжок, а для дітей – на 35 ліжок. У Контрактовому будинку було впорядковано ізоляційне відділення на 1 тис. осіб. Біженці, які з різних причин затримувалися, зупинялися у приміщеннях Бессарабських казарм (на 800 осіб) і Михайлівського монастиря (на 350 осіб). Тільки з 1 серпня 1915 р. по 1 січня 1916 р. на лікувальних пунктах, створених кийівським відділенням Тетянинського комітету, було обстежено близько 42 тис. хворих біженців і виселенців. А на продовольчих пунктах останнього харчувалася така їх кількість : у серпні – 179 280 осіб, у вересні 242 322, у жовтні – 272 444, у листопаді – 181 208 осіб, у грудні – 137 853, всього за п'ять місяців – 1 013 107 чол.[68].

Зусиллями членів “Товариства Півдня Росії для надання допомоги потерпілим від війни” біженці забезпечувалися одягом, взуттям, харчами й грошми. Частині з них надавалася робота і житло. Зокрема в Києві це Товариство заснувало пункт харчування на 1200 чол., влаштувало для дітей біженців та вигнанців, незалежно від їх національної належності, притулок на 100 осіб[69]. У вересні-жовтні, коли їх потоки стали надто великими, завдяки отриманим коштам від Тетянинського комітету, працівники Товариства організували на товарній станції Києва і пристані харчові пункти, де за 2 місяці було нагодовано понад 38 тис. осіб. Вигнанці із західних регіонів, які рухалися по етапу, забезпечувалися білизною, взуттям, цукром, чаєм та іншими товарами. Щомісячно

члени Товариства пересилали грошові суми розміром від 600 до 800 крб. у різні пункти, через які переміщалися біженці й вигнанці[70].

Ще влітку 1915 р., після звернення керівництва Товариства до головноуповноваженого Комітету ВСМ ПЗФ кн. С. Д. Урусова про фінансову підтримку, останній призначив їм сталу щомісячну субсидію на утримання притулку для біженців на Лук'янівці. Згодом уповноважений відділу допомоги потерпілому від війни населенню цього Комітету Д. І. Дорошенко, який також активно працював у “Товаристві Півдня Росії”, через свою установу виділяв кредити для останнього. Сталі суми були призначені на утримання будинку для дорослих біженців і двох притулків для дітей, на регулярне відсилення щомісячної допомоги виселенцям, які перебували в Сибіру, на прожиток незаможним заручникам у Києві й ін. Відтепер арештовані галичани-виселенці, переїжджаючи через це місто, були забезпечені білизною, одягом, взуттям і одягом. Товариство мало своїх платних функціонерів, котрі виконували різні справи. Зокрема влітку 1916 р. Л. М. Старицька-Черняхівська за його дорученням виїхала до Сибіру, щоб відвідати висланих туди галичан, встановити тісніший з ними контакт та організувати їм допомогу на місці. Відвідуючи найбільші колонії висланців, вона сприяла заснуванню місцевих комітетів допомоги з українців, які раніше переселилися до цього регіону[71].

Не залишалося осторонь допомоги біженцям і селянство Київщини. Зокрема тут з 15 по 30 листопада 1915 р. завдяки зусиллям місцевого відділення Тетянинського комітету було проведено збір пожертвувань під назвою “Ковші зерна нового врожаю – біженцям”. Пожертвування продовольчими продуктами приймалися представниками цієї благодійної організації на станціях Південно-Західної залізниці до весни 1916 р. Загалом селяни 12 повітів Київської губернії зібрали 36 тис. пудів зерна, круп, борошна, сала, цукру й інших продуктів, а також понад 51 тис. крб.[72].

Тільки незначна частина біженців, які вступали в межі центральних українських губерній, в ній осідала. Там десятки тисяч їх перетинали, прямуючи на схід, і Чернігівщину. Цей рух, як і на Київщині, необхідно

було врегулювати, спрямувати за чітко визначеними маршрутами, щоб забезпечити місцеве населення насамперед від спалаху інфекційних хвороб. Таких маршрутів руху біженців у Чернігівській губернії існувало чотири: 1) Злинка – Новозибков – Погар – Трубчевськ; 2) Лоїв – Любеч – Чернігів – Сосниця – Глухів; 3) Київ – Нікольська Слобідка – Бровари – Козелець – Ніжин – Конотоп; 4) Київ – Нікольська Слобідка – Бровари – Бориспіль. Вони були достатньою мірою обладнані харчувальними і лікувальними пунктами, чайними і яслами в першу чергу завдяки діяльності громадських організацій[73].

Особливо вражаючими були картини біженського руху гужовим транспортом через Чернігівщину з Ковельської, Варшавської, Люблінської, Хомської та інших західних губерній. За даними гласних міської думи Чернігова, які об'їжджали губернію, щоб мати певні уявлення щодо переміщення біженців, між Блідавою і Бобріком останні рухалися у східному напрямку обозами, а інколи пересувалися навіть великими таборами з худобою і домашнім майном, “нагадуючи в двадцятому столітті картину великого переселення народів”. Потік людей, коней і обозів досягав місцями в ширину до 10 верст. На шляху свого пересування біженці розпродували за півдарма коней, домашню худобу та майно, сідали в поїзди на залізничних станціях і роз'їжджалися в різних напрямках, віддаючи себе на волю випадку і долі. За таких обставин розлучалися члени родини, губилися діти, багато біженців гинуло від хвороб і нещасних випадків. Очевидці тих подій засвідчили, що діти, втрачаючи батьків, ставали відразу ж безпорадними і помирали від нестачі харчів, теплого одягу і хвороб. Все ж частину таких дітей завдяки зусиллям громадськості вдалося розмістити в притулках на Чернігівщині. Витрати на утримання кожної дитини становили від 10 до 15 крб. на місяць[74].

Організацію роботи по обслуговуванню біженців у губернії у першу чергу взяла на себе заснована на чолі з чернігівським губернатором М. Лавриновським губерньська санітарно-виконавча комісія, яка складалася з представників місцевої адміністрації, голів губерньської і повітових земських управ, міських управ, лікарів, гідротехніків, уповноважених Чернігівського губерньського комітету ВЗС. Одночасно в повітах

були створені такі комісії. Завдяки вжитим заходам справа допомоги біженцям, які перетинали губернію, була належним чином налагоджена. Кошти на організацію харчування і медично-санітарних заходів були асигновані місцевими губернським комітетом ВЗС і відділенням Тетянинського комітету, які влаштували харчувальні пункти в Конотопі, Хуторі Михайлівському та Новозибкові. Зі свого боку Комітет ВЗС Південно-Західного фронту облаштував й обслуговував 17 харчувальних і лікувальних закладів у Броварах, Бахмачі, Сновську та інших містах губернії[75].

Чернігівське відділення Тетянинського комітету допомагало постраждалим від воєнних дій співвітчизникам шляхом надання одноразової і щомісячної грошової допомоги, забезпечення їх одягом і білизною, оплатою навчання дітей біженців у школах. При залізничній станції “Чернігів” на його кошти був улаштований харчувальний і санітарний пункти, через які обов’язково проходили всі новоприбулі залізницею біженці. Також у Чернігові транзитні й осілі біженці опікувалися незадовго до того спеціально створеним для них міським попечительством[76].

У цій губернії майже в кожному повіті існував цілий ряд організацій, які надавали допомогу біженцям. Наприклад, у Глухівському – повітова земська управа, міська управа, відділення Польського товариства допомоги жертвам війни, Комітету допомоги біженцям-галичанам, братства св. Михайла; у Мглинському – повітова комісія Комітету великої княгині Єлизавети Федорівни, повітовий комітет ВЗС, Комітет по переміщенню біженців та організації для них притулку, дамський комітет, Комітет допомоги біженцям при Почепському сільськогосподарському товаристві[77].

На першій порі більшість прибулих та осілих у Чернігівській губернії біженців підлягала, за розпорядженням місцевої влади, негайному виселенню. Право тут залишатися мали родини залізничників, поштово-телеграфних службовців та військовослужбовців, особи, які знайшли для себе постійну роботу, а також ті, які проживали в родичів. Таким чином, у губернії залишалися біженці більш-менш матеріально забезпечені, які не потребували допомоги благодійних організацій. Утім, з середини жовтня 1915 р., згідно з новим розпорядженням, право

проживання в межах цієї губернії отримували всі осілі на той час біженці. Зокрема в грудні цього року тут проживало 35 263 біженця, з них чоловіків було 8 097, жінок – 15 672, а дітей – 11 494. За національним складом українців, білорусів і росіян нараховувалося 16 252 чол., поляків – 15 777 і євреїв – 3235 [78].

Значна частина біженців і вигнанців направлялася до Харкова, який після Києва став найбільшим центром їх концентрації в Україні. В цьому місті великі партії біженців з'явилися раптово, без попередження уряду, в першій половині липня 1915 р. До 6 серпня їх сюди прибуло вже 16 780 чол., з яких осіло близько 6000 чол.[79]. Протягом наступного місяця в окремі дні до Харкова прибували поїздами по 1,5 – 2 тис. біженців. Серед прибулих були українці, поляки, німці, євреї, латиші та представники інших національностей. Дехто з них оселявся на приватних квартирах, найчастіше на околицях міста, проте більшість розміщувалася у приміщеннях цирку, театрах, синагогах, інших громадських закладах. На переселенському пункті Балашовської залізниці лише протягом вересня 1915 р. були зареєстровані 46,5 тис. біженців, які перебували тут під відкритим небом. Проте ні місцева адміністрація, ні відділення Тетянинського комітету спочатку не брали участі в їх опіці, і все піклування стосовно цієї категорії новоприбулого населення взяло на себе міське самоврядування. В першу чергу воно спрямувало свої зусилля на забезпечення біженців харчуванням і медичною допомогою, а також одягом і взуттям. Зокрема міська влада відразу організувала харчовий пункт поруч із залізничним вокзалом [80].

Із-за страшної скупченості, антисанітарних та антигігієнічних умов проживання серед біженців з'явилися хворі на холеру, скарлатину, тиф, дизентерію. Наприклад, у театрі “Міссурі”, де розмістилося більше тисячі осіб, уже 25 липня були виявлені перші хворі на холеру[81]. Хоча ще 30 березня 1915 р. Харківська міська дума затвердила підготовлену санітарною комісією спільно з управою програму протиепідемічних заходів, проте муніципальних можливостей в умовах напливу величезної кількості біженців було недостатньо для її реалізації, а очікуваних коштів уряд відразу не надавав[82].

Біженці в своїй більшості спочатку опинилися в усіх відношеннях у складному становищі. Згідно з проведеним переписом в грудні 1915 р. у Харкові серед тих останніх, хто потребував допомоги, було виявлено 30 705 чол., ще понад 10 тис. належали до самозабезпечених. На початку 1916 р. в місті було виявлено вже 45 тис. біженців на 235 тис. жителів, зафіксованих перед війною[83]. Для утримання цієї кількості прийшлого населення з бюджету Особливої наради по облаштуванню біженців щомісячно надходило близько 225 тис. крб.[84]. Однак цього було надто мало для вирішення їхніх проблем, тому зусилля громадськості Харкова у цьому напрямку були надзвичайно вагомими, завдяки якій складну ситуацію з покращення становища біженців у місті вдалося опанувати за відносно короткий час.

Вже в серпні 1915 р. всі місцеві громадські організації, які брали участь в справі надання допомоги останнім, вирішили об'єднатися в єдиному координаційному органі – губерньській виконавчій комісії, яка складалася з представників земського і міського самоврядування, насамперед комітетів ВЗС і ВСМ, та всіх національних організацій, котрі існували на той час у Харкові[85]. У вересні харківський міський голова, відомий український історик Д.І. Багалій[86], під час поїздки до Петрограда домігся від уряду виділення коштів на потреби біженців у розмірі 150 тис. крб. Крім цього, центральна влада задовольнила клопотання харків'ян про довгострокову позику у 800 тис. крб. на означені цілі[87].

Реєстрація і первинний огляд біженців здійснювалися на залізничних станціях Нова Баварія і Харків-Сортувальний. Ті з них, хто мав залишатися у Харкові, направлялися на спеціально створений розподільчий пункт поблизу Балашівського вокзалу[88]. Оскільки великих приміщень у розпорядженні міста не було, а в квартирах селилися робітники, які прибували з евакуйованими заводами, то місто вже наприкінці літа приступило до будівництва бараків на 1000 чол., з банею, пральнею і дезинфекційною камерою. Звичайно, що цих приміщень було недостатньо, і міська дума постановила просити в уряду вже згадуваний нами кредит на будівництво бараків ще для 5000 біженців. До того ж, у

зв'язку з поширенням інфекційних хвороб серед останніх і переповненням міських лікарень, було вирішено розпочати спорудження інфекційних бараків на 300 ліжок та лікарні на таку ж кількість місць[89]. Адже, згідно з ухвалою Харківської міської думи, біженці користувалися безкоштовною медичною допомогою в усіх міських лікувальних закладах.

Поряд з цим, міська управа відвела земельну ділянку розміром у декілька десятин землі для спорудження поряд з Балашівським вокзалом розподільника для останніх з усіма необхідними медично-санітарними службами. Завдяки наданим коштам від Харківського губернського комітету ВЗС його будівництво велося прискореними темпами й було закінчено пізньої осені 1915 р. Тут було влаштовано 4 житлових бараки на 400 чол., обсерваційний барак з 4 відділеннями, адміністративний барак з амбулаторією, кухня, лазня, пральня та інші допоміжні споруди, реєстраційне бюро і бюро працевлаштування, проведено електроенергією та водогін. У розподільнику постійно працювали 4 лікарі, 6 фельдшерів і 15 санітарів[90]. Для малолітніх дітей земські організації заснували також мережу ясел числом 18, а для біженців похилого віку – богадільню. Окрім цього, у січні 1916 р. було завершено будівництво й облаштування житла для біженців біля Кирило-Мефодіївського цвинтаря і Південного вокзалу. Один із збудованих бараків було пристосовано під лікарню. Крім того в місті діяли 13 амбулаторних пунктів і їдальні для біженців. Лише в грудні 1915 р. органами міського самоврядування і громадськими організаціями тільки на працевлаштування, забезпечення житлом і харчування означеної категорії населення Харкова було витрачено 246 380 крб.[91].

Одночасно, завдяки зусиллям міського самоврядування, діти-біженці шкільного віку отримали можливість навчатися в додатково відкритих для них школах. Уже на середину вересня 1915 р. в Харкові таких дітей нараховувалося понад 1500[92]. У жовтні 1915 р. міська управа відкрила для них 30 класів, а 5 листопада того ж року дума ухвалила організувати ще 21 такий клас[93]. За станом на 25 березня 1916 р. у них навчалось 2468 дітей. Зокрема, 13 класів (690 учнів) було німецьких, 12 класів (відповідно 595) – польських, 11 класів (494) – латиських, 5 класів

(224) – єврейські і 2 класи (100) – литовські. Викладання в них здійснювалося вчителями-біженцями відповідної національності. Ще 3 класи були змішаними, а решта – 5 класів (215 учнів) – вважалися російськими, хоча там навчалися діти-біженці з Галичини[94]. У 1916/1917 навчальному році у Харкові було вже 67 класів для дітей-біженців: 20 німецьких, 17 польських, 13 латиських, 8 “російських” і 5 єврейських. Разом у них навчалося 3366 учнів[95].

Утримувалися ці школи за рахунок міського бюджету Харкова з подальшим відшкодуванням зі скарбниці Тетянинського комітету. Насправді, доводилося не лише здійснювати організаційні заходи, а й приплачувати міські гроші, бо останній повертав їх лише частково. Зокрема, понад 2500 крб. з міського бюджету були спрямовані на влаштування безкоштовних сніданків для учнів-біженців[96]. У цілому ж до 1 січня 1917 р. для харківського відділення Тетянинського комітету, загальна сума витрат якого на той час склала 499 728 крб., міська управа асигнувала 226 018 крб., з них 101 910 крб. було спрямовано на утримання притулків-ясел. Суттєву допомогу цій організації надавало й Харківське товариство допомоги бідним родинам поляків, яке до вказаного часу виділило у його розпорядження 128 379 крб.[97]. Адже, крім Grimannya початкових шкіл і притулків в Харкові, відділення Тетянинського комітету видавало грошову допомогу біженцям, відправляло їх на батьківщину, платило за навчання 125 учнів у середніх навчальних закладах міст Дубно і Волчанськ та ін.[98].

На шляху слідування до Харкова допоміжні розподільники для біженців були також улаштовані при залізничних станціях Полтава-південна і Ромодан. Сюди прибували останні не тільки з Південно-Західного, а й з Північно-Західного фронтів. Після тижневої обсервації більшість з них відправлялася в такі російські міста як Саратов, Тамбов і Пенза. На проживання в межах Полтавської губернії мали право вихідці з Волині, Поділля та Бессарабії. Так, на залізничній станції Полтава-південна від початку біженського руху по 22 жовтня 1915 р. було зафіксовано 111 640 чол., на ст. Ромодан – 87 721, а на ст. Лиски – 130 548. Разом з тим гужовим шляхом через м. Полтаву пройшли 1590 чол.

Змогли відчутити трагізм становища біженців також жителі м. Лубен, яке протягом 10 жовтня – 1 листопада перетнуло 13 678 чол.[99].

У найгірших умовах за місцем розташування перебували місцеві жителі і біженці в прифронтових районах російської Галичини і особливо в повітах Волинської губернії, що постраждали від численних воєнних сутичок. Оскільки це була територія, на якій двічі встановлювалася лінія фронту і два з половиною роки велись запеклі бої. Зокрема, влітку 1915 р. Австро-Угорщиною були захоплені території Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, Рівненського, Дубенського, Кременецького і Острозького повітів Волинської губернії, що становили 22 660 кв. верств (36 % загальної території), які нараховували 3 тис. населених пунктів[100]. Тому соціально-економічна картина життя прифронтової Волині з другої половини 1915 р. була надто невтішною. “Жителі цієї смуги, частково осілі біженці, частково постійне місцеве населення, знаходяться у вкрай важких умовах внаслідок повного виснаження харчових запасів, палива, одягу, особливо теплого, – писалося у доповідній Комітету ВЗС ПЗФ. – Самі жителі повністю безсилі полегшити свою долю”[101].

Особливо відчутною була допомога біженцям з боку комітетів Земського й Міського союзів, насамперед Комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту, які діяли на всіх етапах їх руху, починаючи від прифронтових районів. Їх працівники супроводжували під час евакуації та розселення біженців на нових місцях проживання, організовуючи харчувальні й лікувальні пункти, амбулаторії, санітарно-епідемічні загоны, притулки, майстерні тощо. Так, надавати різнобічну допомогу розореному війною населенню Комітет ВЗС ПЗФ розпочав уже з перших місяців своєї діяльності у Галичині та Холмщині. Перший харчувальний пункт, розрахований на 400 чол., останній улаштував ще на початку лютого 1915 р. в с. Радохольці поблизу Перемишля, де місцеве населення особливо потребувало допомоги[102].

Згодом, з початком влітку 1915 р. активного руху біженців на схід, Комітет узявся за облаштування різних пунктів по маршрутах їх пересування. Ще у травні, коли до Львова почали прибувати біженці з Закарпаття,

його працівникам щоденно доводилося годувати до 8 тис. чол., бо крайовий благодійний комітет на чолі з О. Бобринським не прийшов їм на допомогу[103]. Маючи вже певний досвід роботи з біженцями в Галичині, Комітет ВЗС ПЗФ відразу відгукнувся на численні прохання губернаторів прикордонних губерній та начальників фронтів зайнятися опікою покинутих напризволяще біженців, які різними шляхами рухалися на схід. Після відступу російської армії, коли кількість біженців почала невпинно зростати, вони спочатку організовували обіди останнім на харчувальних пунктах для окопних робітників, споряджували окремі харчувальні загоны. Наприкінці літа Комітет ВЗС ПЗФ обслуговував 30 шляхів, якими пробиралися біженці, з них у Київській – 8, у Волинській – 7, по 5 у Бессарабській і Подільській губерніях[104]. На 25 жовтня 1915 р. цей Комітет мав у своєму розпорядженні 72 харчувальні пункти. Зокрема, у Галичині їх розміщувалося 18, у Волинській губернії – 17, в Подільській – 12, у Мінській – 7, у Чернігівській – 6, в Київській – 4, у Херсонській і Бессарабській – по 3, в Орловській і Полтавській – по 1. Тільки в Галичині й у Волинській губернії щоденно на земських пунктах харчувалося відповідно 22 і 24 тис. біженців[105].

Особливо після заснування при ньому відділу допомоги біженцям (згодом перейменованого на відділ допомоги населенню, постраждалому на війні), який розпочав діяльність 21 серпня 1915 р., допомога знедоленим громадянам надаватися планомірно і у великих у розмірах. Доводилося не тільки забезпечувати харчуванням біженців, а й з'ясовувати шляхи їх переміщення і розселення, посилати з партіями біженців провідників, піклуватися про сиріт і дітей, які відстали від батьків. Перш за все відділ забезпечував харчуванням біженцям, котрі рухалися ґрунтовими дорогами та перебували на пристанях. Крім того, були відкриті харчувальні пункти для тих, хто уже тимчасово осів на новому місці. В Києві формувалися і направлялися в різні місцевості особливі загоны, які могли відкривати декілька харчувальних пунктів, розрахованих на тисячу і більше чоловік. Так, якщо в серпні відділ утримував 20 харчувальних загонів, то на початку жовтня їх нараховувалося вже 43. Зокрема Комітет ВЗС ПЗФ у цей час на Поділлі мав 18 харчових і 6

епідемічних пунктів, на Херсонщині – 13 харчових і один реєстраційний у Новомиргороді, на Полтавщині – 46 харчових та 2 розподільчих (на ст. Ромодан і Полтава-південна)[106].

Зі спадом біженського руху з кінця цього місяця кількість харчувальних загонів відділу допомоги біженцям почала зменшуватися. До того ж змінився й характер їх роботи: харчувальні пункти перемістилися до лінії фронту, де почали годувати осілих біженців і розорене військово населення. В грудні 1915 р. цей відділ мав 28 відповідних загонів з 78 пунктами харчування, в яких щоденно отримували допомогу понад 120 тис. чол.[107]. З цієї кількості пунктів 42 знаходилося на Волині, 19 – у Галичині, 4 – у Мінській губернії, по 3 – в Херсонській та Орловській, по 2 – в Самарській і Симбірській і по 1 – в Подільській, Київській та Полтавській губерніях. Таким чином лєвова частка їх припадала на прифронтіві території[108]. Зокрема при 152 харчових дільницях усіх організацій у Волинської губернії в цей час на обліку перебувало 164 857 біженців. Близько 35 тис. сімей останніх проживало в 1700 населених пунктах[109]. Більш точний облік тих, хто змушений був харчуватися на пунктах Комітету ВЗС ПЗФ в грудні 1915 р. виявив, що на Волині гаряче харчування отримують у середньому на день 53 тис. чол., причому в північній частині 25 тис. і південній – 13 тис.[110]. Всього ж Комітетом того року було видано 9 320 484 обідів, з них біженцям – 4 747 562 і місцевому населенню 4 112 941[111].

Роздача обіду за свідченням працівників Комітету ВЗС ПЗФ мала такий вигляд: “З раннього-ранку на пунктах харчування кипить робота: спочатку готується їжа, на 12 годину дня зі всіх боків, інколи довжиною в декілька верст тягнуться довгі черги голодних і обірваних людей, яких потрібно нагодувати, напоїти, одягти, часто обігріти, допомогти порадюю тощо... Є серед них такі, що зловживають. До таких належать забезпечені люди. Виробився навіть спеціальний тип біженців, так званий “гастролер”, котрий прихитрився одночасно отримувати харчування в декількох пунктах”[112].

На 1 вересня 1916 р. відділ допомоги населенню цього Комітету, який був поділений на шість районних управлінь, нараховував 258

закладів. Він надавав допомогу розореному населенню та осілим біженцям, насамперед у 15–20-верстовій прифронтовій смузі Волинської губернії, Галичини і Буковини. Там було найбільше харчувальних пунктів – 80, у тому числі 10-й передовий харчувальний загін “Великобританія – Польщі і Галичині”, який складався з трьох харчувальних пунктів. Вони безкоштовно обслуговували місцеве розорене населення й біженців та виселенців із зайнятих ворожою армією місць. Повсюди на Волині й подекуди в Північній Галичині харчувальні пункти, замість гарячої їжі, видавали продукти для її виготовлення на декілька днів наперед. Кількість відвідувачів на одному пункті коливається від декількох сотень до семи тисяч на день[113].

Після того як робота останнього почала розгортатися поближче до лінії фронту, довелося допомагати не стільки біженцям, скільки розореному війною населенню. Потрібно було надавати трудову допомогу, підвозити на місця необхідні продукти, продавати їх населенню по заготівельних цінах, забезпечувати посадковим насінням тощо. Для керівництва цією роботою при відділі було засновано економічний підвідділ. Функціонування харчувальних пунктів і ясел на фронті забезпечувалося рядом допоміжних закладів: хлібопекарнями, транспортами, скотобійнями, молочними фермами, районними складами. Перераховані заклади частково обслуговували й заклади інших відділів, особливо хлібопекарні. Одночасно з метою допомоги постраждалому населенню Комітет ВЗС ПЗФ сприяв виникненню кооперативів. Для цього фронт був поділений на райони, які очолювалися інспекторами, котрі організовували збут і розподіл товарів. Зокрема економічним підвідділом у середині 1916 р. було влаштовано 32 продовольчі лавки, в яких місцеве населення по собівартості купувало необхідні товари. Також функціонували 30 невеликих продовольчих лавок при харчувальних пунктах. Земський союз відпустив кооперативам предмети першої необхідності по собівартості за гроші, з 5 % надбавкою на організаційні витрати[114]. На їх заснування Особлива нарада відпустила кредит в 400 тис. крб.[115].

Безкоштовна видача залишилася в районі воєнних дій – у Галичині

й Буковині. Зокрема на всіх харчувальних пунктах відділу допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ було роздано безкоштовних пайків: у травні 1916 р. – 3 847 000, у червні – 2 900 000, а в липні – 1 932 000. Таким чином, за три місяці населення отримало 8 679 000 безкоштовних пайків[116].

Серед біженців було багато дітей-сиріт і тих, які загубили своїх батьків. Завідувачі харчувальними пунктами й відряджені співробітники відділу допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ у місцях скупчення останніх відшукували безпритульних дітей і відправляли їх у ясла-притулки. У пік руху біженців відділ відкрив 35 таких закладів, з яких багато знаходилося в губерніях, де здійснювалося розселення біженців. Згодом вони були передані місцевим організаціям, а у віданні Комітету Всеросійського земського союзу ПЗФ залишалися тільки ясла, які працювали поблизу фронту. Восени 1916 р. цей відділ утримував у прифронтовій зоні 12 притулків-ясел, 36 денних шкіл з їдальнями для сиріт, напівсиріт і дітей, які загубили батьків. 30 з них знаходилися на Волині, а решта – у Галичині. При яслах розташовувалися ще й фельдшерські пункти. Частина дітей постійно жила в притулках, решта їх перебувала там протягом дня[117]. Всього ж за час біженського руху протягом другої половини 1915 р. через них пройшли понад 100 тис. дітей. Протягом першої половини 1916 р. у всіх притулках-яслах Комітету ВЗС ПЗФ було проведено дітьми 198 тис. днів, а кількість останніх, які одночасно перебували у них, складала 3 – 3,5 тис. [118].

Зокрема у Києві, на Сирці, для дітей-сиріт і тих, які загубили батьків, відділ допомоги населенню цього Комітету відкрив постійний притулок на 85 чол., а по вул. Володимирській, 63, також гуртожиток для підлітків та два карантинні будинки. В притулку і карантинних будинках було встановлено постійний медично-санітарний нагляд. Так, перш ніж потрапити в притулок, діти перебували від 14 до 18 днів у карантинних будинках, які вміщували 120 – 130 дітей, з метою попередження занесення інфекційних хвороб. Звідси вони переходили не тільки до притулку й гуртожитку Комітету Всеросійського земського союзу ПЗФ, а до тих закладів, які утримувалися Комітетом Всеросійського союзу міст ПЗФ, відділенням Тетянинського та іншими громадськими організаціями[119].

Поряд з цим, з наближенням зими 1915 – 1916 рр. відділ допомоги населенню Комітету ВЗС ПЗФ організував серед постраждалих громадян прифронтової смуги розподіл теплого одягу і білизни. Всього було видано близько 170 тис. пальто, 300 тис. штук білизни і 3,8 тис. пар взуття[120]. Таким чином, за короткий час цей відділ став одним із найбільших підрозділів Комітету ВЗС ПЗФ.

Зі свого боку Комітет Всеросійського союзу міст ПЗФ ще до заснування у жовтні 1915 р. відділу допомоги населенню, постраждалому на війні, під час інтенсивного руху біженців по їх шляху у серпні-вересні відкрив лікувально-харчувальний пункт у Юрові Волинської губернії, інфекційну лікарню й ізоляційний пункт у Житомирі, уже згадувані нами лікарню і харчувальний пункт у Катеринівці, санітарно-харчувальний пункт у Нікольській Слобідці Чернігівської губернії, лікарню і харчувальний пункт у Каневі. Допомога з боку Комітету Всеросійського союзу міст ПЗФ для дорослого населення і дітей особливо посилилася з другої половини 1916 р. Зокрема до 1 серпня 1916 р. цей відділ утримував більше 40 закладів, які обслуговували біженців і місцеве населення, з них 25 – пунктів харчування, та ще субсидував останні в Єлисаветграді, Смілі, Білозір'ї та в ряді районів Києва – на товарній станції, Набережному шосе та у Лук'янівському сховищі для біженців. Так як відкриття і закриття пунктів харчування в Галичині відбувалося за вказівками й вимогами військової влади, то ці пункти годували і військовослужбовців. Лише з 1 жовтня 1915 по 1 липня 1916 р. відділом допомоги населенню Комітету ВСМ ПЗФ було нагодовано біженців – 1 577 470 чол., місцевого населення – 1 102 320 чол., військових чинів – 772 397 чол., окопних робітників – 22 973 чол. і шосейних робітників – 616 чол.[121].

На 15 вересня 1916 р. Комітет обслуговував 89 містечок та селищ Східної Галичини, в яких місцевим мешканцям видавалося щоденно понад 27 тис. харчових пайків. Однак на засіданні членів останнього 9 – 10 жовтня 1916 р. за участю Д. І. Дорошенка та А. Г. В'язлова зазначалося, що русинське населення краю знаходиться порівняно з іншими етнічними групами у найгіршому становищі. Водночас за свідченням І.І. Красковського, допомога потерпілим від війни завжди надавалася

без жодного врахування їх політичної приналежності[122]. Хоча під керівництвом уповноваженого Комітету ВСМ Південно-Західного фронту Д. І. Дорошенка обстеження становища населення на території Східної Галичини велося ще з зими. Зокрема, запросивши цілий штат співробітників з української молоді, останній на Різдво здійснив поїздку до окупованої Галичини. Разом з ними він привіз до краю 15 тис. комплектів теплого одягу і взуття для жінок та дітей. Це був дарунок від київського відділення “Товариства охорони жінок”, який надійшов з Петербурга від імені голови даної організації[123]. На основі цієї та наступних поїздок було зроблено висновки про необхідність негайної допомоги потерпілим від війни, надавати яку почали відразу.

Не меншу увагу з літа 1916 р. працівники Комітету приділяли обслуговуванню притулків для дітей біженців, яких у його віданні на цей час нараховувалося 15. Зокрема в Києві та навколо нього останні знаходилися у Святошині (був розрахований на 100 дітей), у Нікопольській Слобідці (відповідно на 80), у Білій Церкві (на 40), в Київських трудових притулках для хлопчиків і дівчаток, у Пущі Водиці та на Пріорках – (кожний на 30); в Галичині – у Богданівці-Кам’янці (на 100), Березовиці, Буді Збараській, Тарноруді; на Буковині – у Чернівцях (два притулки – на 100 і 50), Коломиї і Снятині (кожний на 200)[124].

Окупававши восени 1914 р. Галичину, російська влада не дозволила українцям відкрити жодної своєї школи, книгарні чи бібліотеки. За розпорядженням генерал-губернатора Г. О. Бобринського всі українські школи було закрито, а українські вчителі мусили вивчати російську мову. Припинили свою діяльність також усі клуби, товариства, з’ясовано благонадійність директорів банків і страхових товариств[125]. Через два роки, після літнього наступу 1916 р., російські війська знову зайняли значну частину території Східної Галичини і Буковини, зокрема 4 червня м. Чернівці, а 14 серпня м. Станіслав (тепер – Івано-Франківськ). Якщо після поразок 1915 р. у зоні окупації російських військ перебувало 8 повітів, то після переможних боїв 1916 р. під царською владою опинилося загалом 33 повіти Галичини і Буковини [126]. Тим самим розширювався й терен діяльності громадських організацій,

насамперед комітетів Земського та Міського союзів ПЗФ у прифронтових районах. Відтепер тактика російської адміністрації на займаних територіях була дещо іншою порівняно з першим захопленням Галичини восени 1914 р. На її відмінності й особливості впливав синдром тяжких поразок наступного року та критика громадськості через варварські вчинки тодішньої адміністрації на чолі з графом Г. О. Бобринським проти українців. У політиці нової російської адміністрації в Східній Галичині проглядалися деякі елементи “лібералізму”, не переслідувалися віросповідання місцевого населення, його мова, що створювало певні умови для діяльності української інтелігенції у громадських організаціях добровільного спрямування.

Тому остання, яка працювала в Комітеті ВСМ ПЗФ, в окупованих повітах взялася за розшукування дітей-сиріт та напівсиріт, для чого було організовано особливу “дитячу експедицію” на чолі з письменницею Н. Романович-Ткаченко. Ці заклади підпорядковувалися спеціальному дитячому підвідділу відділу допомоги постраждалому населенню Комітету ВСМ ПЗФ на чолі з С. Н. Луначарською, який розпочав організацію навчання дітей у притулках-інтернатах рідною мовою. Невдовзі їх число було доведено до сотні. При них спочатку організовувалися школи ручної праці, які з часом завдяки зусиллям працівників цієї організації перетворювалися у звичайні школи з викладанням українською мовою. Завідувачами притулків призначалися студенти й учителі з Наддніпрянської України, які відповідали за роботу цих установ, а фактичними вчителями були запрошені місцеві педагоги, праця яких оплачувалася. В 1916 р. Міський союз був уже тією силою, з авторитетом якого мусила рахуватися російська адміністрація на фронті[127].

Аналогічну роботу на цих територіях здійснював і Комітет ВЗС ПЗФ. Щоб робота велася координовано і за спільним планом, уповноважений Комітету ВСМ ПЗФ П.К. Линниченко, який завідував відділом допомоги постраждалому населенню, запросив очолити шкільний підвідділ І.І. Красковського – відомого українсько-білоруського громадського діяча й педагога (наприкінці 1916 р. він був обраний уповноваженим цього Комітету)[128]. Відтоді робота стала ще більш злагодженою.

Зусиллями комітетів Міського та Земського союзів удалося протягом другої половини 1916 р. майже відновити початкову народну освіту в окупованому російськими військами краї, де навчання велося українською мовою і “було вільне від того присмаку австро-польської рутини, що панувала у школах за австрійських часів”[129]. На кошти союзів було закуплено й транспортовано з підросійської України до Галичини та Буковини десятки тисяч примірників шкільних підручників національною мовою, а також книжок для позашкільного читання, які були написані кращими фахівцями з Наддніпрянської України та пристосовані виключно до педагогічних вимог. Одночасно Комітет ВСМ ПЗФ допомагав матеріально українським гімназіям у Тернополі, Чорткові й Чернівцях[130]. Десятки шкіл-притулків для дітей біженців з викладанням національною мовою були організовані цим Комітетом також в околицях Києва. Фактично це були перші українські народні школи у підросійській Україні[131]. Отже, допомога Комітету Всеросійського союзу міст ПЗФ, як і Комітету Всеросійського земського союзу, жертвам війни відзначалася масштабністю і різноманітністю.

Після стабілізації лінії фронту наприкінці 1915 р. рух біженців майже припинився. Розселення останніх спочатку відбувалося на добровільній основі. Переважна більшість зірваного з насиджених місць населення селилася у сільській місцевості, де легше було прохарчуватися та знайти заробіток на сільськогосподарських роботах. Населення губерній, до яких спрямовувалися біженці й виселенці, зобов’язувалося владою приймати їх до себе на постій. Охоче бралися ті родини, в яких знаходилося більше працездатних членів. Проте, чимало біженців розміщувалося в поміщицьких садибах, монастирях, школах та інших громадських приміщеннях.

Для визначення кількості евакуйованого населення, сімейного та професійного стану, національної приналежності громадські організації влаштували переписні пункти. Так, за даними Тетянинського комітету, до 20 грудня 1915 р. на території імперії, за винятком Закавказзя, було зареєстровано 2 706 309 переміщених осіб, з них чоловіків – 42,16%, жінок – 28,64%, дітей та підлітків – 29,20%, що становило 1,83%

постійного населення країни. Біженці були зареєстровані в усіх губерніях Європейської Росії, не окупованих противником. Серед українських губерній найбільше їх було розселено й узято під опіку в Катеринославській – 227 942 особи (6,6% постійного населення) і в Харківській – 116 732 (3,41%). Стосовно розподілу біженців по губернських центрах, список яких на той час був неповний, то найбільше їх знаходилося у Києві – майже 44 тис. чол. (зокрема вихідців з Волинської і Подільської губерній – 14 416, з Галичини – 7131, з губерній Царства Польського – 14 092), у Харкові – понад 42 тис. та в Катеринославі – 33 тис.[132].

У той же час, понад 204 тис. вихідців з Волинської губернії, яка була основним джерелом постачання біженців з українських губерній у роки війни, тимчасово розселилися по губерніях Великої Росії. Найбільшу кількість серед них склали (76% усіх розселених з Волинської губернії біженців) виселенці з окупованих австро-німецькими військами Володимирського, Ковельського, Луцького та Дубенського повітів[133]. Згідно з матеріалами статистичної комісії Особливої наради з продовольства, на 1 квітня 1916 р. на території Наддніпрянської України було зареєстровано 656 тис. біженців і вигнанців, у тому числі 144,5 тис. у губернських центрах та 511,5 тис. у повітових містах і сільській місцевості[134]. Отже, більша частина їх перебувала в сільській місцевості.

Втім, ці офіційні дані, зібрані губернськими установами, зафіксували лише тих біженців, які потребували допомоги, а отже, перебували на обліку. Всі інші, хто прибув у губернії ще до початку офіційної реєстрації, влаштувався на роботу або мав змогу самотужки забезпечити своє існування, більш за все не були обліковані. Так, відома дослідниця з проблем хліботоргівлі та продовольчої кризи в роки Першої світової війни Т. Кітаніна визначала, правда без вказівки на джерела інформації, що на осінь 1915 р. армія біженців лише на Південно-Західному фронті сягнула майже 4 млн. чол.[135]. Тому, враховуючи велику кількість незареєстрованих біженців, можна припустити, що загальна чисельність осілих біженців в українських губерніях досягала не менше 1 млн. чол., тобто цифри, близької до кількості промислових робітників в Україні на початку 1917 р. Всього ж на території Російської імперії на літо

1917 р. за підрахунками російського дослідника О. Курцева було розселено 3 млн. 847 тис. біженців і вигнанців, а з урахуванням незареєстрованих, мобілізованих до армії, померлих під час евакуації біженців загальна кількість переміщених громадян під час Першої світової війни в Російській імперії досягла понад 5 млн. осіб чоловічої й жіночої статі[136]. При цьому кількість депортованих громадян досягала 1 млн. чол., у тому числі близько 500 тис. євреїв і 300 тис. німецьких колоністів[137].

Санітарно – епідемічна діяльність провідних громадських організацій

Розруха, голод, відсутність елементарних норм забезпечення, недостатня кількість лікувальних закладів, особливо у прифронтовій смузі на Волині і в Галичині, безсистемність руху біженців, їх скупченість й антисанітарія, невлаштованість життя цих громадян призвели до спалаху у багатьох місцях епідемій. Взагалі біженці являли собою групу населення, особливо вразливу до останніх. Вони заповнювали всі наявні міські інфекційні ліжка, а в багатьох випадках і госпіталі для поранених, не говорячи вже про нові, нашвидкуруч відкриті спеціально для них лікарні та бараки. Безсистемність і невлаштованість руху біженців, тим більше у літній час, призвели до спалаху інфекційних хвороб. Так, у Полтаві в липні 1915 р. серед них з'явилися віспа, тиф, кір. З Чернігова до Головного комітету ВСМ у цей час надійшло повідомлення такого змісту: “Крім 3000 біженців, ще 2000 виселенців. Крім інших інфекцій, 50 холерних. Немає коштів для найнеобхідніших санітарних заходів. Просимо аванс”[138]. Тому перед органами місцевого самоврядування і комітетами ВСМ та ВЗС постало завдання організації санітарно-епідемічного нагляду за цією, досить значною за своєю чисельністю, категорією населення. Втім, поряд з підвищеною увагою до біженців, вони продовжували піклуватися також про місцеве населення, економічний добробут котрого був значно підірваний війною, а отже, й опірність його тим чи іншим епідеміям значно ослабла.

Так, 1 квітня 1915 р. нарада голів і членів губернської та повітових земських управ Волинської губернії, передбачаючи розвиток епідемій у

краї в зв'язку з обставинами воєнного часу, які становили загрозу не тільки для цивільного населення, а й розташованих на її кордонах частин діючої армії, постановила клопотати перед урядом про надання цим закладам допомоги у розмірі 324 тис. крб. для організації чотирьох санітарно-епідемічних загонів і спорудження та утримання 12 інфекційних бараків на 600 ліжок[139].

Проте події наступних місяців 1915 р. показали, що ці заходи, накреслені для боротьби з епідеміями на нараді земських діячів Волинської губернії, виявилися недостатніми. Безпосереднє сусідство останньої з фронтом спричинило тут спалахи епідемій уже в травні 1915 р., коли цивільне населення в Житомирському і Володимирі-Волинському повітах заразилося на холеру від військовослужбовців, які прибули у відпустку на короткий час додому. З початком літа хвиля біженців, що хлинула з Галичини, занесла холеру в Луцький і Володимир-Волинський повіти. Звідси вона перекинулася в Дубенський, Ковельський, Рівненський і Новоград-Волинський повіти в період скупчення на їхній території великої кількості біженців. Влітку холерою та висипним тифом були охоплені маршрути руху останніх у районі між містами Дубно – Рівне – Новоград-Волинський. Хоча до кінця червня у губернії діяло 8 ізоляційно-пропускних, 5 лікувальних, 35 харчових пунктів, усе ж брак коштів і медикаментів не давав можливості загасити ці епідемії[140].

Після того як вони перекинулися на війська, протиепідемічна боротьба повелася набагато рішучіше. В Новограді-Волинському, який виконував функції вузлового пункту для руху біженців та місцем переправи їх через р. Случ, щоб запобігти розповсюдженню епідемії холери, по шляху їх подальшого слідування на Житомир і Коростень та далі у напрямку на Київ Волинським губернським комітетом ВЗС було влаштовано ізоляційні й інфекційні бараки, здійснювалися бактеріологічні дослідження і протихолерні щеплення. Такі заходи з боку земських працівників сприяли тому, що при подальшому слідуванні біженців захворювання на холеру були лише поодинокі[141].

У цілому, влітку й особливо восени 1915 р. серед біженців, які перебували на території Волинської губернії, під впливом антисанітарних

умов проживання, їх скупчення нерідко понад два десятки чоловік в одній хатині, часто без дверей і вікон, та будучи забезпечених у кращому разі одним змінним одягом, набули поширення, крім холери, ще до десятка інших епідемій, насамперед дизентерія, висипний тиф, черевний тиф, віспа. Згідно зі статистикою Волинської губернської санітарної комісії з травня і до середини жовтня того року лише в семи повітах губернії, які складали половину її території, було зареєстровано 42 072 випадки інфекційних захворювань, у тому числі – 5845 випадки холери, 3011 – дизентерії, 1548 – черевного тифу та 1517 – висипного тифу. Проте, завдяки значним зусиллям санітарної комісії губернського земства їх вдалося локалізувати в більшості випадків ще на самому початку. Зокрема до кінця року нею було відкрито 40 окремих інфекційних бараків загальною місткістю 1375 ліжок, найбільші з яких знаходилися в Новоград-Волинську і Корці (кожен на 100 ліжок) та Житомирі (на 250 ліжок). Стосовно санітарно-епідемічних загонів, то їх було влаштовано аж 57, а не чотири, як планувалося навесні. Вищезазначені інфекційні бараки та загони обслуговували 676 чол. медичного персоналу, серед них – 67 лікарів, 120 фельдшерів, 79 дезінфекторів та 230 сестер милосердя, які були запрошені губернським земством. Всього на 1 січня 1916 р. на санітарно-епідемічні заходи лише цим губернським комітетом Земського союзу було витрачено 907 772 крб.[142].

Поряд з цим, активні заходи в боротьбі з епідеміями серед цивільного населення у прифронтових районах здійснювали Комітети Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту й Червоний Хрест. Зокрема навесні 1915 р. лише в Галичині за підтримки ВЗС працювали 15 крайових госпіталів, заснованих до війни австрійською владою. Для того щоб боротьба з епідеміями була успішною, мало було відновлення роботи місцевих госпіталів, доводилося відсилати з цією метою відповідні загони туди, де особливо великою була кількість захворювань, і відкривати бараки для інфекційних хворих. Наприклад, після того як був узятий Перемишль, військово-медично-санітарного управління доручило земцям обстежити деякі села однойменного повіту та вжити заходів до боротьби з розвитком

епідемії. У квітні ними було влаштовано 7 бараків для хворих на холеру й тиф у інших регіонах Галичини, а пізніше, вже під час евакуації з останньої, – лазарет для інфекційних хворих у Львові. Нашвидкуруч пристосований для цієї мети, він міг щоденно прийняти близько 200 хворих. Крім того, вживалися також інші заходи проти розповсюдження епідемії. З цією метою Комітет ВЗС ПЗФ формував віспощепельні загони, в окремих пунктах відкривав амбулаторії не тільки для військових, а й місцевого населення[143]. Особливо посилилися санітарно-епідемічні заходи комітетів ВЗС і ВСМ ПЗФ серед останнього з літа 1915 р., з початком руху біженців.

Соціальна підтримка громадськими організаціями біженців

Серед біженців було багато людей, які втратили під час евакуації своє майно, документи. Родини військовослужбовців, які отримували до цього пайки, тепер не знали, куди треба звернутися для того, щоб поновити право на їх отримання. Відчуваючи потребу біженців і населення, постраждалим від війни, у різнобічній юридичній допомозі, комітети ВЗС засновували постійно діючі правничі установи. Зокрема в середині листопада 1915 р. Комітет ВЗС ПЗФ організував юридичне бюро, яке знаходилося у Києві по вул. Терещенківській, 13. Уже за перші шість місяців роботи його фахівцями було надано 1300 усних консультацій та здійснено 1350 окремих розглядів по справах[144].

Зростання кількості біженців і міграція до міст сільського населення в роки війни призвели до загострення там продовольчого становища. На засіданні продовольчих комісій Харківської міської думи зазначалося, що населення міста на початку вересня 1915 р. зросло на 100 тис. чол. Ще складнішим у цьому відношенні було становище в Києві, який був розташований ближче до лінії фронту. Через велику кількість воєнних штабів та інших установ, збільшення чисельності гарнізону й біженців, населення міста зросло майже на 300 тис. осіб[145].

Поряд з цим, масові мобілізації до діючої армії призвели до того, що вже у 1915 р. ринок праці як у промисловості, так і в сільському

господарстві майже повністю виснажився, що призвело до скорочення виробництва у селянських і поміщицьких господарствах. Особливо загострилася ситуація в губерніях, розташованих неподалік від Південно-Західного фронту. За перші 19 місяців війни лише Херсонська губернія заготовила для армії 70 млн. пудів хліба[146]. Виробництво сільсько-господарської продукції у степових районах України традиційно пов'язувалося з використанням праці відхідників з інших регіонів України та Великої Росії. З початком війни їх кількість зменшилася в багато разів. Гострий дефіцит робочої сили змусив уряд використовувати у господарствах працю як біженців, так і військовополонених, хоча праця останніх була дуже неефективною. Розподіл військовополонених здійснювали в сільській місцевості губернські і повітові земства, причому перевага надавалася господарствам великих землевласників, здатним забезпечити їх охорону. Зокрема, за даними Т. Китаніної, в поміщицьких економіях Київської губернії до червня 1916 р. перебувало 7,5 тис. військовополонених, та ще 12 тис. додатково прийняла Волинська губерньська земська управа[147]. Стосовно ж загальної кількості військовополонених, праця яких використовувалася у сільському господарстві України 1916 р., то за даними української дослідниці Н. Шапошнікової таких налічувалося не менше 200 тис. чол.[148].

Проте значно важливішою була праця біженців. У січні і лютому 1916 р. міністри внутрішніх справ і землеробства розіслали відповідні циркуляри всім губернаторам, а також губернським і повітовим земським управам. Зокрема міністр внутрішніх справ О. М. Хвостов з метою залучення останніх до сільськогосподарських робіт пропонував наступне: "Для полегшення біженцям окремого від їхніх сімей перебування на роботі слід терміново сповістити їх, що кожний працюючий, незалежно від визнання його працездатним чи ні, зберігає за собою право отримання допомоги від держави, котра і видається його сім'ї"[149]. У випадку, коли працездатний біженець відмовлявся йти на сільськогосподарські роботи, держава робила все, щоб позбавити його казенного пайка. Взагалі було взято курс на відміну державної допомоги цій категорії громадян, щоб змусити їх працювати. Вже з 1 квітня 1916 р. було

остаточно відмінено державну допомогу евакуйованим робітникам з Риги, припинено видачу допомоги біженцям у багатьох губерніях, а, наприклад, у Волинській губернії, розпочато примусове їх виселення з міст[150].

Згідно зі спеціальним розпорядженням військової влади зворотній рух біженців допускався лише на польові та окопні роботи[151]. За законами імперії робота біженців повинна була оплачуватися. Проте, як правило, вони отримували чисто символічну плату. Такі дії держави ставили їх у безправне становище, вони ставали жертвою тих, хто шукав дешевого і залежного робітника, дивився на працю біженця, як на засіб наживи. На засіданні Волинського губернського комітету ВЗС у цей час із сумом констатувалося: “все приносилось для потреб війни, потреби населення відсовувалися на задній план. Військовим властям ці потреби не були видні, вони їх не цікавили, в їх руках залишалось і залишається – право розпоряджатись і гроші”[152]. Тому за справу працевлаштування біженців взяли всі громадські організації, які опікувалися ними, від комітетів ВЗС і ВСМ до національних організацій.

Наприкінці жовтня 1915 р. у Києві відбувся обласний з'їзд представників громадськості 11 прифронтових губерній та області Війська Донського. Аналіз винесених на обговорення питань свідчив про нові підходи до вирішення поставлених проблем, серед яких чи не найперше місце відводилося працевлаштуванню біженців. Зокрема на з'їзді було вирішене питання про створення мережі губернських бюро праці й реєстрації їх, а також інформаційного бюро з представників Комітетів Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, 11 прифронтових губерній та області Війська Донського[153].

Уже на той час Комітет ВЗС ПЗФ, намагаючись забезпечити біженців роботою та необхідною кількістю білизни, одягу і взуття, організував у Києві трикотажну, ткацьку, взуттєву й іграшкову майстерні, а також майстерню з виготовлення білизни та одягу і магазин з продажу кустарних виробів. Спочатку ці підприємства задовольняли потреби тільки відділу допомоги населенню цього Комітету. Пізніше вони розвинулися настільки, що стали обслуговувати інші його відділи, виконувати замовлення Військового міністерства, ВСМ та інших організацій.

Майстерні працювали в дві зміни цілодобово, в яких нараховувалося 450 робітників[154]. Крім того, з метою забезпечення населення заробітком Комітет на середину літа 1916 р. організував 18 невеликих майстерень – ремонтних, швейних, взуттєвих, вишивальних та рукодільних, які були розкидані по всьому фронту. Наприклад, у Сарнах і Шумську Волинської губернії знаходилися майстерні по ремонту білизни та взуття, які працювали на банні загоны, а в Тернополі – вишивальна майстерня. У 1917 р. відділ допомоги населенню мав у своєму розпорядженні також 4 лісопильні заводи та стільки ж млинів[155].

Отже, питання працевлаштування біженців і вигнанців гостро постало в усіх регіонах України. За даними штабу верховного головнокомандувача, на початку травня 1916 р. кількість працездатних у країні серед останніх становила близько 800 тис. осіб, тобто близько четвертої частини від загальної їх кількості[156]. В губернських та багатьох повітових містах органи місцевого самоврядування, благодійні й національні організації створювали бюро праці, які були активними посередниками між працедавцями і робітниками. До війни в містах України майже не існувало таких посередницьких закладів щодо працевлаштування вільної робочої сили. Проте багатомільйонна армія біженців та гостра потреба в робочій силі поставили перед найбільш активними діячами громадських організацій питання про організацію трудової допомоги знедоленому населенню. Зокрема перші кроки до створення бюро праці для біженців при Комітеті Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту були зроблені на початку вересня 1915 р. Його працівники часто самі намагалися, не чекаючи запитів від працедавців, знайти роботу для біженців, більшість з яких була селянами, зовсім недавно відірваними від власного господарства. Для цього поряд з анкетною, розісланою по земських установах, економіях і цукрових заводах, було влаштовано пункти бюро праці Комітету в центрах скупчення біженців – Катеринівці, Бахмачі, Кременчуці та ін. Його агенти формували робітничі партії з останніх, які направлялися на промислові підприємства й особливо в економії[157].

Восени 1915 р. у Києві в розпал руху біженців через місто та його

околиці існувало до десятка бюро праці при різних громадських і благодійних організаціях (найбільші – при місцевих відділеннях Польського, Єврейського, Тетянинського й Воєнно-промислового комітетів та Товаристві захисту жінок). Розрізнене існування в одному місті стількох однорідних закладів спонукало бюро праці при Комітеті ВЗС ПЗФ вдатися до їх об'єднання в окремих орган під назвою “Київське центральне бюро праці”, яке управлялося радою з представників окремих бюро. Проте останні залишалися повними господарями у своїй посередницькій роботі. Лише бюро праці при Комітеті Всеросійського земського союзу ПЗФ і Київського воєнно-промислового комітету вирішили більш тісно об'єднати свою діяльність у Центральному бюро праці[158].

Його метою було розширити діяльність київських установ з трудового посередництва та надати їй організованість і планованість шляхом розподілу запитів і пропозицій праці між ними. Зокрема відомості про них за певний день повідомлялися кожним із 10 бюро до Центрального. Останнє на основі отриманих даних складало зведену відомість і розсилало її на ранок наступного дня до всіх бюро. Таким чином, регулювалися запит і пропозиції на працю робітників у тих з них, в котрих запит перевищував пропозиції, і навпаки. Так, бюро праці при київському відділенні Тетянинського комітету, яке приєдналося 14 листопада 1915 р. до Центрального бюро, лише до 1 січня 1916 р. зареєструвало 591 особу, з них відправило на роботу 471[159].

У цей час Київське центральне бюро праці при Комітеті ВЗС розташовувалося в центрі міста по вул. Пушкінській, 20. Його співробітники намагалися надавати допомогу у пошуку роботи всім, хто бажав скористатися його послугами. Тут справу було поставлено на належну основу: заведено карткову систему, розподілено роботу на окремі операції, насамперед здійснювався окремо запис пропозицій робочої сили і реєстрація попиту на неї, виділено жіноче відділення, організовано рекламу. З метою надання юридичної допомоги особам, які зверталися за допомогою до Центрального бюро праці, також функціонувала юридична комісія. Проте виникало і чимало проблем. Оскільки біженці рухалася переважно гужовим транспортом, направлення великих груп на

роботу у внутрішні губернії вимагало посадки їх у поїзди, а отже, ліквідації їх майна – коней, худоби, підвід. Такі дії в завдання бюро праці не входили. Між тим, попитом користувалися переважно одинокі робітники, а не сімейні. Все ж, за час з середини вересня по 1 грудня 1915 р., тобто за період інтенсивного руху і розселення біженців, у бюро надійшло вимог на 14 707 сільськогосподарських робітників, 948 чорноробочих, 133 будівельників та 249 інших робочих професій[160]. На їх співвідношення впливав основний характер економічної структури краю, в межах якого працювало бюро праці Комітету ВЗС ПЗФ, – переважання в ньому сільського господарства і пов'язаної з ним промисловості.

З одного боку, до нього зверталися заклади Комітету ВЗС ПЗФ, державні підприємства, які виконували замовлення для армії, з проханням направляти в їх розпорядження робітників, будівельників, санітарів, конюхів, службовців та різних спеціалістів. З іншого, – у пошуках роботи місцеві жителі й осілі в Києві біженці, а також ходаки від ешелонів останніх, які періодично проходили через місто. Після об'єднання однорідних закладів і реформування їх роботи до Київського центрального бюро праці у перші п'ять місяців 1916 р. в середньому щомісячно надходило 4648 вимог на робітників, 3253 чол. зверталось за пошуком роботи, з яких 1162 були працевлаштовані. В підсумку, у вказаний період воно охоплювало 71,5% попиту на робітників, 76,7% пропозицій праці і 75,3% направлених на роботу в усіх бюро праці м. Києва[161].

Одночасно бюро праці Комітету ВЗС ПЗФ виконувало функції обласного бюро праці, активно допомагаючи губернським і повітовим комітетам Земського союзу у створенні місцевих трудових посередницьких закладів для працевлаштування робітників переважно в галузі сільського господарства та пов'язаної з ним промисловості. Бюро сприяло обміну між ними відомостями про стан ринку праці в окремих місцевостях, рівномірному розподілу праці біженців по районах згідно з попитом. Ним відряджувалися на місця агенти-інструктори, забезпечувалися місцеві організації формами діловодства і звітності. Проте тільки навесні 1916 р., коли потреба в сільськогосподарських робітниках набула особливої сили, бюро праці Комітету ВЗС ПЗФ активно взялося за

створення густої сітки місцевих посередницьких закладів з працевлаштування і кореспондентських пунктів. Влітку воно підтримувало стосунки з центральними бюро праці при Волинському і Катеринославському губернських комітетах ВЗС, з бюро праці при Вінницькому воєнно-промислового комітеті, при Кременчуцькому повітовому комітеті ВЗС, при центральному бюро відділу допомоги біженцям Земської переселенської організації в Полтаві та ін. У той же час бюро праці Комітету ВЗС ПЗФ організувало цілу низку таких установ при губернських та повітових земських управах у Полтавській, Подільській, Катеринославській та інших українських губерніях. Поряд з цим, воно заснувало в себе спеціальний підвідділ для проходження практики завідуючих бюро праці та організаторів мережі таких закладів у губерніях і повітах[162].

Враховуючи значний рух сільськогосподарських робітників по Дніпру, бюро праці Комітету ВЗС ПЗФ у Києві на пристані відкрило контору по їх найму, яка формувала з них робочі артілі, а також надавала інформацію про наявність вільних робочих місць. У прифронтовій смузі це бюро з метою пом'якшення кризи у сільському господарстві та зменшення видачі безплатних пайків біженцям і місцевому населенню також надавало їм трудову посередницьку допомоги, але виключно в межах їх розселення. Адже це населення з нетерпінням чекало переміщення фронту на захід, щоб повернутися в свої рідні домівки. До того ж, військова влада не надавала дозволу на від'їзд чоловікам, які часто використовувалися для фортифікаційних робіт[163].

Різноманітні повинності – відбудовна, окопна, шляхова, гужова у прифронтовій смузі важким тягарем лягали на плечі не тільки біженців, а й місцевого населення, особливо селянства. В разі ж невиконання, передбачався чималий штраф або навіть й ув'язнення. Наприкінці 1915 р. лише з волинських біженців Комітетом ВЗС ПЗФ було сформовано 32 постійні робочі артілі[164]. Зі свого боку, Польському товариству вдалося залучити на роботу понад 2,5 тис. співвітчизників[165]. Зокрема, робоча дружина з 46 чол., сформована Комітетом ВЗС ПЗФ в Кременці, працювала в 1,5 верстах від ворожих позицій під обстрілами

солдатів противника. На березень 1916 р. вона, незважаючи на небезпечну роботу, зросла до 84 чол. Військове командування за кожного робітника платило Земському союзу. Так, Військовому міністерству кожен робітник обходився в 2,24 крб., у той час як останньому всього в 1,75 крб.[166].

У Харкові губернська виконавча комісія з початком своєї діяльності влітку 1915 р., крім інших видів надання допомоги біженцям, вирішила взяти на себе й посередницьку діяльність у їх працевлаштуванні. 14 серпня комісія визнала за необхідне негайно створити бюро праці. Поряд з цим, вона невдовзі підняла питання про об'єднання діяльності всіх існуючих в місті таких установ. 6 жовтня 1915 р. на нараді за участі 20 представників від різних організацій (у тому числі від 5 робітничих), було вирішено заснувати в Харкові біржу праці, а до початку її діяльності організувати центральне бюро праці, яке повинно було сприяти у пошуку роботи не тільки біженцям, а й усім іншим працездатним громадянам. До його складу мали ввійти представники всіх організацій, які надавали допомогу тим, хто шукав заробітку – представники професійних і національних товариств, медичних кас, торгово-промислових об'єднань та ін.[167].

У грудні того ж року з ліквідацією діяльності губернської виконавчої комісії бюро праці в повному складі перейшло у підпорядкування відділу з влаштування біженців при Харківського обласного комітеті Всеросійського союзу міст. Про значну роботу цієї установи з працевлаштування громадян вказує те, що лише з вересня 1915 р. до березня 1916 р. до її контори надійшли 4771 пропозиція на робочі місця, 4159 запитів від бажаючих працевлаштуватися, з яких 2542 були задоволені. Всього ж до харківських бюро праці за цей час надійшло відповідно 18 214 пропозиції, 11 290 запитів, з яких 8164 були задоволені[168]. Після заснування при цьому Комітеті центрального бюро праці окремі такі установи направляли до нього копії всіх запитів і пропозицій, які надходили до них, з відповідними відмітками про повне чи часткове їх задоволення. Також у розпорядження центрального бюро надходили вакантні вимоги і пропозиції з працевлаштування, де і відбувалося зіставлення зустрічних заяв з цього питання[169]. Таким чином, у Харкові

було здійснено процес централізації трудового посередництва під керівництвом обласного комітету ВСМ.

Уже згадуване центральне бюро праці Волинського губернського комітету ВЗС, яке було організоване на кошти (15 тис. крб.), асигновані головноуповноваженим з влаштування біженців на Південно-Західному фронті М.П. Урусовим, розпочало свою діяльність на початку серпня 1915 р. Зокрема, вона передбачала не тільки трудове посередництво між підприємцями і робітниками, а й створення таких умов, при яких можливим було б досягнення порозуміння між сторонами, так як часто умови працевлаштованих не задовольняли останніх. Вже в перші тижні своєї діяльності бюро опублікувало оголошення в газетах Петрограда, Москви, Києва, Чернігова, Курська та Катеринослава, встановило тісні стосунки з Київським воєнно-промисловим комітетом, направило власних агентів до таборів біженців для ознайомлення їх про існування такого бюро і його завдання. Завдяки вжитим заходам, уже протягом перших трьох місяців до його контори надійшло майже 32 тис. пропозицій від працевлаштованих, звернулося за допомогою у працевлаштуванні 9832 чол., з них роботу отримало 8805. Втім, 97% із загальної кількості працевлаштованих біженців складали робітники, зайняті в сільському господарстві[170].

У здійсненні своїх завдань центральне бюро праці Волинського губернського комітету ВЗС наштовхувалося на цілий ряд ускладнень, головним з них, як уже зазначалося, було те, що більшість біженців були людьми сімейними. Залишаючи свої домівки, вони забирали з собою майно, коней, худобу, тому працевлаштовані неохоче брали їх на роботу. Гальмували роботу бюро й перепони з боку адміністрації стосовно своєчасної видачі екстрених відзвітів для проїзду робітників по залізницях за пільговим тарифом. Все ж завдяки значним зусиллям цього бюро чимало біженців разом з родинами і власним майном були направлені на роботу в межах Волинської, Київської і Подільської губерній, маючи можливість у майбутньому якомога скоріше повернутися в рідні оселі. Безсімейні робітники та родини без майна залізницями відправлялися на роботу в інші губернії. Проте чимало біженців неохоче бралися за пропонувану роботу, а то й зовсім відмовлялися від такої. Бували випадки,

коли робітники тікали з місця роботи, навіть не почавши працювати. Наприклад, в Ушомирському маєтку Житомирського повіту партія робітників у складі близько 30 чол., прибувши туди для рубки лісу, відмовилася від роботи, не дивлячись на умовляння бригадира і його пропозицію щодо підвищення зарплатні, котра і до того була немалою. Забравши куплені для робіт інструменти, вони зникли без всякого попередження[171]. Все ж, не дивлячись на ці та інші труднощі, центральне бюро Волинського губернського комітету ВЗС вживало всіх можливих заходів, щоб надати роботу якомога більшій кількості біженців, забезпечити їх можливістю пережити зимову пору року під теплим дахом, покласти конфлікти між працедавцями і робітниками.

Нерідко комітети громадських і національних організацій намагалися відстоювати інтереси біженців, які залучалися до робіт. Так, у лютому 1916 р. під час обговорення цього питання на засіданні київського відділення Тетянинського комітету було звернуто увагу присутніх на те, що біженці за належної організації охоче погоджуються на пропозиції працювати у сільському господарстві. З огляду на це було вирішено розпочати організацію артільних груп та продовжити видачу пайків на суму в 20 коп. тим біженцям, які дадуть згоду відправитися на сільськогосподарські роботи. Хто ухилявся від працевлаштування, видача пайків припинялася з 1 квітня 1916 р.[172]. У Харкові засідання губернського комітету ВЗС “визнало бажаним використовувати працю біженців для сільськогосподарських робіт лише за умови нормальної оплати їх праці й організації попиту і пропозиції роботи, при з’ясуванні через повітові комітети кількості працездатних біженців, створення артіль з них і зняття з пайка лише тих, хто відмовився від роботи без поважних причин. Переміщенням створених артіль повинен відати губернський комітет чи губернська управа”[173].

З часом і Міністр землеробства визнав за необхідне рекомендувати земствам обережність при організації артіль з біженців та при переміщенні їх з місця на місце. Він визнав, що для широкого залучення біженців до сільськогосподарських робіт необхідно надавати їм роботу на тривалий час і по можливості цілими сім’ями і групами односельчан,

оскільки необхідність залишити родину, після всього пережитого, утримувала багатьох з них навіть від вигідного заробітку[174]. Посередницька діяльність громадських організацій у працевлаштуванні останніх певною мірою сприяла вчасному виконанню сільськогосподарських робіт, забезпеченню населення харчовими продуктами, в цілому зменшенню гостроти дефіциту робочої сили на селі внаслідок мобілізацій.

Оцінюючи внесок громадських об'єднань у справу допомоги постраждалому цивільному населенню в Україні, слід відзначити, що в умовах Першої світової війни значна частина цивільного населення українських земель опинилася в складних соціально-економічних умовах. Особливо це стосувалося родин, чоловіки з яких перебували на фронті, дітей-сиріт, біженців, тощо. Урядові структури не мали змоги надати їм належну допомогу. Тому громадські організації й товариства благодійного спрямування взяли на себе більшу частину такої роботи. У всіх українських губерніях та повітах функціонували відділення багатьох відповідних загальноросійських об'єднань і різні місцеві комітети й попечительства. Найбільш вагому підтримку населенню здійснювали Тетянинський комітет і національні організації, згодом комітети Земського та Міського союзів. Особливо посилилася їхня робота з початком інтенсивного руху біженців влітку 1915 р., коли мільйони співвітчизників були зірвані з місць постійного проживання і залишилися без засобів до існування. Біженство, що стало одним з найдраматичніших проявів у житті українського та інших народів під час Першої світової війни, було породженням не тільки безпосереднього зіткнення ворогуючих армій, а й цілеспрямованої політики реакційних кіл правлячої верхівки Російської імперії. На українських землях воно набуло величезних розмірів і супроводжувалося стражданнями та скаліченням долі безлічі людей. Саме в цей час досить потужно проявили себе сили, здатні не тільки співчувати, а й надавати допомогу жертвам війни. При значній фінансовій допомозі держави громадські організації й товариства використовували різні форми надання допомоги біженцям: влаштовували харчувальні пункти, забезпечували житлом, здійснювали медично-санітарний огляд, засновували для дітей притулки та організовували їх

навчання, працевлаштовували, надавали юридичну допомогу й ін.

Гуманітарна діяльність громадських організацій у роки Першої світової війни на користь різних категорій постраждалого цивільного населення виявилася досить ефективною і стала яскравим прикладом згуртування суспільства у кризові періоди новітньої вітчизняної історії.

[1] *Субтельний О.* Вказ. праця. – С. 418.

[2] *Донік О. М.* Вказ. праця. – С. 156 – 158.

[3] ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3014. – Арк. 101 – 103.

[4] ДАХО. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13; Харьковские губернские ведомости – 1914. – 25 июля.

[5] *Харьковские* губернские ведомости. – 1914. – 14 августа; 31 августа.

[6] ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3543. – Арк. 156.

[7] Там само. – Арк. 18; Харьковские губернские ведомости – 1915. – 4 марта.

[8] *Харьковские* губернские ведомости. – 1915. – 25 марта.

[9] Там само. – 15 апреля.

[10] ДАЖО. – Ф. 119. – Оп. 1. – Спр. 1609. – Арк. 251; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1155. – Арк. 44.

[11] *Россия* в мировой войне 1914 – 1918 гг. (в цифрах). – С. 49.

[12] *Обзор деятельности “Общества пособия семьям нижних чинов, призванных на действительную военную службу, проживающим в пределах Николаевского градоначальства (с 25 июля по 25 декабря 1914 года)”*. – Николаев, 1914. – С. 2.

[13] Там само. – С. 3.

[14] Там само. – С. 4 – 5.

[15] ДАДО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1 зв.–2.

[16] ЦДІА України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 286. – Арк. 59.

[17] Там само. – Арк. 98.

[18] *Гельмгольц*. – Справочная книжка... 2-е изд. – С. 112 – 114.

[19] *Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи... со дня основания по 1 января 1916 г.* – С. 16 – 17.

[20] *Отчет* Общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания с 28 ноября 1914 г. по 24 марта 1916 г. – К., 1916 – С. 1.

[21] Там само. – С. 6 – 7.

[22] Там само. – С. 8 – 10.

- [23] *Соединенное собрание членов Комитета Великой княгини Татьяны Николаевны с местными представителями* (1915). – С. 119.
- [24] *Гельмгольц*. – Справочная книжка... 2-е изд. – С. 112, 133.
- [25] *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва. – С. 99 – 100.
- [26] *Ступак Ф. Я.* Київські благодійні медичні товариства (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 19 – 20.
- [27] *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва. – С. 85.
- [28] *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. – Б. м., 1915. – С. 19.
- [29] *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 68.
- [30] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 129.
- [31] *Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны.* – С. 1, 7.
- [32] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 114.
- [33] *Загряжков А. Д.* Всероссийский Земский Союз. – С. 18.
- [34] *Бернадський Б. В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – С. 90 – 91.
- [35] *Зубчанинов С.* Организация и условия работы по устройству беженцев Северо-Западного фронта. – Б. м., 1915. – С. 5.
- [36] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 131 – 132.
- [37] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 111 – 112.
- [38] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – С. 38.
- [39] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3071. – Арк. 1.
- [40] *Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза.* – С. 41.
- [41] *Беженцы и высленцы (отдельные оттиски из № 17 “Известий Всероссийского союза городов”)*. – М., 1915. – С. 4.
- [42] *Дорошенко Д.* Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 10.
- [43] *Беженцы и высленцы (отдельные оттиски из № 17 “Известий Всероссийского союза городов”)*. – С. 5.
- [44] Там само. – С. 12 – 13.
- [45] Там само. – С. 24 – 27.
- [46] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1741. – Арк. 126; – Спр. 1743. – Арк. 63, 90, 95.
- [47] *Лазанська Т. І.* Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 97.
- [48] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 143.
- [49] *Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.): Вып. II* – С. 120 – 122.
- [50] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 135.

[51] Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973. – С. 590 – 591.

[52] Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956. – С. 332; Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). – К., 2002. – С. 32.

[53] Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К., 1992. – С. 448.

[54] Оксенюк Р. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів, 1970. – С. 65.

[55] Бернадський Б. В. Вказ. праця. – С. 100.

[56] Доклады Исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 г. – Житомир, 1915. – С. 125, 127, 129.

[57] Там само. – С. 130 – 131.

[58] Бюллетень Комитета ВЗС Юго-Западного фронта. – 1915. – 20 сентября. – № 1. – С. 11 – 12; ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1745. – Арк. 69 – 121.

[59] Там само. – Спр. 3071. – Арк. 24.

[60] Там само. – Спр. 1742. Арк. 14 зв. – 15; РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 23 зв.

[61] Законы и распоряжения о беженцах: Вып. 2. – С. 17 – 18.

[62] Доклады Исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 г. – С. 54 – 55, 58.

[63] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 24.

[64] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1742. – Арк. 2.

[65] Бюллетень Комитета ВЗС Юго-Запад. фронта. – 1915. – 1 ноября. – № 3. – С. 27 – 28.

[66] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1612. – Арк. 13.

[67] Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. – Т. 1. – С. 121 – 122.

[68] Сердюк О. В. Вказ. праця. – С. 116; Киев. – 1915. – 15 октября.

[69] Украинская жизнь – 1915. – № 10. – С. 101.

[70] Сердюк О. В. Вказ. праця. – С. 126 – 127.

[71] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – С. 47, 49, 65.

[72] Сердюк О. В. Вказ. праця. – С. 124.

[73] Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны. – С. 10.

[74] Сердюк О. В. Вказ. праця. – С. 118.

[75] ЦДІА України, ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1612. – Арк. 7 – 8, 13, 24, 27, 30.

[76] Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского

- Величества великой княжны Татьяны Николаевны. – С. 12.
- [77] Там само. – С. 14 – 15.
- [78] Там само. – С. 12 – 13.
- [79] *Харьковские* губернские ведомости. – 1915. – 16 июля.
- [80] *Беженцы* и высленцы (отдельные оттиски из № 17 “Известий Всероссийского союза городов”). – С. 34.
- [81] *Харьковские* губернские ведомости. – 1915. – 9 августа.
- [82] *Головко О. М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Дис... канд. іст. наук. – Х., 1997. – С. 161 – 162.
- [83] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1745. – Арк. 81.
- [84] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 125.
- [85] *Краткий очерк* деятельности и организации Бюро труда отдела по устройству беженцев Харьковского Областного комитета Всероссийского союза городов // Всероссийские Земский союз и Городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы – Т. 1: Трудовое посредничество. – С. 35.
- [86] *Кравченко В. В.* Д. И. Багалея: научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990. – С. 31.
- [87] *Харьковские* губернские ведомости. – 1915. – 3 октября.
- [88] ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 13516. – Арк. 3.
- [89] *Беженцы* и высленцы (отдельные оттиски из № 17 “Известий Всероссийского союза городов”). – С. 34
- [90] *Головко О. М.* Вказ. праця. – С. 162.
- [91] *Харьковские* губернские ведомости. – 1915. – 15 декабря.
- [92] Там само. – 18 сентября.
- [93] *Головко О. М.* – С. 143.
- [94] ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 10. – Спр. 22. – Арк. 31 – 31 зв., 93.
- [95] Там само. – Арк. 194 – 195.
- [96] Там само. – Арк. 30.
- [97] Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2, 7.
- [98] Там само. – Спр. 3. – Арк. 5 – 7.
- [99] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1743. – Арк. 153, 157 – 158.
- [100] *Бернадський Б. В.* Вказ. праця. – С. 94.
- [101] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1744. – Арк. 40.
- [102] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 15 зв.
- [103] Там само. – Арк. 23.
- [104] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1748. – Арк. 66.
- [105] *Бюллетень* Комитета ВЗС Юго-Западного фронта. – 1915. – 1 ноября. – № 3. – С. 27.
- [106] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1742. – Арк. 2, 4, 5, 7; Спр. 1612. – Арк. 7 – 8.
- [107] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 23 зв.

- [108] *Бюллетень* Комитета ВЗС Юго-Западного фронта. – 1915. – 15 декабря. – № 6. – С. 9.
- [109] ЦДІА України. – Ф. 930. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 84, 86, 94; ДАЖО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1.
- [110] *Бюллетень* Комитета ВЗС Юго-Западного фронта. – 1916. – 1 февраля. – № 9. – С. 25.
- [111] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 3.
- [112] ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1742. – Арк. 67.
- [113] *Список* учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С. 106; ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1579. – Арк. 1, 4.
- [114] *Список* учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С. 67, 69–71; ЦДІА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1579. – Арк. 1, 4.
- [115] Там само. – Спр. 1744. – Арк. 41.
- [116] *Учреждения* Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – С. 43.
- [117] *Список* учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С. 75 – 78.
- [118] *Учреждения* Всероссийского Земского Союза. Октябрь 1916 г. – С. 43.
- [119] *Список* учреждений Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г. – С. 11.
- [120] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 24.
- [121] *Вестник* Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. – 1916. – № 1. – 1 сентября. – С. 24, 26.
- [122] Там само. – № 3. – 1 ноября. – С. 36 – 37.
- [123] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – С. 48.
- [124] ЦДІА України. – Ф. 721. – Оп. 3. – Спр. 152. – Арк. 7–7 зв.; *Вестник* Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. – 1916. – № 1. – 1 сентября. – С. 24.
- [125] *Патер І.* Перемишль і Перемишльщина під час російської окупації у березні–червні 1915 року (За матеріалами ЦДІА України у Львові) // Перемишль і Перемишська земля протягом віків: 36. наук. пр. і матеріалів міжнар. наук. конференції. 24 – 25 червня 1994 р., Перемишль. / Під ред. С. Заброварного. – Перемишль – Львів, 1996. – С. 164.
- [126] *Вержховский Д. В.* Первая мировая война 1914 – 1918 гг. – М., 1954. – С. 67.
- [127] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – С. 58.
- [128] *Вестник* Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. – 1916. – № 2. – 1 октября. – С. 51.
- [129] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – С. 59.
- [130] Там само. – С. 59 – 60.
- [131] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – С. 59.

- [132] *Лубны-Герцик Л. И.* Вказ. праця. – С. 23 – 24.
- [133] ЦДА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1743. – Арк. 102, 147.
- [134] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 121.
- [135] *Китанина Т. М.* Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). – Л., 1985. – С. 264.
- [136] *Курцев А. Н.* Вказ. праця. – С. 140.
- [137] *Холквист П.* Тотальная мобилизация и политика населения: Российская катастрофа (1914 – 1921) в Европейском контексте // Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного colloquiuma. – СПб., 1999. – С. 89.
- [138] *Беженцы и выселенцы* (отдельные оттиски из № 17 “Известий Всероссийского союза городов”). – С. 11 – 12.
- [139] *Доклады* Исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 г. – С. 1.
- [140] ЦДА України. – Ф. 930. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 83–84; Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. – С. 20.
- [141] *Доклады* Исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 г. – С. 3 – 4.
- [142] Там само. – С. 7 – 8, 15 – 16.
- [143] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 16 зв.
- [144] *Список учреждений* Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-ое апреля 1916 г. – С. 11.
- [145] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 122.
- [146] *Шапошнікова Н. О.* Вказ. праця. – С. 28 – 29.
- [147] *Китанина Т. М.* Вказ. праця. – С. 56.
- [148] *Шапошнікова Н. О.* Вказ. праця. – С. 32.
- [149] *Экономическое положение* России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. – Ч. III: Сельское хозяйство и крестьянство. – Л., 1967. – С. 32.
- [150] *Наумов Г.* Положение рынка труда в связи с условиями военного времени // Всероссийские Земский и Городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы – Т. 1: Трудовое посредничество. – М., 1917. – С. 58.
- [151] ДАЖО. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 67.
- [152] *Доклады* Исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 г. – С. 50.
- [153] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 126.
- [154] *Список учреждений* Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза на 1-е сентября 1916 г. – С. 55, 106.

[155] РДВІА. – Ф. 12568. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 9.

[156] *Экономическое* положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. – С. 41.

[157] ЦДА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1742. – Арк. 46 – 47.

[158] *Докладная* записка о деятельности Киевского Областного и Центрального Бюро труда при Всероссийском земском союзе // Всероссийские Земский и Городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы – Т. 1 – С. 195 – 196.

[159] *Комитет* Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. – Т. 1. – С. 126.

[160] *Докладная* записка о деятельности Киевского Областного и Центрального Бюро труда при Всероссийском земском союзе. – С. 197 – 198.

[161] Там же. – С. 202 – 203.

[162] ЦДА України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1745. – Арк. 38 – 39.

[163] *Докладная* записка о деятельности Киевского Областного и Центрального Бюро труда при Всероссийском земском союзе. – С. 209 – 210.

[164] *Бернадський Б.В.* Вказ. праця. – С. 102.

[165] ЦДА України. – Ф. 917. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1 – 1 зв.

[166] Там само. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1577. – Арк. 78.

[167] *Краткий* очерк деятельности и организации Бюро труда отдела по устройству беженцев Харьковского Областного комитета Всероссийского союза городов // Всероссийские Земский союз и Городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы – Т. 1: Трудовое посредничество. – С. 35.

[168] Там само. – С. 36 – 40, 44.

[169] *Квиткин О. А.* О местном объединении труда // Там само. – С. 100.

[170] *Доклады* Исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земского союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 г. – С. 101 – 102, 106 – 109.

[171] Там само. – С. 102 – 104.

[172] *Сердюк О. В.* Вказ. праця. – С. 127.

[173] *Наумов Г.* Вказ. праця. – С. 58.

[174] Там само. – С. 59.

ПІСЛЯМОВА

Діяльність громадських гуманітарних організацій на українських землях у роки Першої світової війни в сфері опіки воїнів і цивільного населення тільки в останнє десятиліття привернула увагу науковців. Проте до цього часу вона досліджувалася фрагментарно, тільки в окремих її напрямках і аспектах. Наявні архівні та опубліковані джерела дали автору можливість повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз діяльності громадських організацій з опіки воїнів і цивільного населення.

Благодійна діяльність у Російській імперії досягла найвищого розвитку в другій половині XIX - на початку XX ст. Активізація благодійності припадала на екстремальні періоди вітчизняної історії, особливо пов'язані з таким лихоліттям як війна. Зі вступом Росії влітку 1914 р. в останню, яка відразу набула світових масштабів, існуючий самодержавний уряд у нових умовах не був здатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для успішного її ведення. Реакцією на неповороткість бюрократичного апарату до належної організації допомоги військовослужбовцям і цивільному населенню, в першу чергу медично-санітарної, стало зростання ролі громадських благодійних об'єднань.

Представники різних соціальних верств суспільства: підприємці, поміщики, домовласники, чиновники, викладачі, лікарі, студенти, а також громадські, станові і державні установи в Російській імперії, охоплені патріотичними почуттями, взяли за організацію в кожному губернському і повітовому центрах різноманітних благодійних товариств, комітетів зі збору пожертвувань, попечительств з опіки страждалих на фронті воїнів та їх родин. у їх функціонуванні, поряд із фінансовою підтримкою заможних громадян, важливу роль відіграла особиста участь представників інтелігенції, студентської й учнівської молоді, в тому числі жіноцтва.

Одночасно представники ліберальної буржуазії і дворянства, тісно

пов'язані з органами земського і міського самоврядування, створили загальноросійські організації по допомозі хворим і пораненим військовослужбовцям - Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст. Останні у своїй діяльності на українських землях спиралися на широку мережу місцевих комітетів - губернських і повітових ВЗС, міських і обласних ВСМ, а згодом і фронтові, до роботи в яких були залучені не лише працівники місцевих органів самоврядування, а й широке коло місцевої інтелігенції, насамперед лікарів, громадських діячів, студентства та ін. Особливо значним було представництво діячів українського національного руху в Комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

З літа 1915 р., після поразок російської армії, коли сфери діяльності комітетів Земського та Міського союзів були значно розширені, крім допомоги хворим і пораненим воїнам, вони опікувалися біженцями, скаліченими фронтовиками, у прифронтових районах - постраждалим місцевим населенням, здійснювали санітарно-епідемічні заходи тощо. Кошти на забезпечення їх діяльності надходили з бюджетів органів місцевого самоврядування, фондів пожертвувань і спеціальних зборів, проте лєвова їх частка асигнувалася через головні комітети вищезазначених союзів з державної скарбниці, яка визначалася сотнями мільйонів карбованців.

Вагомий внесок у допомогу потерпілим воїнам, цивільному населенню, а особливо дітям-сиротам, родинам фронтовиків і біженцям, здійснювали спеціалізовані загальноросійські благодійні організації, якими опікувалися представники царської родини та наближені до неї особи. Серед них насамперед виділялися Тетянинський комітет по допомозі постраждалому населенню на чолі з його почесною головою донькою царя Тетяною Миколаївною, Товариство допомоги постраждалим солдатам і їх родинам, Романовський комітет, що підтримував сільських дітей-сиріт, які перебували під опікою Миколи II. Ці та інші загальноросійські організації мали підрозділи в багатьох містах і повітах українських губерній. Завдяки зусиллям широких кіл громадськості значною активністю відзначалися відділення Тетянинського комітету,

насамперед київське. Усі вони фінансувалися переважно з державної казни, хоча певний відсоток коштів складала й пожертвування. Також важливу роль в опікуванні постраждалих співвітчизників на українських землях відігравали національні благодійні товариства і комітети: польські, єврейські, латиські та ін. Серед них активну роботу здійснювало й українське “Товариство з надання допомоги постраждалому населенню Півдня Росії”.

З початком активних дій на фронті вже протягом перших місяців війни у внутрішні українські губернії почали спрямовуватися десятки тисяч хворих і поранених воїнів, якими опікувалися завдяки широкій участі громадськості різні місцеві благодійні комітети при державних, підприємницьких, навчальних, громадських та інших установах. Проте найбільш вагомою була діяльність комітетів Земського і Міського союзів, які перебували під егідою Російського Товариства Червоного Хреста. Вони відразу взяли за організацію й облаштування госпіталів, лазаретів, розподільників, санітарних поїздів, забезпечення їх медикаментами, перев'язочними засобами, одягом тощо. Госпіталі влаштовувалися для лікування всіх видів поранень, для інфекційних, туберкульозних та психічно хворих, а також поранених, які потребували бальнеологічного лікування. Найбільшу кількість лікувальних закладів в Україні утримували Харківський, Київський і Катеринославський губернські комітети ВЗС, Харківський обласний комітет ВСМ. Зокрема, на 1 жовтня 1916 р. лише комітети Земського союзу в українських губерніях утримували більше 47 тис. госпітальних ліжок із майже 193 тис. по всій країні (що становило 24,5% від їх загальної кількості). З них майже третя частина (близько 16 тис.) розміщувалася в лікувальних закладах Харківської губернії.

Громадські організації надавали відчутну допомогу не тільки хворим і пораненим фронтовикам, а й покаліченим. Уже з початком війни вони відкривали й утримували переважно на власні кошти притулки і патронати з опіки останніх. Особливо багато таких закладів для скалічених влаштовувалося при госпіталях. З часом громадськість за підтримки держави почала засновувати для воїнів-інвалідів майстерні,

де останні виконували нескладну роботу, насамперед шили одяг і взуття для армії, заклади по виготовленню для них протезів.

Одночасно з організацією опіки хворих, поранених і покалічених військовослужбовців громадські благодійні комітети і попечительства взялися за підтримку родин тих, хто перебував на фронті, яка передбачала в першу чергу надання грошової, харчовальної та лікувальної допомоги, забезпечення всім необхідним дітей-сиріт. У кожному місті та повіті такі організації були створені насамперед при міських і земських органах самоврядування. Особливо посилилася допомога громадськості з початком руху біженців улітку 1915 р., які розмістилися в усіх губерніях України на схід від лінії Південно-Західного фронту. Громадські благодійні організації та товариства влаштовували для них харчовальні і лікувальні пункти, розподільники, виробничі майстерні, заклади по працевлаштуванню та юридичній підтримці, супроводжували до місць тимчасового поселення та ін. Поряд із широкою діяльністю відділень Тетянинського "комітету, національних організацій і місцевих попечительств до цієї справи у зазначений час активно прилучилися комітети Земського і Міського союзів, при яких були створені спеціальні підрозділи з опіки біженців. На українських територіях у роки Першої світової війни найбільш важливими центрами громадської опіки у справі допомоги біженцям, особливо дітям останніх, були Київ, Харків та Катеринослав, де засновувалися й утримувалися на громадські та приватні кошти чисельні притулки, гуртожитки, школи й інші заклади для означеної категорії постраждалого цивільного населення.

Досить вагомою була діяльність комітетів ВЗС і ВСМ у районах, наближених до фронту, - в Галичині, на Волині, Поділлі, Буковині - як у справі опіки постраждалих військовослужбовців, так і біженців та місцевого цивільного населення. З початком 1915 р., після того, як Земському і Міському союзам було дозволено працювати у районі бойових дій, однією з головних функцій комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту, як і у внутрішніх районах країни, була медично-санітарна, до того ж вона стала набагато ширшою за сфери надання такої допомоги.

Зокрема до кола діяльності обох комітетів у цій справі належали надання пораненим воїнам першої хірургічної допомоги, перевезення їх, стаціонарне лікування, боротьба з інфекційними хворобами як серед військовослужбовців на фронті, так і в найближчому тилу серед місцевого населення, біженців і окопних робітників, надання їм стоматологічної допомоги та організація протиепідемічних щеплень, виготовлення перев'язочного матеріалу й медичного інструментарію, забезпечення ними та дезінфекційними засобами своїх закладів тощо. Для цього вони організували лікувально-харчувальні, епідемічні, банні, дезінфекційні і щепельні загопи, влаштовували інфекційні бараки і бактеріологічні лабораторії, обслуговували етапи, відновлювали роботу місцевих лікарень, створювали виробничі майстерні.

У прифронтовій смузі Південно-Західного фронту комітети ВЗС і ВСМ займали провідне становище у справі опіки біженців та місцевого населення. У ній брали участь представники різних соціальних груп і прошарків, у першу чергу українська інтелігенція й студентство. Крім харчувальної, лікувальної, санітарно-епідемічної допомоги, завдяки зусиллям останніх, особливо тих, які працювали в Комітеті ВСМ, у Галичині і на Буковині в другій половині 1916 р. було створено цілу низку притулків для дітей-сиріт, у школах було відновлено початкову освіту рідною мовою. Працівники Комітету ВЗС ПЗФ здійснювали активну роботу по об'єднанню посередницьких закладів при різних установах у Наддніпрянській Україні з працевлаштування біженців, у прифронтовій смузі створювали кооперативні торговельні лавки для місцевого населення, обслуговували сотні тисяч окопних робітників, організовували будівельно-ремонтні дружини.

Діяльність громадських організацій на українських землях у роки Першої світової війни, насамперед тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування, на користь хворих, поранених і покалічених воїнів та різних категорій постраждалого цивільного населення виявилася досить ефективною, стала важливою складовою у вирішенні їхніх найнагальніших проблем та яскравим прикладом згуртування суспільства у кризові періоди новітньої вітчизняної історії, викликаних

екстремальними умовами воєнного часу. Досвід такої діяльності яскраво засвідчив переваги громадської ініціативи над бюрократичним державним апаратом. Не дивно, що комітети таких провідних гуманітарних організацій як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст за відсутньої фінансової підтримки з боку держави з часом перебрали частково на себе функції її органів у медично-санітарній сфері, ставши одночасно як їх конкурентами, так і союзниками.

АННОТАЦІЯ НА АВТОРІВ

Загребельна Ніна Іванівна кандидат історичних наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно – політичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Автор ряду наукових робіт, навчальних посібників для студентів та навчально – методичних посібників для вчителів з історії України, українознавства, серії статей з проблем благодійницької діяльності гуманітарних організацій в Україні у роки Першої світової війни. Коло наукових інтересів розробка змісту, технологій навчання історії та українознавства у загальноосвітній та вищій школі.

Коляда Ігор Анатолійович кандидат історичних наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно – політичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Автор підручника з історії України для учнів 7 кл., понад 50 навчальних посібників з історії України, всесвітньої історії, основ правознавства для учнів загальноосвітніх шкіл, навчальних посібників для студентів історичних факультетів, ряду навчально – методичних посібників для вчителів історії та суспільствознавства. Коло наукових інтересів проблеми політичної історії ХХ ст. та інноваційні технології навчання історії у загальноосвітній та вищій школі.

Підписано до друку 21.04. 2006. Формат 60x84 1/8

Ум. друк. арк. 22,56. Обл. від. арк.10,56.

Наклад 150. Зам.32. 2006 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4